Пламен Павлов е преподавател по история на Византия и средновековните балкански държави (IV-XV в.) във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", в различни периоди е лектор в ПУ „Паисий Хилендарски", ШУ „Константин Преславски" и Варненския свободен университет. От 1998 г. до 2002 г. е председател на Агенцията за българите в чужбина.

Автор и съавтор на около 200 научни и научнопопулярни публикации (на български, английски, френски, италиански, руски, румънски, унгарски, арабски език). От 2003 г. е автор и водещ на научнопопулярното предаване „Час по България" на Национална телевизия „Скат", а от 2005 г. – на „Студио за история и култура" на Национална радиомрежа "Фокус". Консултант и сценарист на документални филми (БНТ, „Скат", „Евроком" и др.), посветени на българската история и българските общности в чужбина.

Цена: 10 лв.
ISBN 978-9-54427-796-3

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПОЗНАТО НЕПОЗНАТО

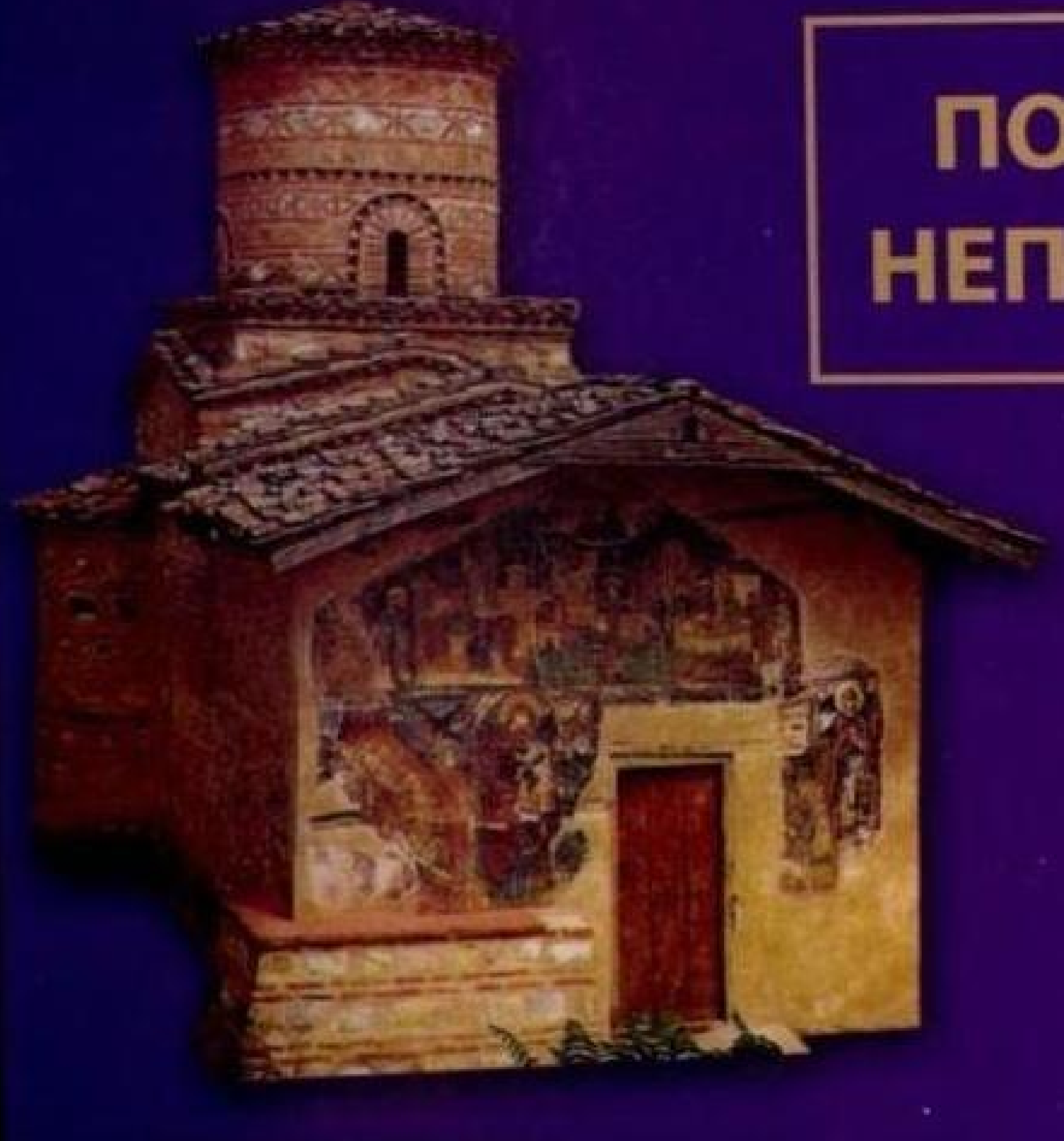

АБАГАР

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО

Страници от политическата и културната история на България,
VII–XV век

сканирал: Ж.Войников
http://www.bulgari-istoria-2010.com

АБАГАР

© Пламен Павлов, автор, 2008
© Борислав Ангелов, компютърен дизайн на корицата, 2008
© Издателство "Абагар", Велико Търново, 2008
ISBN 978-954-427-796-3

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО

*Страници от политическата и културната история на България,
VII–XV век*

Издателство АБАГАР
Велико Търново

В памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев

Пламен Павлов. БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО. Редактор *Иван Петров.* Компютърен дизайн на корицата *Борислав Ангелов. Редактор* коректор *Златина Бончева.* Предпечатна подготовка *Издателство "Абагар"*. Формат 60/90/16. Печатни коли 16. Печат "Абагар" АД, Велико Търново. Издателство "Абагар", Велико Търново, ул. "Никола Габровски" 98. Главен редактор 062/64-78-14. Редактори 062/64-26-86. Организатор продажби 062/64-27-79. e-mail: abagar@dir.bg

Книгата се издава със спомоществователството на Ваньо Дончев

СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие 7
Аспарух и Кубер 9
Българо-хазарски взаимоотношения и паралели 21
Българите и политическото наследство на Аварския каганат . . 41
Сърбите в политиката на княз Борис-Михаил и цар Симеон Велики 51
Цар Симеон Велики и "историята на древните" 66
Забравен шедьовър на българския "Златен век" 76
Непознатият цар Борис II (968–971/978) 85
Пресиан II – последният владетел на Първото българско царство (февруари – август 1018 г.) 92
Методите на "психологическа война" във въстанието на Петър и Асен 107
Щрихи към идейно-политическия портрет на цар Калоян (1197–1207) 117
Къде в "земята на русите" е бил Иван Асен II? 125
България и нейните военни съюзници от Северното Черноморие (XII–XIV в.) 135
Бил ли е татаринът Чака български цар? 151
България до Бяло море в средата на XIV век 159
Многото "Българии" през XIV век .167
Свети Теодосий Трапезундски – един малко известен българин от XIV век 172
Свети Патриарх Ефрем Сръбски – "добрият пастир" от "Търновската страна" 182
Българското културно и църковно влияние в средновековна Молдова (XIV – XV в.) 198
Цар Константин II Асен (1397–1422) и краят на средновековната българска държавност 209
Вселенският патриарх Йосиф II (1416–1439) – синът на цар Иван Шишман 230
Повестта за загадъчната българска царкиня Персика и българо-руските връзки през XVII–XVIII век 243

ПРЕДИСЛОВИЕ

В тази неголяма книга се разглеждат някои "загадки", "бели петна" или "тъмни места" от средновековната история на България и Балканите. Смисълът ѝ не е в самоцелното търсене на сензации, а в предизвикателството да се опитаме да узнаем нещо повече за различни събития, политически и културни процеси, както и за видни, но недостатъчно известни днес личности от онази далечна епоха. Предлаганата книга не е "строго" научна, като надеждата и амбицията на автора е поместените в нея текстове да бъдат интересни и полезни не само за специалистите, преподавателите и студентите, а за по-широк кръг читатели. По тази причина в изложението е спестен обичайният за специализираните изследвания научен апарат, включващ многобройни позовавания на исторически извори, монографии, студии и т.н. Все пак в края на всеки очерк е дадена кратка библиография, където интересуващите се от определен проблем могат да открият допълнителна литература по конкретни научни въпроси. По-голямата част от поместените текстове са излизали като статии в различни списания и сборници, като тук те в една или друга степен са преработени предвид конкретната задача на изданието.

Предлаганите в тази книга хипотези и исторически портрети имат различна относителна тежест – в някои случаи спорните или неизяснени въпроси се решават по-лесно благодарение на нови или малко известни данни, коригиран прочит на отдавна изследвани исторически извори, факти и явления. В други случаи се налага да бъдат правени исторически реконструкции, които спокойно могат да навлекат на автора обвинения в прекомерна дързост и фантазьорство... Повтарянето на едни и същи, до болка познати, истини, а нерядко и заблуди, обаче не е най-добрият начин за проучване, разбиране и популяризиране на историята. Не мога да не подчертая своята убеденост в правото и задължението на историка да разсъждава с необходимата степен на творческа свобода.

Такова беше интелектуалното кредо на внезапно напусналия ни през зимата на 2008 г. проф. Йордан Андреев – нестандартният в много отношения учен и университетски преподавател, човекът, който със своите лекции и книги, със силата на своето слово и свобода на мисълта спечели за историческата наука няколко поколения изследователи, както и десетки хиляди поклонници на Българското средновековие.

Велико Търново, 12 април 2008 г.

АСПАРУХ И КУБЕР

Феноменът с двете “Българии”, родили се по нашите земи през втората половина на VII в. – държавата на Аспарух на Долни Дунав и онази на Кубер в *“Керамисийското”* (Битолско-Прилепското) поле, десетилетия наред остава слабо познат на широката публика. Проблемът за Куберовите прабългари дълго време е недооценен и в историческата наука, най-вече поради оскъдните сведения за тази интересна и много важна за нашата национална история етнополитическа общност. Още по-малко се знае за връзките между *“двете Българии”*, макар един надпис на кан Тервел върху скалата на Мадарския конник (705 г.) категорично да свидетелства за тяхното съществуване.

Не е тук мястото да разглеждаме подробно появата на Аспарух на Долни Дунав, войната с Византия през 680–681 г. и утвърждаването на българската власт на юг от голямата река. Това е правено многократно в десетки изследвания, вкл. в обемисти специализирани научни трудове, сборници, стотици статии. Разбира се, остават ред спорни въпроси, които ще мотивират и за в бъдеще изследователите да търсят нови решения на едни или други от тях. Поставеният проблем изисква накратко да представим Кубер и неговата общност, останала “в сянката” на Аспаруховите българи още в края на VII – началото на VIII в.

Когато разказват за хазарската агресия срещу *“Старата Велика България”* и разпадането на единството между синовете на кан Кубрат, византийските хронисти Теофан Изповедник и патриарх Никифор (и двамата пишат в началото на IX в., но на основата на недостигнал до нас по-стар византийски летопис, т.нар. “Велик хронограф”) категорично свързват съдбата на двама от тях с Аварския каганат. Както е известно, най-големият брат Баян (Батбаян) признава хазарското върховенство и остава в старите земи, където и през X в. неговата *“Черна България”* пази своята самобитност и политическа невярно!

автономия. "Котраг" (епоним на прабългарите котраги) заедно с подчинените му племена се отправя на север през Дон към Средна Волга, където се ражда Волжка България. Третият брат Аспарух мигрира към Долни Дунав, за да създаде Дунавска България във война с Византийската империя, като същевременно изтласква *"...аварите на запад"*. Тази важна подробност, дадена ни от "Арменската география" на Ананий Ширакаци, показва, че Аспарух продължава предприетата от Кубрат антиаварска политика. Сблъсъкът с Византия е предшестван от неясна като мащаби, но важна като резултати война с Аварския каганат. Според византийските хронисти една част от т.нар. *"седем [славянски] племена"*, подчинени от Аспарух, са специално натоварени да пазят границата с аварите – действие, което е поставено хронологически след победата над Византия (680 г.), но следва логиката на предшествалата я война с аварите. Създадената нова граница с Аварския каганат е минавала западно от р. Искър (свидетелство за това са и трите отбранителни вала в този район) и е продължавала на север в днешна Румъния, достигайки до Карпатите.

Не може да не отбележим, че на този фон, макар и порано, двама от братята на Аспарух – Кубер и Алцек, търсят убежище именно при аварите! На територията на Аварския каганат техните групи българи се появяват и живеят разделени, а после съдбите им са различни. Както знаем, Алцек се преселва във византийския Пентаполис в Италия, след което преминава на страната на Лангобардското кралство, докато Кубер потегля на юг към днешна Македония.

Какво може да означава това? Кубер и Алцек в различно време един спрямо друг (и двамата преди Аспарух) мигрират на запад, приемайки върховенството на кагана. Алцек скъсва бързо с аварите и мигрира в Италия. Това става преди смъртта на лангобардския крал Гримоалд, т.е. най-късно през 671 г. Как стоят нещата с Кубер и неговите българи?

Колкото и да ни се иска да видим в действията на Аспарух и Кубер общ замисъл и координация на действията, до около 680 г. такава вероятно е трудно осъществима. Докато Аспарух воюва с аварите в земите на север от Дунавската делта и във Влашката равнина (така могат да бъдат тълкувани няколко монетни съкровища от края на VII в. в днешна Румъния), приблизително по същото време Кубер е натоварен с много власт от кагана, ползвайки определена автономия. В района на Срем (Сирмиум/Сирмион, дн. Сремска Митровица) братът на Аспарух ръководи не само своите българи, но и т.нар. "сермисиани" – потомците на отвлеченото няколко десетилетия по-рано ромейско население, насилствено преселено тук от аварите, "смесено" с други народи (твърди се, че числеността им била около 70 хиляди души), но пазещо християнската си вяра. С други думи, доверието към Кубер е достатъчно високо, за да му бъде поверена толкова власт и въоръжена сила.

Така приблизително по едно и също време на Балканите се формират "две Българии". Те имат различни владетели и до известна степен – различна политическа ориентация при конкретни ситуации и събития, поне такова е впечатлението от оскъдната информация в историческите извори. Аспарух воюва с империята, принуждавайки Константин IV да признае властта му в завладяната територия. Същевременно за византийските власти Кубер се явява както "варварски вожд" на търсеща убежище общност, така и "архонт" на ромейско население (сермисианите), което той връща в бащиното му отечество. Анализирайки събитията, В. Бешевлиев достига до извода, че когато Кубер се преселва в Керамисийското поле, византийските сили не могат да му се противопоставят – императорът, *"... зает с отблъскването на арабската опасност, не бил в състояние да изпрати срещу Кубер войски"*. Дали обаче е така?

Замислите на българския вожд надали остават неизвестни за империята. "Сермисианите" положително са поддържали връзки с Константинопол и Солун, още повече че византийско-аварските търговски и други контакти са осъществявани най-вече през Сирмиум/Сирмион. Инициативата за бунт срещу кагана и бягство във Византия принадлежи на самите "сермисиани", които, мислейки прагматично, привличат представляващия аварската власт над тях българин Кубер. С други думи, тръгвайки на юг, Кубер трябва да е имал явното или тайно одобрение на Византия. Приписваните му от автора на "Чудесата на св. Димитър Солунски" пъклени замисли срещу Солун и ромейската държава са му вменени с по-късна дата. Факт е, че византийските власти не се противопоставят на Кубер и дори нареждат на зависимото от тях славянско племе драговити да снабдява хората му с храни.

Представата за едва ли не пълния упадък на Аварския каганат след 626 г. е пресилена. Византия продължава да се опасява от подновяване на враждебни аварски действия (един от главните фактори за катастрофалните за империята промени на Балканите през първата половина на VII в.), поради което няма как да не толерира един сериозен опит за подронването на аварската мощ. Константин IV Погонат допуска, макар неохотно и след тежко поражение, Аспарух да заеме земите на север от Хемус, като несъмнено вижда в негово лице не само свой, но и аварски противник. В още по-голяма степен последното важи за Кубер, който от гледна точка на ромеите е препятствие пред особено конфликтното във византийско-аварските отношения направление към "града на св. Димитър" – прицел на грандиозни кампании и т.нар. славянски обсади на Солун (от края на VI и първите две десетилетия на VII в.), ръководени или направлявани в повечето случаи от аварските кагани.

Нека представим накратко някои въпроси, свързани с Кубер и неговите българи, които все още чакат своите отговори. Както показа френският византолог Пол Льомерл, Куберовите българи и "сермисиани" се насочват към днешна Македония към 680 г., приблизително по същото време, когато Аспарух воюва с ромеите. Кубер се заселва със своите хора в Керамисийското поле, което се отъждествява с двуделната равнина на Прилеп и Битоля.

Както стана дума, идването на Кубер е провокирано от желанието на ромеите-"сермисиани" да се завърнат в бащините си земи. Според автора на "Чудесата на св. Димитър" българският вожд решава да се възползва от стремежите на християните, намиращи се под негова власт, за да се установи безпрепятствено на византийска територия. Аварският каган, чието име е неизвестно, се опитва да осуети преселението.

Той обаче е разбит в няколко сражения и трябва да бяга на север.

Заселването на Куберовия *"смесен народ"* в Керамисийското поле поне на първо време го отдалечава от общността на Аспарух. Първоначалното статукво не задоволява ромейските потомци "сермисиани", които започват на групи да бягат в земите под пряката власт на императора, най-вече в Солун. Опитите на Кубер и неговите боили да пресекат тази тенденция нямат резултат, въпреки увещанията към ромейските потомци, че единството на *"общия народ"* трябва да се запази. Тогава Кубер и най-приближеният до него *"съветник"*, а именно Мавър (негов ичиргу-боил?), измислят *"дяволски план"* за превземането на Солун, а в перспектива – за завоевателна война срещу *"... островите* (в Егейско море), [Мала] *Азия и дори срещу този, който обладаваше императорската власт"*.

Най-вероятно твърденията на византийския автор са преувеличени, но е ясно, че Кубер, подобно на своя брат Аспарух, има сериозни амбиции. След осуетяването замисъла на Мавър групата на Кубер е отслабена. Мавър заедно с подчинените му дотогава в самия Солун българи и "сермисиани" е отведен в Цариград, а по-късно – произведен в *"патриций и архонт"* и заселен заедно с хората си в областта на Родопите. Той и оттук поддържа връзки с Кубер, но скоро те са прекъснати от ромейските власти.

Най-вероятно опитът за завладяването на Солун е към 686–687 г. На следващата година новият император Юстиниан II (първо царуване: 685–695) организира голям наказателен поход срещу българите и солунските славяни. Обикновено изследователите отнасят тази война към Куберовите, а не към Аспаруховите българи. Във всеки случай, както основателно се отбелязва (въпросът е проучен от Стоян Михайлов в една непубликувана студия за българската история през VII–VIII в.), в изворите се говори само за "българи" като едно цяло. Това означава, че не само за авторите, но и за техните читатели българите в края на VII в. са своего рода единен държавен организъм. Последното означава, че скоро след установяването на Балканите започва изграждането на "двете крила" на държавата, може би според модела на Кубратова България отпреди разпадането ѝ. Подобно виждане променя радикално нашите представи за най-ранния период на българската държавност на Балканите, като изисква преосмисляне на редица събития от VII–IX в.

Отначало Юстиниан разбива българите и осъществява замисленото преселване на славяни в Мала Азия начело с Небул, който може би е някой от пленените Куберови боили. Преселването на колонистите славяни вероятно е извършено по море. Сам императорът предпочита да се върне по суша, използвайки стария римски път "Виа Егнатия". В една теснина обаче попада в българска засада и едва успява да се спаси, а войската му понася тежки загуби.

Къде са живеели Куберовите българи? На този въпрос е отговаряно с различни, често силно вариращи мнения и предположения. Особено често се лансира предположението, че във времето около историята с Мавър Куберовите българи се преселват в Солунското поле – според едни в района на античната Пела (Т. Томоски) или пък край планината Кисос (тур. Хортач), т.е. на по-малко от 20 км източно от Солун. Тази теория търси потвърждение в два израза от Тервеловия надпис под Мадарския конник, където се казва: *"На носоотрязания василевс не повярваха моите чичовци в Солун[ско] и си отидоха в Кисиниите..."*

невярно!

Посочването на Солун и близостта на названието или термина "Кисинии" с онова на планината звучат на пръв поглед убедително. Не е особено правдоподобно обаче живеещи в непосредствена близост до втория по значение град в империята българи да контактуват толкова свободно с Аспарух и Тервел, и то да обсъждат антивизантийски проекти! В надписа Солун вероятно е даден като общ географски ориентир, което не изключва района на Битоля и Прилеп. За някои тогавашни съвременници Аспаруховите българи са *"съседи на Константинопол"*, макар разстоянието между Дунавската делта, респективно Плиска и дори Стара планина, от една страна, и византийската столица, от друга, да е несравнимо по-голямо от онова между Битоля и Солун.

д. в осет. KæSæna -> крепост !

Тофто Тофто

Близостта между названията "Кисина" и Кисос също не е решаващ аргумент. В античната провинция Македония има и други селищни имена, звучащи по сходен начин – например споменатите от Прокопий Кесарийски (средата на VI в.) крепости *Кесиана* и *Кусинес*. Не можем да изключим и друг вариант – да си имаме работа с някакъв селищен или военен термин от езика на самите българи. Според някои езиковеди един от прабългарските термини за крепост е *"синь"*, дума, която се среща в Супрасълския сборник. Тя, както виждаме, също има сходство с "Кисина". Подобен топоним е запазен край планината Томор в Албания – район, който по всяка вероятност влиза в земите на Куберовите българи.

За да схванем правилно сложния въпрос за територията, заемана от Куберовите българи, трябва да не забравяме обстоятелството, че тяхната икономика поне отчасти е имала номадски характеристики. Фактът, че Куберовата общност е трябвало да получава храни от драговитите, показва трудностите, с които се сблъскват заселниците в тези преобладаващо планински земи. Проучванията показват, че за изхранването на десетина хиляди души са били необходими поне толкова хиляди квадратни километра пасбища. Колкото и да са относителни тези изчисления, зависещи от вида на пасбищата, тревите, водите и т.н., все пак дори цялата Пелагония (триделното "общо" поле на Лерин, Битоля и Прилеп, днес разделено между Гърция и Македония) надали е била достатъчна за изхранването на Куберовата общност. Някои данни показват, че българите са използвали и други близки полета, способни да осигурят паша за добитъка – край Девол (при дн. с. Звезда, Корчанско – Албания), долината на р. Брегалница, може би Мъгленската котловина и т.н. С други думи, Кубер е контролирал много по-обширни земи в сравнение със своя главен "аул" в "Керамисийското поле" – така, както Аспаруховите българи са имали за център лагера при Никулицел (по-късно Плиска) с прилежащите полета, но са владеели многократно по-обширна територия.

Спекулациите в историографията, най-вече от страна на казионната македонистка "школа" в Скопие, водят до умишлено игнориране или подценяване на Куберовите българи. Най-много се умува над тяхната “незначителност” и “малобройност”. Куберовите българи са били по-малобройни от Аспаруховите, но както стана дума, само “сермисианите” бройли към 70 хиляди души. След провала на Мавър в опита да се превземе Солун общността намалява – както за сметка на масово бягащите “сермисиани”, така и с оглед на онези българи, които остават под властта на Мавър. Въпреки това, както го потвърждават и някои по-късни събития, няма основание да се мисли, че Куберовата България изчезва – напротив, българите-"скити" са известни даже и през X в. Всичко това предполага демографски потенциал от десетки хиляди семейства.

Днес не разполагаме с преки сведения за взаимните връзки между Аспарух и Кубер преди 705 г., като изключим писаното за споменатия по-горе българо-византийски сблъсък през 688 г. Така или иначе, надписът на Тервел свидетелства, че двете общности поддържат сериозни контакти помежду си, но запазват определена самостоятелност. *“Чичовците”* (Кубер и/или неговите приемници) отказват да подкрепят Юстиниан II, въпреки поканата на техния по-старши *“племенник”* от Плиска. Както посочва В. Гюзелев, отношенията между двете “Българии” (или двете крила на “пренесената” на Балканите държава, наследница на Кубратовата!) в случая не се отличават с пълно съвпадение на позициите и действията.

Нека се върнем на събитията през 705 г. Тогава *“чичовците”* отказват на Тервел да го придружат в похода за възстановяването на Юстиниан II на византийския престол. През 718 г., когато бившият император Артемий-Анастасий II (713–715) прави опит за завладяване на византийския трон с българска помощ, има основания да се мисли, че двете общности действат заедно. Отново българската намеса във вътрешните дела на империята е по инициатива на Тервел, но сега в нея участват и Куберовите българи. Опрени на българската подкрепа, привържениците на претендента потеглят към Константинопол от Солун. Император Лъв III (717–741) обаче урежда отношенията си с Тервел, а чрез него и със съплеменниците му в днешна Македония, с което метежът пропада.

Какви са контактите между двете общности през особено драматичния за България период в средата на VIII в., остава неизвестно, но едва ли е случаен замисълът на Телериг през 774 г. *“да пресели Верзития”* в България. Дали тук става дума просто за “преселване” или пък за “присъединяване” може да се спори. И в единия, и в другия вариант е налице един на пръв поглед фантастичен проект на властите в Плиска, който няма обяснение без евентуалното съпричастие на “другите българи” от днешна Македония. Константин V Копроним, използвайки агентурата си в Плиска, разкрива този замисъл и разгромява българската войска край нелокализираната Литосория. Може да се допусне, както прави това В. Бешевлиев, че Телериг е искал да компенсира загубите от византийските походи в България, като пресели не само славяни-берзити (именно от района на Битоля и Охрид!), но и Куберовите българи. По-скоро засилването на византийската мощ сближава по-слабата в демографско и военно отношение група на Куберовите българи още повече с властите в Плиска. Въпреки понесените византийски удари и политическата нестабилност, България оцелява и на няколко пъти се опитва да премине в контранастъпление.

Преди време Йордан Андреев лансира предположението, че кан Крум е произлизал не от т.нар. панонски, а може би именно от общността на Куберовите българи. По принцип твърдението, че Крум е панонски българин, е обикновена презумпция, пуснала необяснимо дълбоки корени в историографията. Основанието за подобно предположение се крие в онова, което Николай Мистик пише на цар Симеон Велики в едно от своите писма – че българите са *“откъснати клони”* от племето на аварите или *“аварски роби и бегълци”*. За разлика от В. Златарски, който тълкува тези думи като напомняне за някогашната съдба на Кубрат и Аспарух (при втория Николай Мистик бил объркал авари и хазари), при подобно решение нещата идват по местата си – думите наистина подхождат повече за Кубер, отколкото за Аспарух. Нека припомним и писаното от Анна Комнина (XII в.) за потеклото на Самуил от династията на българския владетел *“Мокрос”* (изопачено от *“Кромос"*/Крум), което би могло да има хипотетична връзка отново с рода на Кубер. Не е лишено от смисъл да се допусне, че след междуособиците в средата на VIII в., свързани с родовете Вокил (Укил) и

Угаин, в един момент в Плиска отново са потърсили владетел от най-харизматичния род – славният Дуло, чиито наследници биха могли да бъдат открити единствено сред потомците на Кубер. Колкото и хипотетични да си остават тези разсъждения, те не трябва да се изключват по принцип в опитите ни да осмислим многото загадки на българския VIII в.

През IX в. българската държава преминава в решително настъпление, което довежда до (ново, повторно?) присъединяване на обширни земи в днешна Македония и Албания. Предполага се, че това става в решаваща степен при царуването на *"архонта на многото българи"* Персиан I (836–852), бащата на княз Борис-Михаил. Така потомците на Куберовите българи, които византийските автори наричат "българи-скити", окончателно стават поданици на владетеля в Плиска. Така прабългарската общност в Македония, която също е в процес на сливане с местните български славяни, става неразделна част от изграждащата се средновековна българска народност. По всяка вероятност силната местна аристокрация, сред която през IX – XI в. се срещат достатъчно прабългарски имена (Таридин, Курт, Кракра, Елемаг, Ивац, Пресиан и др.), поне отчасти произлиза от потомците на Куберовите българи. Сред нея се запазва консервативният дух на прабългарските традиции, което проличава в борбата с Василий II Българоубиец.

Етнокултурната българо-славянска симбиоза в днешна Македония напомня най-вече развитието на същия процес в Добруджа и българския Североизток. Така обединението на "двете Българии" през IX в. превръща *"Долната земя Охридска"* (название на днешна Македония в български творби от XIV в.) в крепост на българската държавна идея и народностна идентичност за векове напред.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й. Българските ханове и царе. София, 1988.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994 (1999).

Атанасов, Г. Тервел (Хан на България и кесар на Византия). Силистра, 2004.

Бешевлиев, В. Първобългари (История). София, 1983.

Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България (VII-XIV в.). София, 1999.

Войнов, М., В. Тъпкова-Заимова. България на Аспарух и България на Кубер.- Военноисторически сборник, 1982, кн. 5.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. I/ ч. 1. София, 1918 (1994).

История на българите, т. I. От древността до края на XVI в. (под ред. на Г. Бакалов). София, 2003.

История на България, т. II (Първа българска държава). София, 1981.

Каймакамова, М. Сведения за Куберовите българи в българското летописание.- Studia protobulgarica et mediaevalia europensia (В чест на чл.-кор. проф. В. Бешевлиев). В. Търново, ВТУ, 1993.

Микулчик, Ив. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996 (също в сайта на Иван Танев Иванов: http://protobulgarians.com)

Милев, Н. Кубрат от историята и Кубер в "Чудесата на св. Димитрия Солунски".- Периодическо списание, кн. 22. София, 1910.

Михайлов, Ст. Българите през VII – VIII в. (2007, ръкопис).

Михеев, В.К. К методике определения возможной числености евразийских кочевников.- България, Балканите, Европа (Сб. в чест на проф. С. Дамянов). В. Търново, 1992.

Николов, Г. "TON POLON BOULGARON".- Проблеми на прабългарската история и култура, т. 3. Шумен, 1997.

Павлов, Пл. Няколко бележки за прабългарите на Кубер и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония.- Архив за поселищни проучвания, 1994, кн. 3-4.

Петров, П. Образуване на българската държава. София, 1981.

Поповић, Вл. Куврат, Кувер и Аспарух.- Старинар, т. 37. Београд, 1986.

Петров, П. Образуване на българската държава. София, 1981.

Lemerle, P. Les plus anciens recuils des Miracles de St. Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I. Paris, 1979.

Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteuropa, 567-822 n. Chr. München, 1988.

Павлов, Пл. Държавите на Аспарух и Кубер – двете Българии на Балканите (Спорни въпроси и хипотези).- Българска историческа библиотека, 2000, кн. 3, 10-20.

БЪЛГАРО-ХАЗАРСКИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И ПАРАЛЕЛИ

В българската историческа наука, а и в европейската византология се е създала трайна представа, че българо-хазарските отношения имат място главно през VII – началото на VIII в. Като се изключи един неясен конфликт при царуването на Омуртаг (815–831), развитие на връзките между Дунавска България и Хазарския каганат почти не се констатира. От тази гледна точка "отдалечаването" на двете страни в геополитически план, особено практическото отсъствие на реална обща граница, води и до слабия интерес на България и Хазария една към друга. Несериозно обаче би било да мислим, че две от общо трите (заедно с Византия) мощни държави в басейна на Черно море не са имали достатъчно контакти и информация, не са следели процесите в другата страна, нейната външна и вътрешна политика. Още повече че на територията на Хазарския каганат е живеело многобройно население от български (прабългарски) произход, че именно там е била старата родина на водещия елемент в българската държава на Балканите.

Друга устойчива представа, наложила се отдавна, е за голямото, едва ли не пълно сходство между българи и хазари – убеждение, което се мотивира от редица белези: близък етнически произход и език, степен на обществено развитие, стопанство, държавна уредба, политическа идеология и т.н. Безспорно между българи и хазари са съществували общи черти, но всеки от двата народа е имал и свои специфични особености, които заедно с други фактори са се отразили на по-късната му историческа съдба. Нека се опитаме да потърсим някои от тези специфични елементи, въпреки че поставените въпроси определено надхвърлят предлаганите отговори.

хазарите в Афганистан

Хазари и българи – общо и различно

По-точно е да се посочи

За част от средновековните автори българи и хазари са твърде близки по своя произход, стопански живот и манталитет. Твърди се, че те говорят почти един същ език, че имат общи прародители и т.н. Тази близост почти безрезервно се възприема и от съвременните изследователи, като най-често се тълкува в полза на алтайската (тюркската) теория за произхода на двата народа. Същевременно се отделя внимание и на иранската теза, доколкото в етногенезиса на българи и хазари съществена роля играе древното население от скито-сарматски произход в Централна Азия и Кавказкия регион. Както етническото име на българите, така и онова на хазарите може би е с древноирански произход. И днес в Афганистан живее народът хазари (хазарейци), който говори език от ирански тип. Макар неговата връзка с хазарите от средните векове да е проблематична, съвпадението на етнонимите е интригуващо. Днешните кавказки балкарци и карачаевци, впоследствие езиково тюркизирани, на свой ред са потомци на древно българско население. Несъмнено изследването на най-старата история на хазарите ще спомогне за решаването на важни въпроси от древното минало на българите.

Твърде вярно това!

И в Хазария, и в двете Българии първоначално съществува мултиетничност. По всяка вероятност относителната тежест на съответните елементи в трите държави е различна. Може би сред Аспаруховите българи индоевропейското (сарматското) начало в по-сериозна степен е надделявало над алтайското, което улеснява етническата симбиоза със славяните и потомците на античното, главно тракийско население в Мизия, Тракия и Македония. Във Волжка България и Хазария угро-финските, протомонголските и алтайските елементи придобиват превес, което води до налагане на тюркоезичието. Тези въпроси се нуждаят от по-нататъшни задълбочени проучвания.

Съотношението “номадизъм – уседналост” е друг важен елемент в изследването на приликите и отликите между хазари и българи. Като цяло доминира схващането за близост, дори идентичност на процесите при двата народа и техните държави. Нещо повече, правят се опити при българите на юг от Дунав и след 680 г. да се търсят модели на обществен и институционален живот на базата на сравнения с известното ни за хазарите – например за т.нар. *“ритуален номадизъм”* на владетелите. От известното писмо на хазарския “цар” (каган-бег) Йосиф до испанския еврейски търговец Хасдай ибн Шафрут знаем, че хазарските владетели са имали такава практика и в средата на X в. При българските канове обаче не е регистрирано нищо подобно, включително и за “ранния” VIII в. И това надали се дължи само на природо-географските дадености на новите балкански земи или пък на византийското влияние. Напротив, археологическите проучвания показват, че седентаризацията (усядането) на българите на Долни Дунав и Волга още в началото на новата им държавност е на практика почти завършен процес.

Недостатъчно проучени остават и етнодемографските процеси в Хазарския каганат, Дунавска и Волжка България. Доминацията на номадската икономика в основните земи на хазарите вероятно е ограничила прираста на населението, докато в двете Българии нещата са се развивали с тенденция към демографски подем.

Владетелската идеология на българи и хазари е белязана от редица сходства. Те визират наличието на строго определен владетелски род (династия), който има сакрализирана природа, принципите на престолонаследието и т.н. Както съобщава Константин Багренородни, хазарите вдигали новоизбрания владетел на щит, което било възприето и от маджарите. Такъв, както е известно, е бил военният церемониал във Византия. Макар и с късна дата (въстанието на Петър Делян, 1040 г.), той е регистриран и при дунавските българи. Струва си да се запитаме дали този по същество римо-византийски обичай конкретно при хазарите не е елемент от наследството на завладяната от тях “Стара Велика България” на почетния византийски “патриций” Кубрат? С други думи, българската държава още през VII в. е достатъчно зряла, за да заимства едни или други културно-политически елементи от римо-византийската цивилизация, докато за хазарите това е трудно да се каже.

Един от натрапващите се и същевременно необяснени в пълна степен примери на различие между българските държави и Хазарския каганат е изборът на монотеистична религия. “Двете Българии” и Хазария правят тази решителна крачка в развитието си приблизително по едно и също време. През 864 г. Дунавска България решително се присъединява към християнската цивилизация, отхвърляйки категорично опитите за ислямска и юдейска пропаганда. Официалната християнизация на дунавските българи е предшествана от унаследената в Мизия, Тракия и Македония стародавна християнска традиция (още от I в. до края на VII в.), както и от собствената българска християнска история. В нея влизат и бележити личности от самия владетелски род, приели християнската вяра – кан Кубрат (632–около 652/653), “кесарят” Тервел (700–721), мъченикът Боян-Енравота, неколцина мъченици от IX в. от български или българо-славянски произход. На свой ред волжките българи някъде от края на IX в., а в официален план през 922 г. приемат исляма. Този избор има и антихазарска политическа насоченост. Официалното възприемане на юдаизма от хазарския управляващ елит се отнася към края на VIII – началото на IX в., а напоследък с нови аргументи – към 861 г. Разбира се, еволюцията по посока на тази монотеистична религия явно има дълга история. Първите успехи на еврейската религия на хазарска земя може би са към средата на VIII в. при кагана Булан, а по-късно при царуването на Обадия (краят на VIII – началото на IX в.) страната се превръща в средище на еврейския елемент в региона.

Трудно е тази принципно различна ориентация да се отдаде само на конкретната политическа ситуация. Вероятно поне в известна степен тя е свързана с различното и специфично развитие на трите държави в етнокултурен план, на контактите им с водещите центрове на “световните” религии, техните мисионерски опити и т.н., а и със съществуването на различни стереотипи в политическата идеология на българи и хазари. Важно да се потърси, доколкото това е възможно предвид наличните извори, по-прецизен отговор на въпроса защо хазарите избират именно юдаизма. И дали негативното отношение на дунавските българи (очевидно и на волжките им родственици,

още повече при зависимостта им от Хазарския каганат) към възможността да приемат тази религия е израз на само на антихазарско поведение, но и на други външни фактори? Впрочем същото важи и за Киевска Русия във времето на княз Владимир, който също отхвърля хазарските предложения за приемане на юдаизма (около 987–988 г.).

Обясненията за приемането на юдаизма от страна на хазарите обикновено се свеждат до определени фактори, отнесени конкретно към втората половина на VIII в. От една страна, се посочва присъствието на еврейски търговци, въобще на еврейския етноконфесионален елемент в икономиката на каганата и транзитната търговия между Европа, арабския свят и Средна Азия. Най-много се набляга на опасенията на хазарите, че ще попаднат в сферата на влияние на някоя от двете “суперсили” – ислямския Арабски халифат и християнска Византия. Враждебното отношение към исляма е мотивирано от тежките арабо-хазарски войни и претърпяното унижение през 737 г. Тогава пълководецът Мерван прониква в сърцето на Хазария, разгромява армията на кагана и дори прави опит да го застави да приеме исляма. Само след няколко години хазарите се съвземат, а религията на противника е решително отхвърлена. Що се отнася до негативното отношения към християнството, то се обяснява с хазаро-византийските противоречия в края на VIII в. в Кавказ и Черноморието, с византийската подкрепа за християните в Хазария, вкл. въстанието на кримските християни начело с епископ Йоан Готски.

Колкото и правдоподобно да звучат, тези обяснения надали са достатъчни. Дунавска България например е имала много по-сериозни противоречия с Византия, но това не ѝ е попречило да приеме Христовата вяра. Същото може да се каже и за други народи, съседи на империята. Сходни примери могат да се дадат и от историята на Западна Европа, а и на ислямския свят през Средните векове.

Макар и в хипотетичен план, нека набележим други възможни основания за толкова коментираната ориентация на хазарската “степна империя”. Вероятно в определена степен изборът на юдаизма е свързан с ролята на търговския елемент, в случая еврейски – елемент, който наред с икономическата и политическата си роля притежава и обособена социално-религиозна природа. Знае се, че в степни държави като тази на хазарите (така е и при монголо-татарите през XIII в.) търговците имат значителна политическа тежест. Еврейското население в Хазария, особено в нейните градове, се увеличава през първата половина на VIII в. във връзка с арабо-хазарските войни. Емигрантите идват от Багдат и днешен Ирак, от Хорасан и Средна Азия, от Византия. Гонения срещу евреите във Византия е имало и при хазарския съюзник Лъв III Сириец (717–741), а периодично и в Арабския халифат. С течение на времето каганатът явно получава известност на своеобразна, макар и необичайна като география, климат и т.н. "обетована земя". Именно в онази епоха се развива т.нар. караитски вариант на юдаизма, който е за по-широка етническа отвореност на вярата, подобно на универсализма на християнството и исляма. Постепенно ролята на евреите в каганата нараства, като това се отнася преди всичко за градската икономика, финансите, международната търговия. За съжаление, аргументите в полза на подобно решение за налагането на юдаизма не са достатъчни.

Може би за избора на юдейската религия са действали и стереотипите на собствената политическа идеология, особеностите на хазарския, в основата си тюркски по тип "империализъм". Както е известно, хазарският кагански род е пряко продължение на тюркската династия Ашина с претенциите ѝ за световно господство. Не е ли възможно именно този "империализъм" и представата за божествена предопределеност да са намерили пресечна точка с юдаизма? Този въпрос си струва да бъде зададен, най-малкото да се търси съпоставка между идеологическите послания на владетелската идеология и особеностите на юдейската религиозна доктрина. Струва си да се помисли и върху някои паралели, свързани с избора на религия. През XIII в. монголо-татарските владетели, в най-силна степен в Иран, имат определени симпатии към християнската несторианска доктрина. В Западна Европа това поражда легендата за загадъчното източно християнско царство, управлявано от мистичния "презвитер Йоан", от което се очаква да осъществи т.нар. "жълт кръстоносен поход" към Божия Гроб! Още показателна е ориентацията на уйгурите, които през 766–767 г. приемат за официална религия манихейството. Тази особеност на номадските империи дава още едно основание за по-дълбоко вглеждане в историята и ранната култура на древните българи, както и на двете български държави на Дунав и Волга, при които не откриваме подобен "номадски" стереотип.

През IX–X в. Хазарският каганат се стреми да играе ролята на световен юдейски център. В столицата Итил на Волга и другите големи градове са построени синагоги, "мъдреци" и "учители" тълкуват свещените книги. Каганатът продължава да дава убежище на преследваните в Арабския халифат и Византия евреи, като в т.нар. Кеймбриджки документ изрично е посочен и "злодеят" Роман Лакапин (919–944). От друга страна, в Хазария продължава да цари религиозна пъстрота (юдаизъм, ислям, християнство, различни езически култове), която според арабските автори има отражение дори и в съдебната практика. Това се е дължало може би не само на изтъкваната в изследванията "религиозна толерантност" в Хазарския каганат, а и на продължаващата, трудно преодолима и сложна мултиетничност. В това отношение юдаизмът с присъщата му етнокултурна затвореност само е усложнил обществената картина.

В Дунавска, а и във Волжка България няма и следа от подобна практика. Дали това е следствие само от избраната монотеистична религия (съответно християнство и ислям), или се дължи на по-стари традиции? Независимо от споровете около легендарното законодателство на Крум (803–814), от сведенията около времето на покръстването (864 г.) личи, че системата на съдопроизводство е под контрола на централната власт.

Българо-хазарски отношения през VIII–X в.

Още при "раждането" на Дунавска България, само по себе си пряк резултат от хазарската агресия в територията на

"Велика България", отношенията между двете страни са враждебни. В борбата за осигуряване на източната граница загива Аспàрух, споменът за който е жив дори и през XII в. – както е известно, в т.нар. Български апокрифен летопис гибелта на "Испор цар" се свързва с война с "измаилтяните" (хазарите). В апокрифния летопис обаче има и други детайли, на които струва да бъде обърнато внимание.

На първо място, пътят на Аспаруховите българи към новата родина на Балканите, щрихиран в духа на собствения български християнски месианизъм, не се свързва по никакъв начин с хазарите. Така вероятно умишлено е спестена истината за понесеното някога поражение. Дали това се дължи само на отдалечеността на този извор от времето на събитията, или пък се следва своя българска интерпретация на въпроса за началото на Дунавска България? Вероятно неизвестният автор следва някаква традиция на осмисляне на собственото минало, поставена от българските владетели поне към началото на IX в. Нека припомним Омуртаговите думи, че е *"от Бога владетел в земята, в която се е родил"*. С тази формула не само се отговаря на периодичните византийски подмятания, че българите са пришълци, "клонки" от степните народи и т.н., но и се обосновава божествената предопределеност на българското заселване на Балканите.

Какви са основанията в апокрифния летопис хазарите да бъдат представени като "измаилтяни"? Отново най-лесно е да приемем, че това се дължи на избледняването на спомена за тях. Не е изключено обаче така да притежаваме и скрито указание за религиозната принадлежност на противника. Навярно анонимният автор е познавал недостигнали до нас извори, в които сигурно е използван същият конфесионален "маркер". Дали "измаилтяни" е подходящ термин за юдейската религия на хазарите? По-скоро не, тъй като той е използван преди всичко за мюсюлманите. Нека припомним обаче, че през IX–X в. гвардията на кагана е била съставена преди всичко от т.нар. "народ арсия" – хорезмийски мюсюлмански наемници, които са гръбнак на хазарската армия. В случая не само споменът за гибелта на Аспарух, но и споменатият детайл може би са косвено свидетелство за българския интерес към Хазария през следващите векове.

Хазарите още от времето на император Ираклий (610–641) влизат в обсега на византийската външна политика. След гибелта на "Старата Велика България" и изграждането на Хазарския каганат Византия продължава да търси съюз с новите господари на източноевропейските степи. По всяка вероятност, що се отнася до България, византийският подход е балансиран. Няма данни Византия да се е възползвала от българо-хазарския конфликт при Аспарух. Навярно се е смятало, че при поражение на българите и разпростиране на хазарската власт към Дунав това би поставило ромейската държава в още по-опасна ситуация.

Показателен за мястото на хазарите в българо-византийските отношения е случаят с Юстиниан II (685–695, 705–711). През 705 г. Тервел приема побегналия от заточението си в Крим, а после и от хазарите "носоотрязан император". Въпреки брака на Юстиниан с Теодора, дъщеря на тогавашния каган Ибузир Глиаван, хазарите са готови да предадат Юстиниан II на правителството в Константинопол. В случая Юстиниан определено разчита на традиционната българо-хазарска вражда, докато Тервел прави решителна крачка към намеса във вътрешните работи на Византия. Благодарение на своята помощ, българският кан получава богати дарове, териториални придобивки, както и изключително високата титла "кесар" – безпрецедентен случай в ранносредновековна Европа. Не по-маловажно в случая обаче е обстоятелството, че Тервел се освобождава задълго от опасността от византийско-хазарски съюз против България.

През 710 г. Юстиниан организира наказателен поход срещу разбунтувалите се жители на Херсон и кримските владения на империята. В тази военноморска експедиция важна роля играе друг знатен българин – патрицият Мавър, "архонтът" на онази част от Куберовите българи, които са заселени от византийските власти в Родопите и поречието на Струма. Може би с включването на Мавър във военната акция Юстиниан II разчита и на традиционната българската враждебност към хазарите. Доколкото бунтът на Филипик Вардан е подкрепян от хазарите и дори се разраства в своеобразна византийско-хазарска война, и този път Тервел се опитва да подпомогне Юстиниан. В крайна сметка надделява Филипик Вардан (711–713), и това е първата, но и последната значима хазарска намеса във вътрешните работи на империята.

Появилата се опасност от византийско-хазарски съюз против България мотивира Тервел да предприеме нападателни действия до стените на самата столица Константинопол (712 г.). Година по-късно Филипик на свой ред е свален от временно прехвърлените в Източна Тракия войски от темата Опсикион (Мала Азия) начело с патриция Георги Вураф. Тези сили са съсредоточени северно от византийската столица именно за противодействие на българските акции, което означава че Тервел не намира база за мир с Филипик Вардан, т.е. войната не е прекратена. На престола в Константинопол е издигнат Артемий, коронясан под името Анастасий II (713–715). Доскорошният протоасикрит Артемий-Анастасий е лице от висшата гражданска администрация, навярно близък на Юстиниан II. Отказът от българска активност в Тракия по посока на Константинопол улеснява преврата, извършен именно от войските по българската граница. Така фактически Анастасий и наследилия го след нов преврат Теодосий III (715–717), свързан отново с военните от Опсикион, гарантират мира с България. Израз на това приятелско отношение към България е известният мирен договор от 716 г., смятан за образец в двустранните отношения даже и във времето на кан Крум (803–814). Така или иначе, това развитие вероятно е предполагало отказ от византийско-хазарско сближение на антибългарска основа.

През 718 г. Тервел изненадващо на пръв поглед подкрепя същия Артемий-Анастасий, тогава монах в един манастир нейде край Солун, в опита му да свали Лъв III Сириец (717–741). И то при положение, че България е в съюзнически отношения с Византия. Те, както е известно, намират върховия си израз в историческата победа над обсадилите "Новия Рим" арабски завоеватели именно през 717–718 г.

Някои изследователи се опитват да избегнат това противоречие, като приемат, че става дума не за Тервел и официална Плиска, а за Куберовите българи в днешна Македония. По всичко изглежда, че Тервел участва в тези събития, и то като "по-старшата" страна в системата на "българо-българските" (между Аспаруховите и Куберовите българи) отношения на Балканите в онзи момент. Нека отбележим, че и двамата противници са лично познати на Тервел. Що се отнася до Лъв III, той е в контакти с Тервел още от 705 г., а може би и от по-рано, доколкото тогава е командир на византийски стратиоти в района на Месемврия/Несебър по границата с България. Можем да се запитаме дали българската акция в подкрепа на Анастасий II не е своеобразен отзвук от събитията от 713 г. С други думи, наред с други причини опитът за намеса отново да е имал и определена (превантивна) антихазарска насоченост.

Въпреки добрите си отношения с България Лъв III Сириец решително се ориентира към стратегически съюз с хазарите. Той е свързан преди всичко с арабската заплаха и необходимостта от мощен съюзник в района на Кавказ. Стига се дотам, че византийският престолонаследник, съвладетел и бъдещ император Константин V Копроним (741–775) се жени за хазарската принцеса Чичак/Ирина (732 г.). Тази "късна" дата на династичния брак не бива да ни подвежда – Византия следи внимателно изострянето на арабско-хазарския конфликт, чиято поредна ескалация е именно през 718–721 г. Активизирането на хазарите положително е свързано и с претърпяната от арабите катастрофа край стените на Константинопол, където заслугата в голяма степен е на българите. В този смисъл грандиозната победа от 718 г. е издигнала авторитета на България и Тервел не само в християнския свят и сред арабите, но и в очите на старите врагове от Северното Черноморие. Този детайл не е маловажен с оглед на политическата психология на онази епоха – хазарите, които до този момент са търпели не едно поражение от страна на арабите, не може да не са били респектирани от победите на Тервел над опасния противник.

Важен е и въпросът за "хазарския фактор" в условията на българо-византийския конфликт през средата на VIII в. По принцип в историографията почти не се прави връзка между известните девет похода на Константин V Копроним през

756–775 г., утежнили до екстремална степен вътрешнополитическата криза в България, и възможното поведение на Хазарския каганат. Проблемът естествено опира до липсата на извори. По същото време хазарите са ангажирани с арабската заплаха в Кавказкия регион. Династията на Абасидите, дошла на власт през 750 г., се стреми да укрепи арабското господство в страните на юг от Кавказ (Армения, Грузия, Кавказка Албания/дн. Азербайджан и др.), да ограничи намесата на хазарите и в перспектива да ги изтласка от региона. Халифите ал-Саффах (750–754) и ал-Мансур (754–755) предприемат решителни мерки в тази посока. Последният значителен по мащабите си арабско-хазарски конфликт е през 763–765 г., а хазарите в крайна сметка са изтласкани от Източното Задкавказие. Последният хазарски набег в Азербайджан е през 799/800 г., като има характер по-скоро на локална акция. Това постепенно води до охлаждане и на връзките с Византия, започнало още през 80-те години на VIII в. Този поврат съвпада с някои съществени промени във вътрешното устройство на хазарската държава, в която каганът е изместен от ръководното си място от т.нар. шад (каган-бег, "цар"). Упадъкът на връзките между Византия и кагана е неминуем въпреки царуването на един император с хазарска кръв – Лъв IV Хазарин (775–780), синът на Константин V и Ирина.

Има обаче и друг аспект на "хазарския фактор", отнесен към кризата в България през средата на VIII в. Става дума за възможното движение на нови маси българи от изток към пределите на Дунавска България. Движението на българско население в територията на самата Хазария се доказва от археологически материал, като е провокирано и от арабските нахлувания на север от Кавказ. Придвижването на големи маси от хора несъмнено предизвиква вътрешно напрежение и конфликти. Тази картина предполага миграция и към Дунавска България. Така се е увеличавал нейният демографски и военен потенциал, продължавала е връзката със старата родина и т.н. От друга страна, идването на нови групи българско население поне на първо време е създавало проблеми и в самата България, които са се отразявали на нейната вътрешнополитическа стабилност.

Единственото по-значимо, но и неясно като причини, мащаби, точна датировка и резултати събитие от историята на българо-хазарските отношения през IX в. е известно от възпоменателния надпис на кан Омуртаг (815–831) в памет на копана Корсис от рода Чакарар. Този висш пълководец се удавил в реката Днепър във времето на неизвестен от други извори военен конфликт. Днес няма съмнение, че става дума за българска военна акция против Хазарския каганат. (по-вероятно срещу маджарите!

Към същата епоха вероятно се отнася появата на загадъчните *"хазари"* в Трансилвания, над които от името на българския владетел властва вождът *Морут* (Morout). Така е според т.нар. Унгарски аноним *("Magister P.")* от края на XII в. Прави впечатление, че хазарите са наречени със славянизираното име *"Козар"* ("Cozar"), така както е например в руските летописи. Това може да означава, че в случая етническото име е възприето през старобългарския език. В същото сведение се загатва за многоженството при хазарите, отбелязвано и от арабски автори. Заселването на хазари в този отдалечен край на българската държавна територия, между реките Тиса, Марош (Муреш) и Самош (Семеш), унгарският автор отнася към IX в., във времето на българските завоевания при *"Великия Кан"* ("Keanus Magnus"), т.е. при Крум или Омуртаг.

Възможно ли е в България да са идвали нови групи население, вкл. и етнически хазари, които да са разполагани като население с военизиран статут в нейните северозападни земи? Както и на групи от български произход, живели преди това на хазарска територия? Предвид проявите на вътрешна нестабилност в каганата по времето на Омуртаг такава вероятност не може да бъде изключена, още повече при войната, водена от същия български кан с хазарите. В това отношение си струва да бъде поставен въпросът и за появата на *секеите* (наричани още секлери, секеи) – малък маджаризиран народ в Трансилвания (днес в Румъния), днес част от унгарската нация. Основателно е свързването му с българското (или българизираното) племе *есегели*, засвидетелствано във Волжка България. Разбира се, въпросът за произхода на секеите (от името им най-вероятно идва румънският етникон *"шкеи"*,) с който през

3.

от sclavus - роб! изп. го и албанците

за секели - вж. унг. szegély - граница

т.е. секели - граничари!

XIV–XVIII в. са обозначавани именно българите!) е предмет на специален интерес в унгарската историография. Съвременната секейска общност се интересува от своята древна история, етнокултурна идентичност и връзките си със средновековните българи.

Съществува мнение за хазарския произход на прочутия византийски интелектуалец и патриарх Фотий (858–867, 877–886). Това мнение е погрешно, но именно при Фотий е т.нар. Хазарска мисия на Константин-Кирил Философ. Тя, макар да не е в пряка връзка с интересуващите ни проблеми, не може да бъде отмината. Мисията, състояла се около 860–861 г., се свързва с обтягане на византийско-хазарските отношения. Константин през Крим пътува до тогавашната хазарска столица Семендер (близо до Дербент в Кавказ), където участва в преговори и религиозна дискусия. Трябва да отбележим, че в "Житието" на Кирил, отдавано като авторство на Климент Охридски, се съдържа и най-обширното в старобългарската литература полемично изложение против юдаизма. Ценността на този старобългарски извор за изследването на хазарската проблематика е отбелязвана многократно. До голяма степен именно старобългарското житие стои в основата на новата интерпретация за времето на официалната юдаизация на хазарите.

Хазарската държава е разтърсена от криза нейде в средата на IX в., когато избухва нова гражданска война. Често тя се свързва с приемането на юдаизма, въпреки че такъв подход може да бъде оспорен. Така или иначе, победените – т.нар. *кавари*, бягат при маджарите (унгарците) и по-късно играят важна роля в тяхната история, вкл. и в българо-унгарските отношения. Каварите са представени в изворите като три племена, които имат свой общ "архонт" (владетел). Когато през 896 г. цар Симеон Велики (893–927) в съюз с печенезите разгромява маджарите в т.нар. Ателкузу (междуречието на Дон и Днепър), каварите заедно с тях се преселват на запад.

Последните отзвуци на вековната българо-хазарска вражда се свързват с българо-византийската война от 894–896 г. Като такава проява обикновено се сочи жестокото отношение на Симеон към пленените хазари от армията на Лъв VI Философ (886–912) – тези елитни войници са наказани с отрязване на носовете *"за срам на ромеите"*. Възможно е в тази разправа да има не само (или не толкова) отзвук на вековната българо-хазарска враждебност, но и елемент на конкретно отмъщение. Смята се, че през 894–895 г. североизточните български земи са опустошени не от самите маджари, а именно от каварите (хазари по произход), водени от принц *Левенте.* В отговор Симеон в съюз с печенезите опустошава маджарските селища източно в Северното Черноморие, което принуждава *"турките"* (обичайното за онова време название на маджарите във византийските извори) да се преселят в Панония.

Впрочем маджарската експанзия в Панония и земите на българския (отвъддунавски) Северозапад също има своите "хазарски" акценти. Част от каварите са разположени по новоустановената граница с България. От друга страна, върховният владетел на маджарите Курсан (Кусан) е потомък на хазарската владетелска династия, а предшественикът му Левед – женен за хазарска принцеса. На базата на това се предполага, че сред маджарите е имало култ към старите тюркски кагани от рода Ашина, вкл. и към великия владетел от VI в. Истеми. Допуска се, че от неговото име "... *води произхода си унгарската дума Ищен (Бог) и това показва, че култът към свещения предшественик на тюркските кагани се е разпространил сред маджарите по време на тюркско-хазарското надмощие като по-висша "държавна религия", наддедяла над култа на родовите предци и шаманизма"*.

невярно --> Isten --> от Яздан от перс. бог.

jasdan

Ашина Няма връзка!

Тази тюркско-хазарска идеологема вероятно е имала място при многобройните маджарски нашествия против България и Византия през X в., т.е. някогашната българо-хазарска враждебност е имала една донякъде необичайна проекция векове по-късно и вече на Балканите.

Самият Хазарски каганат остава в обсега на вниманието на българската политика и през X в. Йоан Екзарх, описвайки българската система на престолонаследие, прави аналогия именно с хазарите. Той говори за тях не в историко-ретроспективен план, а като за реална, съвременна, позната на читателите му държава. Старобългарският писател дава един от интересуващите ни българо-хазарски паралели във връзка с престолонаследието от баща към син, и от брат към брат.

унгаро-аланско изговор

Цялото погрешно, балкарците са кумани, късни заселници!

Преди идването на куманите в Кавказ (13-14 в.) там живеят алани-аси. Топонимът Балкария вероятно е останал от българите! Последните остатъци от българите в Кавказ се смесват с дигорите. През 19 в. съществува общността уштигури, част от дигорите!

Въпросът за гибелта на хазарската държава е обект на дискусии. По-важна за нас обаче е не политическата смърт на могъщия някога каганат (през 60-те години на X в., няколко десетилетия или век по-късно), а неговата продължителна агония. Тя започва нейде около 30-40-те години на X в. и е свързана с активността на руси, печенези и узи, както и със засилването на Волжка България. В тази обстановка на политическата карта на Източна Европа отново се появява и т.нар. “Черна България” в Приазовието, между Дон и Днепър. Император Константин VII твърди, че тази българска държава може да бъде използвана като съюзник против Хазария – явно Батбаяновите българи по същото време (средата на X в.) са практически независими. Така се появява *“третата България”* през X в., като на свой ред упадъкът на Хазарския каганат в определена степен се дължи и на “втората”, Волжка България, отхвърлила през 922 г. зависимостта си към *“царя на юдеите”*. На “Черна България” обаче не ѝ е съдено да просъществува дълго – заедно с голяма част от територията на каганата тя става жертва на печенежките нашествия. Населението отчасти е изтребено или по-късно е асимилирано от печенезите и куманите, други се преселват в различни посоки. Част от тези българи навярно дават основата на днешните балкарци в Северен Кавказ.

Какво е било отношението на Дунавска България при цар Петър (927–969) към тези промени, не е известно. Едва ли обаче българската държава, независимо от своите вътрешни и външнополитически проблеми, е оставала индиферентна към съдбата на своите роднини в “Черна България”, а и на Волга. Не е възможно онова, което стои на вниманието на тогавашния византийски император Константин VII, да не е известно на цар Петър. При нарастването на руската активност в Северното Черноморие, опасна както за “Черна България”, така и за дунавското Българско царство, са налице и общи стратегически интереси. Още повече че част от черните българи са били християни. Всичко това поражда и въпроса срещу кои българи са насочени действията на киевския княз Игор и съюзниците му печенези през 944 г.

Резултатите от археологическите проучвания в земите на отвъддунавския български Североизток показват, че през X в. в пространството между долните течения на Днестър и Дунав има приток на “външно” население. В голямата си част то е носител на т.нар. Салтовска култура, характерна за българския етнически елемент в земите на Хазарския каганат. В някаква степен регистрираното движение е свързано и с миграцията на печенезите към Долни Дунав, а негови прояви може би е имало и през XI в. За съжаление ние не разполагаме с така необходимите в случая писмени извори, които да осветлят политиката на правителството във Велики Преслав към тази миграция. Струва си в тази връзка да бъде поставен и един, може би на пръв поглед неочакван въпрос – този за произхода на гагаузите. Тези българи тюркофони, забелязани от науката едва в средата на XIX в., са обект на повече от двадесет теории и немалко спекулации, нерядко в прикрит или откровен антибългарски дух. Факт е обаче, че сред тях дори през XIX в. съществува самоназването “черни българи”. Прави впечатление, че то поразително съвпада с названието на Бат-Баяновите българи в средновековните извори.

Краят на Отвъддунавска Б-я!

гагаузите са късни българи, приели турския език, нямат нищо общо с прабългарите!

Гибелта на хазарската държава съвпада със завладяването и византийското владичество в България (1018–1186 г.), което окончателно отпраща българо-хазарската вражда в миналото. Но дали българите безвъзвратно са забравили някогашната си стара родина? Дори и иносказателният като език Български апокрифен летопис (“Видение Исаево”) показва, че и през XI–XII в. памет за времето на “Испор цар” е съществувала. Дори и при цар Калоян българите продължават да имат претенции към Северното Черноморие като своя сфера на влияние. От същото време е и уникалното споменаване на “хазари” на българска служба. Те са посочени редом с кумани, руси (от групата на т.нар. бродници) и алани в Калояновата армия пред стените на Солун през 1207 г. Не е ясно какви са тези хазари – дали това не е просто географски маркер отново за група кумани или други жители на Кримския полуостров, дали просто не е хипербола на византийския автор. Ако обаче става дума за потомци на хазарите, то в една нова политическа реалност те служат на българската кауза заедно с куманите, тогавашни господари на степите и съюзници на царете в Търново.

* * *

Значението на хазарския фактор в история на българите, а и на други народи и страни в Източна Европа и занапред ще продължава да бъде обект на изследване и осмисляне. Хазарското завоевание на земите на "Старата Велика България" води до нямащо точна аналогия в историята на средновековна Европа "клониране" на една държавнополитическа идея, до поредица от "насочени взривове" на българската държавност в огромен географски ареал: земите на Долни Дунав, Македония, Средна Волга, Италия, вкл. споменатата автономна "Черна България" в старата прародина. Хазарският удар не съкрушава държавността на българите, която през онези драматични десетилетия на VII в. притежава дълбоки корени и историческа перспектива. Докато победоносните през VII в. хазари, подобно на ред други велики "степни империи", изчезват от политическата карта, българските държави на Дунав и Волга устояват при още по-драматични изпитания. Може би борбата с хазарите играе определена роля за укрепването на българската държавна идея в един важен етап от нейното съзряване? С други думи, "хазарската тема" в историческата съдба на българите се нуждае от нови задълбочени проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

Артамонов, М.И. История хазар. Ленинград, 1962.

Атанасов, Г. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX в.- Българи и хазари през Ранното Средновековие. София, 2002.

Бешевлиев, В. Първобългари (История). София, 1983.

Българи и хазари през Ранното Средновековие. (Сб.статии под ред.на Цв. Степанов). София, 2002.

Владимиров, Г. Дунавска България и Волжка България през VII-XI в. София, 2005.

Гумилев, Л.Н. Открытие Хазарии. Москва, 1966.

Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров, Хр. Болгария и хазары в VII-VIII вв.- Bulgarian Historical Review, 17, 1989, Nr. 2.

Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998.

Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.

Константин Багрянородный. Об управлении империей (под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева). Москва, 1989.

Криганов А. В. Релігія північно-західної околиці Хазарії.- Християнські старожитності Лівобережної України. Полтава, 1999.

Латински извори за българската история, т. V. София, 2001.

Магомедов, М. Г. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.

Макай, Я. Произход на унгарския език и народност.- Исторически преглед, 1996, кн. 6.

Новосельцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Плетнева, С. А. Хазары. Москва, 1986 (също: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Pletneva/_Index.php

Рашев, Р. Късни номади в Плисковското поле.- Преслав, т. 3. София, 1985.

Русев, Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър.- Българите в Северното Причерноморие, т. IV. В. Търново, 1995.

Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България. София, 1999.

Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.

Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. Москва, 1980, с. 42, 65.

Эрдели, И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне.- Советская археология, 1983, кн. 4.

Bozilov, Iv. One of Omurtag's memorial Inscriptions.- Bulgarian Historical Review, 1973, Nr. 1.

Dunlop, D. The history of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.

Pritsak, O. Studies in medieval Eurasian history. London, 1981.

Relations between the Khazars and other Peoples (Bibliography of Khazar Studies, 1901-Present.).- http://www.khazaria.com/khazar-biblio/sec12.html

Zuckerman, C. On of date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor.- Revue des études byzantines, t. 53 (1995).

Павлов, Пл. Българо-хазарски взаимоотношения и паралели.- Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 114-141.

БЪЛГАРИТЕ И ПОЛИТИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА АВАРСКИЯ КАГАНАТ

Присъствието на Аварската "степна империя" в Централна Европа от средата на VI до първите две десетилетия на IX в., включително, привлича вниманието на учени от Унгария, Германия, Австрия, Словакия, Чехия, Сърбия, Румъния и други страни от някогашното *"аварско пространство"*. Донякъде пренебрегвана в миналото, днес проблематиката, свързана с историята и културата на Аварския каганат, заема важно място в изследването на ранното средновековие в Средна Европа. Натрупването на изобилен археологически материал, както и новият прочит на малкото, макар и добре познати извори води до преоценка на историческата роля и влиянието на аварската държава върху съседните страни и народи. Археологическите проучвания дават все повече данни за нейното влияние и по нашите земи, макар досега "аварската тема" да не е намерила полагащото ѝ се място. Разбира се, особено що се отнася до историческите изследвания, затруднения създават както оскъдицата на извори за самия Аварски каганат (вкл., за аваро-българските отношения), така и традиционният "поглед на изток" – към хуни, иранци, тюрки, хазари. И все пак, това, което се отбелязва винаги, като проблематика не е малко: етническата и типологическата близост между прабългарската и аварската общност; попадането на прабългарски групи под властта на каганата (например кутригури, утигури и т.нар. панонски българи); връзките между каганата и т.нар. дакийски (български) славяни; опитът на българската върхушка в аварската държава да овладее самия кагански престол около 635 г. Обръща се внимание на бягството на Алцековите и особено на Куберовите българи на и от аварска територия, както и на завладяването на част от аварските земи от Крум или Омуртаг през първите десетилетия на IX в.

Без да се впускаме в по-обширни обяснения, нека припомним, че патриарх Никифор представя Кубрат като освободител на своя народ именно от аварска власт: *“Кубрат, племенникът на Органа, господарят на уногундурите, въстана против хагана на аварите и, подлагайки го на оскърбление, изгони от своите земи оставената при него (аварска – б.м.,П.П.) войска. А при Ираклий (Кубрат) изпраща посолство и сключва с него мир, който те пазиха до края на живота си...”*. В Лондонския препис на същата хроника последният израз стои по-различно: “...(мирът) *те щяха да пазят до края на неговия* (на Ираклий) *живот...”* – разночетене, което отразява онзи недостигнал до нас съвременен на Ираклий и Кубрат извор (т.нар. “Велик хронограф"), ползван в конкретния случай само от патриàрх Никифор.

Ако се спираме на този въпрос, то е заради трайно наложената в нашата историография теза за българско въстание не против аварите, а против Западнотюркския каганат. Сведението на Никифор е “поправяно” на основата на логически аргументи, които стават доминиращи след трудовете на някои изследователи (М. Артамонов, Л. Гумильов и др.), но не се приемат от други изследвачи, като най-последователен е В. Бешевлиев. Някои от привържениците на схващането на аварската хегемония над прабългарите до въстанието на Кубрат допускат, че наместникът Гостун от “Именника на българските ханове” би могъл да бъде аварин, още повече че родът му Ерми има преки аналогии в познатия аварски езиков материал. В такъв смисъл могат да се тълкуват и твърденията за някогашното аварско господство над българите (напр. у патриарх Николай Мистик), което води до тезата, че кан Крум произлиза от т.нар. панонски българи. Има и компромисна теза, че аварската власт визира само кутригурите (котрагите), докато основната маса българи са били под властта на тюрките. От контекста на цитирания по-горе пасаж личи, че съюзът между Кубрат и Ираклий е имал антиаварска насоченост – косвено потвърждение за българска враждебност не толкова към тюрките (съюзник на Византия), а именно към аварите (най-опасния балкански противник на империята по онова време).

Нов пробив в сферата на аварските интереси виждаме в движението на Аспарух към Долни Дунав. Както е известно, “Арменската география” на Ананий Ширакаци категорично свързва установяването на българския кан в Онгъла и покоряването на местните славяни с *“прогонването на аварите на запад”* чрез военни действия – сведение, цитирано многократно, и все пак неосмислено в достатъчна степен. Всъщност за взаимоотношенията “авари – славяни – прабългари – Византия” си струва да се мисли в много по-широки рамки. Такива опити не липсват, но възможностите за тълкуване на събитията непосредствено преди и след 680 г. далеч не са изчерпани. Словашкият византолог Ал. Авенариус, който оспорва традиционната теза за катастрофалния упадък на Аварския каганат след неуспешната обсада на Константинопол в 626 г., основателно приема, че независимо от проблемите си, панонската “степна империя” остава реална заплаха за Византия и Балканите. Според него “седемте племена” (или “седемте рода") са свързани с отбранителната политика на империята против аварите. Тези нейни федерати впоследствие остават такива, но спрямо българската държава. Подчинявайки северите и “седемте племена”, Аспарух отнема византийска земя на юг от Дунав, която обаче от аварска гледна точка е населена с доскорошни (в теоретичен план може би изконни?) поданици на кагана. Що се отнася до отвъддунавските земи на новото българско канство, то те още от втората половина на VI в. са смятани за аварска територия или поне сфера на влияние. Конфронтацията между България и аварите ясно личи и от думите на хронистите за разселването на споменатите славяни “на запад до Авария” като гранично население. По-късните византийски и източни хронисти и историци (напр. Михаил Сирийски, Йосиф Генезий и др.) мъгляво свързват самата поява на Дунавска България с византийската политика към аварите – създава се впечатлението, че Константин IV Погонат (668–685) е приел без очакваната ожесточена съпротива появата на новата формация северно от Хемус именно поради ролята ѝ на бариера пред аварската заплаха. Всичко изброено ни кара да допускаме, че създаването на Аспарухова България има далеч по-силен антиаварски “адрес”, отколкото се мисли обикновено. В този смисъл могат да се разглеждат и наблюденията на У. Фидлер над една група византийски украшения в “номадски стил” – немският археолог допуска, че в такава форма е изплащан византийският данък към аварите, който след 681 г. вече е даван на българската държава.

В сходна светлина стоят нещата и с Кубер и въобще с "чичовците" на хан Тервел, които не само вдигат бунт, но и побеждават аварския каган, отвличайки съвсем преки негови поданици (българи, "сермисиани"-ромейски потомци и славяни) и част от каганските съкровища. Кубер нахлува във византийските предели и се установява в един район (Битолското поле), населен от славяни – племена, които половин век преди това под командването на аварския владетел са обсаждали Солун. Вероятно и тях, както събратята им, живеещи на север от Балкана, каганът е смятал за избягали свои поданици (вж. очерка за Аспарух и Кубер по-горе).

Ако направихме този преглед, то е, за да покажем, че още от зората на Кубратова, а после и на Аспарухова България между нея и аварите е имало достатъчно напрежение и поводи за взаимно съперничество. Малкото примери, с които разполагаме, са преди всичко български победи над каганата. Те навярно са били фактор, който е издигал авторитета на българските канове пред славяните в държавата и извън нея, създавал е основа за самочувствие спрямо аварските кагани.

Съществува мнението, че до началото на IX в. българската държава поддържа добри отношения с аварите – теза, която не може да бъде доказана, нито оборена. Като цяло обаче тя противоречи на логиката на изброените факти, а и на геополитическите реалности. Възможно е проблемите на двете страни през VIII в. да са блокирали временно някогашната вражда, да са създавали основа за временен съюз и т.н., но тенденцията към сблъсък е оставала, особено при по-радикална промяна на обстановката. Така достигаме до съдбоносния за аварите период между 791 и 805 г., когато в резултат на походите на Карл Велики и неговия син Пипин аварската държава попада под ударите на франките и впоследствие е унищожена. Аварските владетели Теодор (убит при междуособицата в 805 г.), Абрахам (Аврам) и Исаак (споменат в 811 г.) стават васали на Франкската империя, а аварската държавност западно от Тиса постепенно загасва. Към същото време византийската енциклопедия "Свидас" отнася завоюването на източните аварски земи от кан Крум – информация, която напоследък се подлага на съмнение и дори се отрича от някои учени.

Вярно е, че във франкските анали (вкл. у Айнхард, биографът на Карл Велики) няма и дума за български действия против аварите – нито самостоятелни, още по-малко пък координирани с франките. Това обстоятелство мотивира В. Гюзелев да измести българското проникване към поречието на Тиса във времето на Омуртаг (815–831). Не трябва обаче на основата на тази преоценка въобще да се поставя под въпрос достоверността на сведенията на анонимния автор.

Византийската енциклопедия, макар и от средата на X в., е с качествата на ценен извор, данните ѝ са достоверни, в някои случаи – уникални по съдържание. Доказано е, че авторът е разполагал с богата изворова база, вкл. незапазен днес вариант на "Пасхалната хроника", различни исторически материали за Македонската династия и т.н. Това важи и за българските данни в "Свидас" – например за Тервел, които никой не оспорва. Няма основание твърденията в "Свидас" да бъдат третирани като легендарни и неверни, както смята например унгарският учен Бела Сьоке. Според него и други автори българското завоевание на земите до Тиса е своеобразен мит, а остатъци от аварската държавност се запазват до идването на маджарите в Панония в края на IX в.

Нека припомним, че и в трите абзаца на енциклопедията, които засягат аварите (вкл. в специалната статия "*Авар*"), категорично се твърди: "*... българите унищожили напълно и без остатък аварите*"! Както изглежда, и през X в. това важно събитие и ролята на българите в него продължават да бъдат предмет на коментари във Византия. Същото може би трябва да виждаме и в думите на Николай Мистик за гибелта на аварите, които, както и в други случаи от кореспонденцията му с цар Симеон Велики (893–927), навярно отразяват думи на самия български владетел.

Българските действия против аварите вероятно продължават няколко десетилетия, на отделни кампании и т.н. От оспорваното в историографията, но достатъчно ясно сведение на т. нар. Сенгаленски монах може да се допусне, че още кан

Кардам се възползва от голямата победа на крал Пипин (796 г.), когато франките превземат и разоряват главния "хринг" – столицата на каганата край дн. Кечкемет. Може би тогава българите вземат под своята опека част от аварите, което е преценявано от франките като враждебен акт. Процесът на подчиняване на аварски земи продължава при Крум – освен "Свидас", в тази посока свидетелстват и две византийски хроники, според които през 811 г. в Крумовата армия има аварски контингенти. Те участват в разгрома на армията на Никифор I Геник през лятото на същата година. Подчиняването на аварската територия придобива по-широки мащаби при Омуртаг, както личи от франкските анали и от надписа в памет на зера-таркана Негавонаис – български висш военачалник, който загива при форсиране на р. Тиса. Тъй като последното споменаване на аварската държава е от 822 г., то изчезването ѝ през двадесетте – тридесетте години на IX в. е карало византийците да приемат като факт, че *"напълно и без остатък"* някогашната могъща "степна империя" е унищожена именно от българите.

Победите над аварите положително имат силно въздействие върху българското общество и политически елит. Те дават нови аргументи за експанзия срещу Византия, околните славяни и т.н., което неминуемо води до заимстване на едни или други елементи от политическото наследство на победения каганат. За съжаление, не разполагаме с почти никаква пряка информация в това отношение, което прави нашите разсъждения една серия от хипотези. Бъдещи изследвания може би ще ги опровергаят, коригират или потвърдят.

Още отхвърлянето на аварското господство от Кубрат навярно е имало своето отражение върху политическата идеология на българите. Достатъчно е да посочим златния жезъл и сабята на българския кан и византийски патриций от съкровището при Мала Перешчепина. Завладяването на аварски земи през първите десетилетия на IX в., както и присъствието на аварски (очевидно знатни) пленници в Плиска не е могло да не въздейства върху българската държава и нейния елит. В "Свидас" четем, че на българите *"... им се харесала носията на аварите, те заменили своите дрехи с техните и досега ходят така облечени"*. Надали става дума за някаква масова "мода" (по същество "националните" костюми едва ли са се различавали особено), а по-скоро за владетелски и аристократични одежди, регалии, символи на власт и служебно положение. Богатите аварски находки, вкл. от кагански гробове, особено от днешна Унгария, дават възможности за наблюдения и сравнителен анализ. Не е изключено аварско влияние да бъде констатирано и в регалиите на владетеля – византийските извори споменават за "златен трон" (останки от такъв са открити в предполагаемия гроб на знаменития Баян), "златно легло", владетелски меч, бич и т.н. *Титлата е "кана-сюбиги" със сигурност!*

Струва си да се запитаме дали появата на титлата *"кан ювиги"* (или *"кана сюбиги")*, регистрирана именно при Омуртаг, не е във връзка с триумфа на българския "кан" над един "каган" ("император" според централноазиатската йерархия)? Новата или разширена титла е осмисляла тази промяна към "империя" в духа не на аварската (победената страна!), а на собствената или пък на древната хунска традиция, чиито следи се търсят в "Именника на българските владетели". И все пак, макар и инцидентно, титлата "каган" се употребява в неофициални текстове и спрямо български владетел – напр. за Борис-Михаил (852–889) и Петър Делян (1040–1041).

Един-единствен път от Дуклянския презвитер (поп)! Никога не се е съобщавала за бълг. владетел!

Византийската енциклопедия "Свидас" отнася и Крумовите закони към темата за аварите. Според византийския автор Крум извежда своето законодателство от аварския (в случая негативен!) държавен опит. Нека припомним, че тогава Крум запитва знатните аварски пленници в следствие на какви причини е пропаднала държавата им.

Вече се спряхме на взаимовръзката "авари–славяни–българи" още от времето на Аспарух. Когато през IX в. българските войски завладяват аварски земи, то така силно изявеното при древните народи "право на завоевание" се разпростира и върху другите реални или теоретични поданици на победената вражеска държава. На първо място, това са славяните *ободрити, тимочани* и т.нар. *преденеценти* (название, тълкувано като "браничевци"), към които претенции на подобно основание са имали и франките. Така именно се достига до българо-франкския конфликт при Омуртаг. Същото важи и за стария имперски център Сирмиум (гр. Сирмион, бълг. Срем - дн. Сремска Митровица) - ябълка на раздора между Византия и аварите през втората половина на VI в. През IX - XI в. градът е български. Този факт е специално подчертан в Монемвасийската хроника от средата на X в., и то в контекста на един обширен разказ за византийско-аварските войни от VI - VII в. Впрочем българската власт над Срем (разбира се, и над Сингидунум / Белград), дава отлични възможности за контрол над поречията на Тиса и Дунав на север. Само по себе си, дори и това геополитическо обстоятелство оборва тезата за съществуването на аварска политическа формация върху част от източните земи на унищожения каганат чак до края на IX в. При това за тази формация се твърди, че тя е свързана със степите на Северното Черноморие, а не с Дунавска България. Дори да е имало нещо подобно, то такъв аварски "анклав" би трябвало да е зависим от българския "Велик Кан" (*"Magnus Kean"*), владял страната до идването на маджарите според знаменития "Аноним".

В този ред на мисли си струва да се запитаме дали изразената българска завоевателна политика към сърбите (в някои случаи и към хърватите) няма свой "аварски" мотив? В националните историографии и на двете страни аварската тема присъства, но доминира схващането за независимото положение на двата народа спрямо каганата още от VII в. Т.нар. Втори каганат обаче съвсем не е толкова слаб във военно и политическо отношение, както се мисли обикновено, дори проявява активност към Германия и Италия. Поне отчасти аварите вероятно възстановяват своето влияние над сърби и хървати, а аварската топонимия говори за директно присъствие на авари в техните земи. Както отбелязва Константин Багренородни, дори и през X в. в Хърватия живеели неасимилирани аварски групи. За аварското влияние говори и жупанската институция, която има аварски, а не славянски произход. Факт е, че първите исторически достоверни сръбски и хърватски "архонти" са съвременници на гибелта на Аварския каганат, която е във времето на Крум и Омуртаг.

Като приемници на победения Аварски каганат, българските владетели следват експанзионистична политика към западните съседи. Първият опит за завладяване на сърбите прави Пресиан I (836–852), следван от Борис-Михаил, Симеон, Петър, Самуил и дори от Иван Владислав (1015–1018). Хърватите са атакувани за първи път от Борис-Михаил, по-късно от Симеон и Самуил. Неслучайно Константин Багренородни упорито настоява, че сърби и хървати са поданици именно на Византия, а не на България; че трибутът, който българските владетели получават, не е *"данък"*, а *"дарове"*. От гледна точка на "аварското наследство" може да се преразгледа и българската политика към Великоморавия при Борис-Михаил и Владимир Расате (889–893), доколкото тази държава е върху земи, които само няколко десетилетия преди това са аварски.

Такива в общи линии са нашите наблюдения върху тази тема, която може би разкрива един от основните източници на българския "империализъм" от IX - XI в. Самочувствието на българите като една от трите "велики сили" в Европа, претенциите им за "царство" наред с *"Гръцкото"* (Византия) и *"Алеманското"* (Франкската империя) следват стара традиция. Българската имперска идея, намерила своя връх в замислите на цар Симеон Велики, е породена не само от съперничеството с Византия и разностранните политически и културни успехи на страната през IX–X в. Тя е резултат както от знанията и митовете за собствената древна история, така и от българския триумф над "степната империя" на аварите.

ЛИТЕРАТУРА

Археология Венгрии, I. Москва, 1980.

Бешевлиев, В. Първобългари (История). София, 1984.

Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

Димитров, Хр. Аварите в Малка Скития.- Исторически преглед, 1992, кн. 8-9.

Кланица, З. Падение Аварской державы в Подунавье.- Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987.

Ковачевић,, J. Аварски каганат. Београд, 1977.

Криштo, Д. К вопросу о болгарском владичестве на Альфельде в IX в. – Втори международен конгрес по българистика, т. 6. София, 1987.

Олайош, Т. Замечания по поводу положения протоболгар и славян в Аварском каганате.- Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум "Славяни и прабългари". С., 1982.

Сентпетери, Й. О позднеаварских и раннеболгарских связах. – Проблеми на прабългарската история и култура, София, 1989.

Степанов, Цв. Българската държава (VII – средата на IX в.) – борбата за короната на "степната империя". – История на българите: потребност от нов подход. Преоценки, ч. II. София, 1998.

Сьоке, Б.М. О северной границе Первого болгарского государства в IX в. – Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989.

Эрдели, И. Исчезнувшие народы. Авары. – Природа, 1982, № 11.

Avenarius, Al. Die Awaren in Europa. Amsterdam-Bratislava, 1974.

Kollautz, A., Miyakawa, H. Geschichte und Kultur eines volkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren im Mitteleuropa, I – II. Klagenfurt – Bonn, 1970.

Laszlo, G. Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des Avars. Budapest, 1955.

Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteuropa, 567-822 n. Chr. München, 1988.

Werner, J. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1986.

Павлов, Пл. Политическото наследство на Аварския каганат и българските владетели (IX-XI в.).- В: Проблеми на прабългарската история и култура, т. 3. Шумен, 1997.

СЪРБИТЕ В ПОЛИТИКАТА НА КНЯЗ БОРИС-МИХАИЛ И ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ

Българо-сръбските отношения през IX–X в., както и самата история на сърбите в онази епоха, са познати преди всичко благодарение на сведенията на Константин Багренородни в неговата знаменита книга "За управлението на империята" ("De administrando Imperio"). Това важи и за политиката на българските владетели княз Борис-Михаил (852–889) и цар Симеон (893–927). Наличната информация се базира почти напълно върху глава 32 на този енциклопедичен и историографски труд – един сравнително неголям, но наситен с информация текст. Върху гл. 32, както и върху другите "сръбски" и "хърватски" глави (29, 30, 31, 33, 34, 35 и 36), е писано многократно, вкл. от водещи сръбски, хърватски, български и европейски византолози и медиевисти, така че да се открие нещо ново, е почти невъзможно. "Разгадаването" на едни или други моменти от тези слабо познати взаимоотношения не е самоцел. И все пак, съществуват възможности за преосмисляне на конкретни прояви в българо-сръбските отношения, с което по-ясно се откроява мястото им в българската политическа стратегия през IX–X в.

Първият регистриран случай на българо-сръбски отношения е предприетият според Константин Багренородни безрезултатен опит на *"архонта на България"* Пресиан I (836–852) да завладее Сърбия с тригодишна военна кампания. Българската експанзия среща съпротивата на княз Властимир (около 825–860), който се явява най-видният представител на първата сръбска династия Вишеславичи. Тази война маркира една изключително трайна линия в геополитическото мислене на българските владетели, продължила до самата гибел на Първото българско царство. Войната, започната от кан Пресиан I, вероятно е част от обширна външнополитическа програма за влияние в Централна Европа и Средиземноморието, като е свързана с мащабното разширение на държавата в западна посока през първата половина на IX в.

Княз Борис-Михаил (852–889) продължава линията на Пресиан, което макар и в наивна форма (Борис “... *искал да отмъсти за поражението на баща си...*”), е специално подчертано от Константин Багренородни. При войната срещу западните съседи войските начело с престолонаследника Владимир Расате навлизат дълбоко в сръбска територия, но търпят поражение. Владимир заедно с дванадесет “*велики боили*” попада в плен. Този неблагоприятен обрат заставя княз Борис-Михаил да пристигне в района на крепостта Рас (при дн. Нови Пазар, Сърбия), тогава вероятно под българска власт, и да започне преговори с управляващия в Сърбия “триумвират” на братята Мутимир, Строимир и Гойник Властимировичи. Владимир Расате и боилите са освободени, разменени са дарове и е сключен мир. До границата българският княз е придружен от Мутимировите синове Борен (Бран) и Стефан. Получените дарове са възприемани в България като данък *(“пактон”)* и проява на политическата зависимост на сръбските князе от Борис-Михаил. Сред многото датировки на тази война най-приемливо е тя да бъде отнесена към времето около 880 г.

Нека, макар и накратко, се опитаме да разгадаем мотивите за действията на княз Борис-Михаил. Наред с очертаната вече българска стратегия в западна посока, включваща, в една или друга форма, подчиняването на сръбските земи и племена, предприетата война би следвало да има и по-конкретни причини. Навярно най-важната от тях е засилването на византийското влияние спрямо Западните Балкани през седемдесетте години на IX в. Началото е поставено с интервенцията на византийския флот при обсадата на Дубровник от арабите (866–867 г.). След десетилетия на византийска слабост в басейна на Адриатика, император Василий I Македонец (867–886) се намесва решително в региона, като постепенно успява да възстанови и разшири някогашната византийска власт по крайбрежието. Около 872 г. архонтията Далмация е превърната в тема, което е директен израз на засилилото се византийско военно и политическо присъствие. Граничещите с темата Далмация сръбски племенни държавици отчасти губят своята самостоятелност, като плащат данък на византийските власти. Нещо повече,

военни контингенти от хървати, сърби, захумляни, травуняни и отряди от крайбрежните ромейски градове са прехвърлени от византийския флот по време на сраженията за крепостта Бари в Италия през зимата на 871 г. Именно през онези години е извършено покръстването на сърбите. Факт е, че по време на българо-сръбската война някои от по-младите представители на княжеския род вече носят християнски имена.

В сръбската историография се приема, че “... *византийската върховна власт във времето на Василий I не е имала само символичен характер*”. В този план българското нахлуване в Сърбия е имало за цел да елиминира или поне да ограничи силното в онези години византийско влияние. Независимо от конкретното развитие на войната, тя не би трябвало да се характеризира като поражение. Вярно е, че силите на Владимир Расате са разбити, че той и военачалниците му са пленени и т.н. От друга страна обаче, появата на самия княз Борис-Михаил, положително начело на значителни български войски, предопределя поразителната отстъпчивост и диалогичност на сръбските князе. Не на последно място, не бива да подминаваме отдавна доказаната тенденциозност на Константин VII при отразяването на “сръбската тема”. Самият текст е писан около 948–952 г. и носи отпечатъка на конкретните позиции на автора. Те са сполучливо обяснени от Г. Г. Литаврин със състоянието на нещата в средата на X в. – във времето, когато самият Константин ръководи византийската държава, под заплахата на маджарските нашествия княз Чеслав Клонимирович отново се ориентира към България. С други думи, княз Борис-Михаил с тази война постига политическите цели, в името на които я е започнал – византийското влияние в Сърбия е ограничено.

В тон с посочената манипулативна линия Константин VII, който иначе е пестелив откъм подробности, се спира твърде обстоятелствено на сръбските “дарове” за княз Борис-Михаил: “*...двама роби, два сокола, две хрътки и осемдесет скъпоценни кожуха, за което българите казват, че е данък...*” По този начин Константин полемизира с българските претенции за власт над Сърбия във времето на царете Симеон и Петър, иронизирайки въпросния “пактон”. От друга страна, ако приемем теорията за "сръбската връзка" при написването на този в основата си компилативен текст, в него е отразена гледната точка на членове на сръбската династия (Захарий Прибиславлич, Чеслав Клонимирович) за естеството на събитията, поставили началото на неприемливата за тях българска опека над Сърбия. При всички положения зависимостта към България е имала и други конкретни измерения, които остават неизвестни.

Няколко години след войната върховната власт в Сърбия е заета еднолично от княз Мутимир (860–891/892). Най-вероятно това става с българска подкрепа. За да си осигури вътрешна стабилност, князът изпраща по-младите си братя и дотогавашни съвладетели Строимир и Гойник в България. Той оставя при себе си единствено Петър, синът на Гойник (като заложник), но той не след дълго успява да избяга в Хърватия. Гойник умира скоро след това – във всеки случай през 893 г. претендент за сръбския престол е синът му Петър. Строимир продължава да живее в България заедно със семейството си. Неговият син Клонимир по волята на княз Борис се жени за знатна българка (това е подчертано специално от Константин Багренородни – *"Борис му дал българка за жена..."*), а от този брак се ражда бъдещият сръбски владетел Чеслав Клонимирович (931 – около 960 г.).

Коя би могла да бъде тази българка, чийто син през 931 г. възстановява сръбската държава след седемгодишно българско владичество? Ако вземем предвид честата практика внукът да носи името на дядо си, може би става дума за дъщеря на видния болярин Чеслав, споменат в житието на св. Климент Охридски сред най-доверените "приятели" на княз Борис-Михаил. Във всеки случай името *"Чеслав"/"Часлав"* не се среща сред по-ранните представители на сръбската княжеска династия. В такъв случай обстоятелството, че именно в дома на Чеслав през 886 г. пребивава славянският просветител Ангеларий, един *"от корифеите"* (израз на Теофилакт Охридски) на доскорошната Моравска мисия, би могло да се интерпретира и във връзка с евентуални български планове за духовно влияние сред наскоро покръстените сърби.

Въпросът за българското културно-духовно влияние в сръбските земи се нуждае от специално внимание. Трябва да

отбележим, че напоследък в сръбската медиевистика се очертава позитивен поврат към признаване и проучване на идващите от Плиска и Велики Преслав културни импулси във времето на княз Борис-Михаил и "Златния век" на цар Симеон Велики. Ерудиран учен като Дж. Трифунович възразява срещу обичайната за сръбската медиевистика представа, свързваща културното влияние преди всичко с Охрид (естествено, в по-старите сръбски изследвания това се интерпретира в "официалния" за бивша Югославия македонистки дух!), като обръща внимание на ролята на Плиска и особено на Велики Преслав при царуването на Борис-Михаил и Симеон Велики.

Една от сензациите на сръбската история през лятото на 2006 г. е изненадващата поява на един малък златен конусовиден печат, върху който има надпис: *"+ Κ(ΥΡΙ)Ε ΒΟΙΘΕΙ · CΤΡΟΗΜΙΡ"* (*"+Господи, помагай на Строимир"*).

Печатчето е откупено на търг в аукционната къща "*Gorny&Mosch*" в Мюнхен от сръбската държава чрез нейни дипломати в Германия. Събитието, чийто "сюжет" напомня сцена от евтин телевизионен сериал, включва анонимна информация от руски (?!) колекционер, наддаване за печата, в което участват анонимни българи (!), които естествено вдигат цената (от 6500 на 15 хиляди евро), опасения, че печатчето може да е фалшификат, и т.н. Така или иначе, в сръбската преса появата на този безспорно важен паметник предизвиква възторжени заглавия от рода на: *"Сърбия придоби доказателство от IX в. за съществуването на своята държава"*, *"Печатът променя историята"* и т.н. В началото на 2007 г. печатът на Строимир отново е в центъра на вниманието, тъй като е акцент на една тематична изложба в Белград.

Не е установено как точно златният печат попада във въпросната частна колекция. Пред сръбските медии археологът Дж. Янкович, председател на Сръбското археологическо дружество, отбелязва, че "*... в България има подобни печати. Такъв е печатът на цар Симеон с лика на царя и надпис "Симеон", датиран към края на IX и началото на X в. Цар Симеон завладява Сърбия през 924 г., при него като изгнаници са били Строимир и Гойник, прогонени от брат си Мутимир, който след гражданска*

Не е там, а в Сеница! В Косово сърби не живеят до Неманичите!

война се възкачва на престола. Предполага се, че когато отиват в България, Гойник и Строимир получават територии за управление, т.е. те са управлявали територии в България...”

Т.нар. “колекция”, в която е печатът, според Янкович включва *“... златни и други предмети с произход от Балканите. Става дума например за наушници, които се датират от VI до XII в., накити от римско, късноримско и византийско време....”*, а самото печатче е *“... от IX в. и вероятно е изработено от византийски златари от Атина, Солун или Цариград. Съществуването на този печат доказва, че князът е имал придворна канцелария, архив и администрация, която представлява държавата (...) Самият вид на печата показва собствената му история през времето, в което той е преминавал от едни ръце в други. Една частица от него е отчупена, вероятно някой е откъснал малко злато за някаква позлата... “*

Златният печат на Строимир е личен, бил е прикрепен вероятно към гривна или огърлица. Приблизително от същото време и сходен като тип е пирамидалният печат на Симеон Велики, паралелът с който основателно е даден от сръбския учен. Изработеният от лазурит печат на княз/цар Симеон е открит в постройка до Дворцовия манастир в столицата Велики Преслав при редовни археологически разкопки. Така е и с други печати от този тип, свързани с България и Византия. Мястото и обстоятелствата на намирането на Строимировия печат обаче остават неизвестни. В сръбските информации, свързани с него, се изказва мъгливото предположение, че вероятно е намерен в днешна Метохия. Явно се прави връзка с тогавашната княжеска резиденция или “столица” *Достиника*, която остава нелокализирана и до днес, но най-често се търси именно в Косово и Метохия. Презумпцията е, че печатът е носен от наследниците на Строимир – синът му Клонимир или пък неговият внук Чеслав Клонимирович. И двамата, макар и да имат твърде различна съдба, се завръщат в Сърбия.

В дискусиите около печата на Строимир обаче се прокрадват и гласове, които основателно отбелязват, че няма никакви сигурни данни за намиране му в Сърбия. Напротив, “колекцията”, към която той принадлежи, най-вероятно е пристигнала по контрабандни канали в Мюнхен от България, като паметниците в нея поне отчасти произлизат или от самата Плиска, или изобщо от района на старите български столици. Без да навлизаме в дебрите на криминалните четива, все пак ще отбележим, че цялата история с откриването и аукционната “операция” отговаря на типичните незаконни иманярски и “колекционерски” похвати в България в края на XX – началото на XXI век.

Дали печатът на Строимир е директно свидетелство за сръбската държавност, въпреки безспорното ѝ съществуване в онази епоха? Върху него отсъства каквато и да било титла, въпреки че няма съмнение кой е притежателят му. Той има за цел да доудостоверява както лична, така и официална кореспонденция и отразява високото положение на своя притежател. Строимир би могъл да го притежава още в Сърбия, както и да го е получил в България – кръгът от лицата, които са разполагали с такива печати, е сравнително широк. Евентуалното му намиране в Плиска, Велики Преслав или нейде в тогавашните български земи е напълно логично. Присъствието на бившия сръбски владетел (естествено не при цар Симеон, а при княз Борис-Михаил) в България продължава много години до края на живота му. Допускането на Дж. Янкович, че Строимир и Гойник са получили за управление някакви територии, не може да бъде подкрепено с изворов материал. Има обаче и друго решение – Строимир, както и другите знатни сърби в България след него, да са били начело на сръбски военни контингенти към българската армия или на военизирани заселници по границите на страната.

Изказано е предположение, че в резултат на българо-сръбските войни през 50-те – началото на 80-те години на IX в. сръбско население е било преселено от югозападните балкански земи в онези между Карпатите и Днестър. На базата на непубликуван археологически материал, някои сведения в изворите и логически доводи като отправна точка се приема сръбската Травуния (Требине). Допуска се, че именно това, в основата си сръбско население, през X в. е познато под името “тиверци”. За категорични изводи в тази посока е още рано. При това значима общност като племето тиверци надали може да бъде отъждествена с евентуално преселените по Днестър сърби, които надали са били толкова многобройни. Все пак за киевските летописци тиверците са племе, представено по аналогичен начин на големи източнославянски общности като древляните, дулебите, северяните, уличите и т.н. Ако по източната българска граница са разполагани сръбски военни заселници, те би трябвало да са най-вече не е от Травуния, а от самата Сърбия.

Нека в обратна ретроспекция се опитаме да си обясним какво се е случило, когато през 924 г. многобройни български сили окупират Сърбия и я превръщат в българска провинция. Както разказва Константин Багренородни: *“Българите съобщили на жупаните да дойдат и да приемат Чеслав за свой архонт. Те ги извикали с помощта на клетвени уверения, но ги закарали до първото село и веднага ги оковали, влезли в Сърбия и подбрали със себе си цяло население от мало до голямо и го закарали в България. Някои обаче успели да избягат и отишли в Хърватия. Така страната опустяла (...) След седем години Чеслав избягал от България заедно с други четирима, от Преслав отишъл в Сърбия, но не намерил в страната повече от петдесет мъже, останали без жени и деца и прехранващи се с лов...”* По-нататък се разказва, как с помощта на Византия Чеслав завзел страната, а *“... сърбите, които пребивавали в Хърватия и България и другите страни, прогонени от Симеон, като чули това, се завърнали при него [Чеслав]. Мнозина от бегълците от България дошли и в Константинопол, тях василевсът на ромеите ги изпратил при Чеслав, като ги облякъл и облагодетелствал...”*

Ако отново обръщаме внимание на този добре познат пасаж от “De Administrando Imperio”, то е защото той показва използвана и по-рано от българите практика, достатъчно известна от походите на Крум през 811–813 г. спрямо византийското население от Източна Тракия. Ако в случая Константин VII е толкова обстоятелствен, като безспорно хиперболизира последиците от българските действия през 924 г., то е защото е пряк съвременник на събитията и защото в конкретната ситуация тези действия са били много по-радикални и мащабни.

Дали обаче тази практика не е прилагана от българите още във времето на Пресиан I? Отговор на този въпрос може да даде бъдещото проучване на визирания от молдавския археолог Роман Рабинович археологически материал, както и евентуални нови находки.

Около 893 г. Петър Гойникович, идвайки от Хърватия, сваля княз Прибислав (892–893). Дали тази узурпация е имала българска подкрепа, най-малкото да е станала в условия на доброжелателен български неутралитет? С оглед на контактите на княз Владимир Расате (889–893) с германския крал Арнулф такава позиция не е лишена от логика. Същото важи и ако това е станало в началото на управлението на новия български владетел Симеон Велики (893–927). Във всеки случай обстоятелството, че години по-късно синът на Прибислав, Захарий, живее в Константинопол и е тясно свързан с византийската политика, дава отговор за политическата ориентация на Прибислав.

В началните години на своето управление Петър Гойникович е имал добри отношения с България. Нарушаването на реда на престолонаследието амбицира и други представители на княжеския род да предявят претенции към сръбската корона. Около 895 г. Петър Гойникович е атакуван от своя чичо Бран Мутимирович, който на свой ред идва от Хърватия. Според хърватския византолог Ядран Ферлуга в случая Хърватия следва *“... провизантийска, най-малкото антибългарска политика”*. Българо-хърватските отношения имат своята специфика, но политическата линия на българските владетели към Хърватия е сходна с онази към сърбите. Така или иначе, Петър побеждава, пленява Бран и го наказва с ослепяване. В тази ситуация сръбският княз продължава да е тясно свързан с България – както разбираме от събитията десет години по-късно, Павел, синът на Бран, е изпратен във Велики Преслав.

Две години по-късно (около 897 г.) Петър Гойникович е нападнат от Клонимир, синът на Строимир, който дори успява да превземе княжеската резиденция Достиника. Несъмнено това е сериозен успех, но в последвала битка с войските на Петър Гойникович претендентът загива. В почти всички изследвания се приема, че Клонимир навлиза в Сърбия от българска територия, респективно, че се ползва с българска подкрепа. Това означава, че скоро след 895 г. се случва нещо, което заставя Симеон да промени отношението си към Петър Гойникович.

Трябва да отбележим, че Константин Багренородни не споменава за българска намеса, напротив – твърди, че Клонимир е избягал от България: *"След две години Клонимир, бащата на Чеслав, също така избягал от България, и като достигнал Сърбия, влязъл с войската си в една от нейните крепости, Достиника, с намерение да завземе властта. Воювайки срещу него, Петър го убил и управлявал още двадесет години, започвайки да управлява при царстването на Лъв, благочестивият и свят василевс, имайки подчинение и служба към него..."*

Писалият в средата на X в. император не е имал достатъчно информация за въпросните събития. Воден от общата канава на своя разказ и доминиращата в него линия (сърбите изначално са подчинени на Византия, а не на България!), той излага собствената си представа за византийско-сръбските отношения при своя баща Лъв VI (886–912). И все пак как да разбираме твърдението, че Клонимир е избягал от България? Това е можело да стане по време на българо-византийската война през 894-896 г., когато България е жертва на две маджарски нашествия. Както е известно, княз Симеон търпи поражение и търси убежище в Дръстър. При набезите си маджарите преминават Дунав с изпратени за целта византийски кораби.

В тази ситуация Клонимир е можел да се изплъзне от контрола на българските власти, но семейството му е останало в България. Явно сръбският принц в конкретния момент е бил някъде извън българската столица. Ако той стоял начело на сръбски военни колонисти по североизточната българска граница, това би могло да стане с помощта на византийския флот. От друга страна обаче, имаме ясното указание, че Клонимир е разполагал с войска (за разлика от Чеслав с неговите четирима души през 931 г.!), и то достатъчно значителна, за да превземе резиденцията на своя противник. Ако това е осъществено с византийска помощ, би трябвало все пак да е известно на автор като Константин Багренородни, който не е "обикновен" хронист, а император и син на Лъв VI, при когото е въпросната война. Има и трета възможност – сръбският контингент, начело на който е стоял Клонимир, да е участвал в българските действия в посока на Драч (т.е. в днешна Албания), за които се споменава в едно от известните писма на Лъв Хиросфакт. В такъв случай Клонимир, в една или друга форма, се отделил самоволно от българските сили, за да атакува Сърбия. Или пък това е наистина българска акция против Петър Гойникович, за която Константин VII е нямал по-пълна информация?

Византийският политик и дипломат магистър Лъв Хиросфакт загатва, че в самия край на IX в. Симеон осъществява настъпателни действия в югозападна посока. Българската армия завладява земи в района на Дирахион/Драч (дн. Дуръс, Албания), но след преговори Симеон връща на империята *"... тридесет крепости в областта на Дирахион с тяхното богатство..."*

В сложния триъгълник на българо-византийско-сръбските взаимоотношения през IX–XI в. Драч играе особена роля, която не е напълно изяснена. Връзката между темата Драч и темата Далмация е много важна, което на свой ред поставя някои въпроси за мястото ѝ във византийската провинциална уредба по адриатическите брегове. Показателна е активността на драчкия стратег Лъв Равдух в темата Далмация през 916–917 г. В сходен порядък се развиват събитията и в края на X – първите две десетилетия на XI в. Не случайно цар Самуил (997–1014) полага толкова усилия за подчиняването на Драч – като се започне от сродяването му с тамошния елит (царица Агата, майката на Гаврил Радомир е дъщеря на драчкия протевон Йоан Хрисилий) и се стигне до поставянето на града под български контрол чрез царския зет Ашот Таронит. В днешните албански планини са някои от силните български крепости (Белград/Берат, резиденцията Копринища и др.), които играят важната роля при последните двама владетели на Първото българско царство, Иван Владислав (1015–1018) и Пресиан II (февруари – август 1018). Цар Иван Владислав ликвидира дуклянския княз Иван Владимир заради контактите му с Византия чрез Драч, който след 1005 г. отново е под властта на империята. Както е известно, "българският самодържец" загива пред стените на Драч през февруари 1018 г. в двубой със стратега Никита Пигонит. Пресиан II оказва съпротива на Василий II, като заема планината Томор.

С други думи, Драч в качеството си на опорна база на византийския флот в Адриатика е “ключът” към Далмация. Възможно е повечето български военни кампании към сръбските земи (както към самата Сърбия, така и по отношение на по-малките княжества Дукля, Захумие, Травуния) и Хърватия да имат връзка с конкретните български позиции спрямо Драч. Най-ярката проява на тази политика е “дългият поход” на цар Самуил през Дукля, Захумие, Котор, Дубровник и т.н. чак до хърватската Зара (Задар) в края на X в. Тогава Драч е под български контрол, така че няма директна опасност за удар в тила на Самуил откъм важното адриатическо пристанище. Още нещо, когато се изследват тези въпроси, трябва да се има предвид реалното положение на тогавашните земи, населени със сърби, а не по-късните представи за техния характер и обхват.

Независимо от конкретиката на събитията, свързани с Клонимир, засилването на българските позиции в направление на темите на Драч и Далмация несъмнено е оказало влияние над сърбите. Княз Петър Гойникович кани българския владетел за свой кум, с което в “роднински” маниер е обоснована зависимостта на сърбите от далеч по-силната в онази епоха България. Съюзник и “приятел” на Симеон става и захумският княз Михаил Вишевич, а може би свои връзки с България имат и други сръбски поместни князе.

След изострянето на българо-византийските отношения през 914 г. е направен опит княз Петър Гойникович да бъде привлечен към изграждащата се коалиция против България. За целта стратегът на Драч Лъв Равдух се среща с него в Пагания (или Нерентания, сръбската племенна “славиния” северно от Дубровник), която тогава *“архонтът на Сърбия”* владее. Византийският стратег уговаря Петър Гойникович да нападне България заедно с маджарите. За поведението на Петър Гойникович българският цар научава именно от захумския княз Михаил Вишевич. Въпреки че няма данни за сръбски действия против

България, а самите маджари са привлечени на българска страна, цар Симеон сваля доверието си от княз Петър. Скоро след победата при Ахелой (20 август 917 г.) срещу Сърбия се отправя силна войска, водена от Теодор Сигрица и Мармаис. Сръбският княз е пленен и хвърлен в затвора във Велики Преслав. На негово място е поставен доведеният от България Павел Бранович (917–921).

След около три години новият княз е нападнат от изпратения от Византия Захарий Прибиславич, когото той побеждава и изпраща във Велики Преслав. На свой ред Павел е привлечен от възцарилия се малко преди това нов византийски император Роман Лакапин. Симеон реагира веднага, изпращайки Захарий с български войски да заеме сръбския престол. Това решение се оказва грешка на цар Симеон, тъй като Захарий, от много години протеже на империята, скоро отхвърля българската зависимост. Поведението на княз Захарий (921–924), както и на неговите предшественици със сходна съдба (Петър Гойникович и Павел Бранович), вероятно е обусловено и от идейнополитическите измерения на българо-сръбските отношения. И все пак на преден план стои геополитиката – очевидно през IX–X в. България е по-опасна за независимостта, относителна или не, на Сърбия в сравнение с Византия.

Както е известно, при опита за отстраняване на княз Захарий вече “стандартната процедура” с войските на Теодор Сигрица и Мармаис търпи провал. Този път двамата български пълководци са разбити. Главите им и тяхното лично оръжие са сръбски “подарък” и трофей, изпратен на император Роман Лакапин. Следва унищожителен удар от българска страна – нови сили, водени от трима висши командири (единият от тях е т.нар. “ичбоклия”, т.е. ичиргу-боила Мостич), нахлуват в Сърбия. Българите водят със себе си Чеслав, синът на покойния Клонимир и българската му съпруга. При респектиращата мощ на българските сили Захарий напуска страната, търсейки убежище в Хърватия. Доведеният с българските войски Чеслав изненадващо не е поставен на престола, а изиграва ролята на примамка. Когато сръбските жупани пристигат, за да приемат новия си господар, те са оковани във вериги и отведени в

България. Сърбия е опустошена, част от жителите ѝ са изселени, а страната е превърната в българска провинция.

Разгледаните случаи на българска намеса в сръбските вътрешни дела, вкл. смяната на сръбски владетели от българския цар, показват несъизмеримостта на двете балкански държави като военна мощ, население, стопански ресурси, изграден модел на управление и т.н. Различават ли се обаче методите, прилагани от цар Симеон Велики, от действията на кан Омуртаг през двадесетте години на IX в.? Както знаем, тогава българският кан прогонва князете на славяните тимочани, преденеценти (браничевци) и ободрити, като ги заменя с верни на Плиска управители. Онова, което става през 924 г., прилича на окончателно отстраняване на местната сръбска върхушка. На нейно място явно идва българска администрация, но за съжаления нямаме повече данни за тези събития.

Нека се запитаме все пак какво би станало (въпросът "ако" в историческата наука често се третира като проява на "ерес"), ако българската власт над сърбите би продължила подълго, примерно няколко десетилетия или век? Да отговорим на този въпрос с друг въпрос – съществуват ли през следващите векове тимочани, браничевци, севери, стримонци, берзити, драговити, смоляни и т.н.? Поне от X век нататък тези славянски племена са неразделна част от средновековния български народ. Представата, че българските владетели са ограничавали своята политика само до славянските племена от т.нар. българска група, е предпоставена теза на някои историци. Вярно е, че българските славяни, заселили се в Мизия, Тракия, Македония, Поморавието, отчасти днешните Косово и Албания, са се отличавали езиково от западните си съседи сърби и хървати. Различията обаче не са били нито толкова големи, нито биха могли да се запазят напълно и безкрайно в условията на една централизирана държава със своя църква, образование, развита култура. Наистина, какво би станало, ако сръбските (а защо не и хърватските?) славянски племена бяха включени трайно в Първото българско царство? Днес нямаше да съществуват!

ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893–927): "Златният век" на средновековна България. София, 1983.

Живковић, Т. Владарска идеологија и њен утицај на српско-бугарске односе у раном средњем веку.- България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. София, 2005, 81-89.

Златарски, В. История на българската държава през Средните векове, т. I, част 2, София, 1927 (1994).

Историја српског народа, књ. I. Београд, 1981.

Јиречек, К. Историја Срба, т. I. Београд, 1978.

Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева). Москва, 1989.

Максимовић, Љ. О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију. – Зборник Филозофског факултета, 14, књ. 1, 1979, 69–75.

Новаковић, Р. Где се налазила Србија од VII до X века. Београд, 1981.

Острогорски, Г. Порфирогенитова хроника српских владара.- Историјски часопис, 1. Београд, 1948.

Рабинович, Р. А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. Автореферат канд.дисс. Санкт Петербург, 1997.

Тотев, К. Византийски инталии-печати от средновековна България.- 1100 години Велики Преслав, т. 1. Шумен, 1995.

Трифуновић, Ђ. Ка почецима спрске писмености. Београд, 2001.

Ферлуга, Ј. Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века.- Зборник радова Византолошког института, 13 (1971).

Ферјанчић, Б. Василије I и обнова византијске власти у IX веку.- Зборник радова Византолошког института, 36 (1997).

"Glas javnosti", Beograd, 27.07.2006 – http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/srpski/arhiva-index.html

"Vecerne novovsti", Beograd, 27.07. 2006.

5.

ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ И "ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИТЕ"

"Златният век" на цар Симеон Велики (893–927), съчетал в себе си както достигнатото от България в началото на X в. военнополитическо надмощие на Балканите, така и уникалния по своя размах и многообразие културен възход, с основание предизвиква силен интерес. Симеоновата епоха е предмет на десетилетни изследователски търсения и дискусии, които имат своите проекции в чуждестранната българистика и византология.

Един от основните проблеми (на практика – основополагащият въпрос) на Симеоновото царуване е онзи за развитието на тогавашната българска политическа идеология. Нейният върхов израз е идеята за т.нар. "българо-византийска империя" (наричана от Ив. Божилов образно *"Pax Symeonica"* – "Симеоновият свят") – т.е. за овладяването и господството на българите, на българския владетел и неговата династия в перспектива над Ромейската ("Византийската", "Римската") империя.

"Отколешните съблазни" и *"непримиримите помисли"* на големия българин впечатляват както неговите съвременници (патриарх Николай Мистик, Роман I Лакапин и др.), така и модерните учени. Симеоновата личност и идеи неведнъж са обект на различни анализи, както и на противоречиви оценки, понякога доста крайни. Без да се впускаме в обширни коментари и полемика, да се опитаме да потърсим поне някои от евентуалните аргументи на българския владетел при мотивирането на неговите "непримирими помисли" към ромейската корона.

Може да изглежда странно на пръв поглед, но именно аргументите на цар Симеон, усилията му да обоснове своите претенции остават недостатъчно ясни. Още повече че тук не става въпрос за амбицията на един "варварски" владетел само да превземе византийската столица, нито дори за някакъв "дележ" на римското наследство (от рода на *"Свещената Римска империя на германците"*), а за истинска "експроприация" на единствено легитимния през ранното средновековие "Нов Рим" – Византийската империя. За съжаление, доводите на Симеон могат да бъдат частично реконструирани само въз основа на възраженията на неговите непримирими и неотстъпчиви опоненти. Известните Симеонови печати, където той се самоопределя като "василевс на ромеите", не ни помагат особено в случая – те са само една категорична, може би "провокативна" декларация на въпросните "непримирими помисли". За съжаление, не разполагаме с цялостен или дори частичен текст, където да са изложени поне най-общо Симеоновите идеи и тези, които освен това навярно са търпели развитие, вариативност съобразно конкретната политическа обстановка и т.н.

Кореспонденцията на Симеон (все още княз през 894–896 г.) с византийския дипломат Лъв Хиросфакт, както и писмата на патриарх Николай Мистик (главният извор за Симеоновите идеи и "помисли") дават известна представа за епистоларния стил на българския владетел, който е напълно в духа на високата "елинска" (късноантична по тип) образованост. В него наред с категоричните и официални твърдения съществено място заемат саркастичните забележки, реторичните "капани", силогизмите в маниера на Аристотел. От тази гледна точка подходът не може да не бъде поне донякъде херменевтичен с произтичащите от това рискове. Няма съмнение, че Симеоновите доводи и "провокации" са създавали сериозни главоболия дори на опитни и ерудирани опоненти като споменатите Лъв Хиросфакт, Николай Мистик и Теодор Дафнопат (секретарят на малограмотния император Роман Лакапин). От техните писма – отговори на незапазени Симеонови послания – определено личи нежеланието на споменатите византийски интелектуалци да полемизират "надълго и нашироко" по някакви, неизвестно точно какви, лансирани на преден план от Симеон доводи. С други думи, в тези наши първоизвори (обаче с оглед писмата на самия Симеон Велики все пак "от втора ръка") откриваме само бегло, нерядко изкривено отражение на истинските Симеонови доводи. Налага се впечатлението, че много от тези евентуални доводи съзнателно се омаловажават, премълчават и игнорират, тъй като вероятно не са "лесен" терен за спор с обигран и изобретателен интелектуален противник.

Получил прекрасно образование в Константинопол, познаващ отлично както *"историята на древните"* и висшата християнска теология, така и византийската идеология за световното римско господство (т.нар. ойкуменизъм), Симеон Велики е аргументирал българските претенции към същото това "право на господство" с конкретни факти и идеологеми от историческо, политико-теоретично и богословско естество. На не едно място в своите писма Николай Мистик признава блестящата ерудиция на българския цар: *"Зная, че всичко това ти е добре известно..."; "Говоря на човек, който знае и учи другите на добро ..."; "Да оставим настрана древните неща, които знаем от четенето на историята ..." Ти, като любознателен читател на сйчиненията на древните, разбираш за какво става дума ..."* и т.н., и т.н. Когато оприличават Симеон на готския вожд Гайна, император Юлиан Апостат, Александър Македонски и т.н., Николай Мистик и други негови съвременници (Теодор Дафнопат, италианският епископ Лиутпранд, византийският философ Арета Кесарийски като възможен автор на "Словото за мира с българите" от 927 г.) на практика дават контрапримери. Така те, поне в повечето случаи, се стремят да оборят доводите на самия Симеон, които умишлено не съобщават и не коментират.

Вероятните Симеонови аргументи условно могат да бъдат търсени в няколко идейни насоки: 1. Симеон (българският владетел по принцип) – легитимен "господар на ромейския Запад"; 2. Симеон – "любим духовен син", т.е. и законен наследник на император Лъв VI Философ (886–912); 3. Българите и тяхната владетелска династия – "богоизбрани" (не по-малко от самите "ромеи"!) в "Ромейския свят". Разбира се, тази интерпретационна схема е повече от условна. Нека разгледаме тези идейни ядра, които маркират възможните пътища при разшифроването на Симеоновите "помисли".

В писмата до цар Симеон най-често се набляга на мястото на "Запада" (византийската представа за европейските владения на империята, през X в. най-вече Балканите) в духа на традиционното византийско мислене. През 923 г. патриарх

Николай Мистик категорично възразява: *"Нито влизането ти в столицата е приемливо, нито другото, за което ти говориш, тъй като целият Запад принадлежи на ромейската власт."* Роман Лакапин гневно отрича правото на Симеон да се нарича "василевс" (император), тъй като той не владее законно, а просто е *"... разорил целия Запад"*. Законността на българската власт над някогашните "ромейски земи" също е категорично отхвърлена: *"... Доростол и другите градове, посочени от тебе [Симеоне] в писмото ти, са били под властта на предишните императори ..."* Тези императори обаче (явно се имат предвид най-вече Константин IV Погонат и Юстиниан II) и през X в. са укорявани, че са загубили изконни имперски градове и земи. В този дух са и сравненията по адрес на българския владетел с готския военачалник Гайна от далечното византийско минало. Въобще може да се мисли, че българската власт над "ромейския Запад" (поне над по-голямата част от него) е сред аргументите на Симеон, още повече че той явно е изтъквал т.нар. "право на завоевание" с оглед на своите стремежи към византийската корона.

Много интересен е детайлът за *"Доростол и другите градове"* – споменат е само Доростол/Дръстър (дн. Силистра), докато "другите" са премълчани. Изтъкването на Дръстър от страна на Симеон не е случайно. Старият, стратегически важен римски град през X в. е сред най-големите центрове на България, като притежава статут на владетелска, а след 927 г. и на официална патриаршеска резиденция. Кои обаче може да са "другите градове", които, както се подразбира, цар Симеон е посочвал в писмото си? Защо са пропуснати във византийския отговор и дали това е случайно?

Българският владетел е можел да изброи (и сигурно го е правел) многото някогашни имперски центрове, които през неговия X век отдавна са принадлежали на България. Тук не сме в състояние да правим дори и най-бегъл обзор на римското (вкл. ранновизантийското) наследство в тогавашната българска територия. Нека маркираме поне най-важното, което Симеон надали е пропускал. Сред този вероятен "списък" от "ромейски (римски) градове" непременно трябва да е присъствал Срем (римският Сирмиум/Сирмион – дн. Сремска Митровица в Сърбия) – "столица" на неколцина римски "войнишки" императори (най-известният от тях е Проб) и стар християнски център. Показателно е, че през X в. за византийските автори *"Сирмион е прочут град в Европа, който сега е в България ..."*

Можем да продължим "списъка" с други известни римски градове. Сред тях би фигурирал Найсус/Ниш (днес в Сърбия, до 1878 г. винаги в пределите на България), родно място на първия християнски и "равноапостолен" император Константин Велики. От района на Ниш, може би от "Царичин град" (археологически разкрит град, отъждествяван с древната Юстиниана Прима) до Лесковац, е родом емблематичният Юстиниан I Велики! Същото може да се каже и за градове като Сердика/Средец (София), Сингидунум/Белград (български град до средата на XIV в.), Пауталия/Велбъжд (Кюстендил), Скопие, Филипопол (Пловдив), Марцианопол (Девня), Никополис ад Иструм (при с. Никюп до В. Търново), Томи (Констанца), Лихнида (Охрид), Бонония (Видин), Рациария (Арчар), Ескус (Гиген), Нове (Свищов), Новиодунум (Исакча) в Дунавската делта и мн. др. В тогавашна България, и то като "вътрешна река", се е намирал и самият Дунав, река-граница или "лимес" за Римската империя и античния свят.

Константин Велики е наричал Сердика "моят Рим", в този през X в. български град създателят на "Новия Рим" е издал над 40 важни указа, като е добре позната версията, че именно тук (преди Византион/Константинопол!) той мисли да премести столицата на империята. Знае се колко болезнено ромеите възприемат превземането на града от Крум през 809 г. и че тази загуба е причина за злощастния за император Никифор I Геник поход против българите през 811 г. В Сердика е проведен и прочутият църковен събор от 343 г.

Марцианопол, чиято близост до Плиска и Велики Преслав, е повече от очебийна, е създаден от прочутия Траян. Той бил център на една от старите християнски митрополии на Балканите, в него през III-IV в. се прославили няколко мъченици за вярата. Светци, почитани през средновековната епоха, знаем и от споменатия вече Доростол/Дръстър (особено св. Дазий), от Одесос (Варна), Филипопол, Тивериупол (Струмица) и т.н. С други думи, за Симеоновите съвременници българската земя е неразривно свързана с древното римско величие и крушение, земя, осветена от подвизите на мъченици за вярата. С покръстването през 864 г. българската земя отново поемала това православно християнско наследство. При това този исторически акт бил извършен от бащата на Симеон Велики, от княза-светец Борис-Михаил, на чийто авторитет неведнъж в писмата си залага самият "вселенски патриарх" Николай Мистик.

Друг възможен аргумент, в хармония със Симеоновите замисли, е обстоятелството, че мнозина от императорите на Византия от IV до X в. произлизат от "Запада". Тези владетели често са "варвари", а в много случаи родните им места през X в. са в България – в пределите на "Запада"! Нека посочим поне най-очебийните примери: Маркиан, (тракиец от района на Пловдив), Лъв I Бес (отново тракиец), Анастасий (илир от Драч), Юстин I, Юстиниан Велики и Юстин II (романизирани траки от Нишко), (албанци!!!) отново траки са Тиберий и Фока. Т.нар. Исаврийска династия вероятно е със сирийски произход, но родоначалникът ѝ Лъв III още като дете заедно с родителите си е преселен в района на Месемврия, на самата българо-византийска граница, откъдето започва и кариерата му. Първата политическа изява на Лъв е присъединяването му към кан Тервел и Юстиниан II при похода към Константинопол през 705 г. Родоначалникът на управляващата Византия във времето на Симеон т.нар. Македонска династия е арменският преселник от Източна Тракия (през средновековието – "Македония") Василий I. Същият Василий още като дете е преселен в "отвъддунавска България" от войските на кан Крум. Според една от тогавашните византийски легенди царственото бъдеще на малкия Василий е интуитивно доловено от Омуртаг – сюжет на миниатюра в известния илюстрован Мадридски препис на хрониката на Йоан Скилица. От гледна точка на "ромейската идея" след акта на покръстването, какво пречи българинът Симеон да стане "василевс на ромеите", на цялата ромейска общност, *"... съединявайки разделеното..."* (израз на Николай Мистик).

Доводът, че Симеон е "духовен син" на императора, е загатнат в полемиката с Николай Мистик. През 913 г. цариградският патриарх упреква българския владетел в стремеж към "тирания" (т.е. към узурпация според византийската терминология), което показва, че Симеон ловко е използвал споровете около отречения от църквата четвърти брак на Лъв VI (починал през 912 г.). Малолетният Константин VII Багренородни, единственият наследник на Лъв и дете от този "позорен" брак, е приеман от широки среди като "плод" на незаконна връзка. Мимолетно царувалият император Александър (912–913), чичо на Константин VII, дори смята да превърне момчето в евнух (!) и да излъчи нов престолонаследник, като осинови своя фаворит Василица... Може би в тази ситуация Симеон е намеквал, че при "незаконността" на кръвния син наследник би могъл да бъде и духовният?

Който е педераст!

Уговореният при преговорите през 913 г. династичен брак между Константин VII и неизвестна по име дъщеря на Симеон преоофОрмя тези виждания в по-приемливо за ромеите решение. Според него българският владетел става член на императорската фамилия. Решението от 913 г. е благословено със специална церемония от патриарх Николай Мистик (тогава той поставя върху главата на българина своя собствен епириптарий) в дворцовата църква. Това навярно дава основание на Симеон да смята положението си на най-близък императорски роднина за осветено! Дори когато Константин става пълнолетен, а бракът му с Елена Лакапина легитимира властта на Роман Лакапин (през 919–920 г.), Симеон продължава да се самоопределя като закрилник на "багренородния" младеж. Българският цар години наред рязко напада "узурпатора" Лакапин, обвинявайки го, *"че държи чуждото ..."*, т.е. наследството на Константин VII.

Убеждението за "богоизбраността" на българския род е познато най-вече от по-късни апокрифи. Тази парадигма присъства и по времето на цар Симеон, което личи от разсъжденията на Черноризец Храбър за светостта на Константин-Кириловите "писмена", за тяхната боговдъхновеност в сравнение с езическите гръцки букви. Надали Симеон официално е развивал подобна – не само повече от смела, но и донякъде "параноична" теза, освен в показания по-горе ироничен маниер на общуване с принудените да следват правилата на византийската казионност негови кореспонденти. И все пак, не може да не ни направи впечатление острото възражение на патриарх Николай Мистик в писмо от 923 г. по повод на едно твърде смело и, ако се абстрахираме от стила на Симеон, определено нескромно сравнение с библейския пророк Мойсей.

Ето какво отговаря византийският патриарх: *"Писмото ти, благочестиви сине, споменава за великия Мойсей, и това, което си написал, написано е в спомен за него. Но какво общо има нашето дело с Мойсей? Какви предсказания си получил ти от Бога? Къде ти си видял Божията слава, която да заповядва да вършиш такива дела, каквито ти правиш? От какво робство, от какво зло ти си се явил избавител на Божия народ? Аз няма да повтарям, тъй като вече много пъти съм представял печалните картини от ония бедствия, които вие сте причинявали и причинявате на Божия народ; всичко това става, сине мой, не по Божие внушение и послание, а по човешко – уви! – как да кажа, злорадство, което подбужда да се предпочитат противни на Божията воля дела. В писмото се говореше още, че ние след подвизите на праотците и отците се ползваме от трудовете им. Добре! Но в такъв случай следвало би, сине мой, тъй като твоят отец много се е трудил по делото на мира между ромеите и българите, щото и вие да се ползвате съответстващо с неговите трудове, а не да се обръщате към противоположния възглед, не да се въртите посред такива дела и да не мислите да се ползвате с туй, за прекратяването на което той с Божия помощ е положил много трудове".*

Смелата аналогия на Симеон с Мойсей безспорно е остроумна и сполучлива – достатъчно е да отбележим сходствата в биографиите на библейския пророк и българския цар (Деяния, 7: 22). Подобно на Мойсей, и Симеон е духовно *"осиновен"*, *"... научен на всичката египетска* (в случая ромейска) *мъдрост, и силен бе словом и делом ..."* И Симеон като Мойсей е известно време *"в пустинята"* (монах), а по характер – *"гневлив и нетърпелив"*. Налице е обаче и по-дълбоко послание в старозаветен дух. Византийските опоненти, особено Николай Мистик, винаги подчертават: "вие", "българите", "българския народ" и т.н., докато "Божият народ" несъмнено са самите ромеи... Явно Симеон, контрирайки (и същевременно иронизирайки) византийското гледище изтъква, че и българи, и ромеи са християни; че олицетворение на "Божия народ" могат да бъдат и самите българи. След като от византийска гледна точка "ромеи" е равнозначно на "християни", то и българите съвсем законно могат да претендират за властта над християнската Империя! Това дава основание на цар Симеон да твърди, че като се стреми да бъде "василевс на ромеите" (или "василевс на българи и ромеи"), той *"... се ползвал от трудовете на праотците и отците"*.

Николай Мистик поема предизвикателството, като напомня на Симеон за неговия собствен *"отец"*, князът-светец Борис-Михаил († 2 май 907 г.), представен манипулативно като образец за отношение на български владетел към империята. Очевидно е обаче, че когато посочва "праотци" и "отци", цар Симеон няма предвид нито баща си, нито българската династия (и Николай Мистик надали не е разбирал това), а прародителите *на "Божия народ"*, на християните, вкл. и на българите, сред които е и Мойсей.

ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893-927): Златният Век на средновековна България. София, 1983.

Български библейски речник. Цариград, 1884.

Вачкова, В. Симеон Велики (Пътят към короната на Запада). София, 2005.

Гръцки извори за българската история, т. IV. София, 1961.

Дринов, М. Избрани съчинения, т. I. София, 1971.

Михалчев, Д. Аристотел и цар Симеон.- Философски преглед, 1942, кн. 4.

Николов, А. Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X в.). София, 2006.

Оболенски, Д. Византийската общност (Източна Европа: 500-1453). София, 2001.

Палаузов, Сп. Избрани съчинения, т. I. София, 1974.

Рашев, Р. Цар Симеон, Пророк Мойсей и българският Златен век. – 1100 години Велики Преслав, т. I. Шумен, 1995.

Рашев, Р. Цар Симеон (Щрихи към дейността и делото му). С., 2007.

Baldwin, B. Nicholaos Mysticus on Roman History. – Byzantion, LVIII (1988), Nr. 1.

Павлов, Пл. Християнското и имперското минало на българските земи в ойкуменичната доктрина на цар Симеон Велики. – Източното православие в европейската култура (Междунар. научна конференция, 1993). Варна – София, 1999.

ЗАБРАВЕН ШЕДЬОВЪР НА БЪЛГАРСКИЯ “ЗЛАТЕН ВЕК”

"Историята на Юдейската война” от Йосиф Флавий е сред блестящите произведения на античната литература, историко-литературен труд, който остава и днес с непреходна културна стойност. Забележителният юдейски писател, историк и поет от I в., е участник в известното антиримско въстание в Юдея (67–73 г. от Р. Хр.), но по-късно преминава на страната на империята, получавайки привилегията да носи фамилното прозвище на императорите Веспасиан и Тит Флавии. Своята “История” Йосиф пише в периода 75–79 г., а разказът му е изпълнен с драматизъм, високо художествено майсторство, особено при представянето на военните действия, в обрисовката на главните действащи лица в тези събития, при описанието на обсадата на Йерусалим и т.н. Самото съчинение се състои от седем книги, в които е изложена историята на Юдея от 175 г. пр. Хр. до 73 г. от Християнската ера.

Макар и юдей по произход, Йосиф създава труда си на гръцки – класическия език на “високата култура” през античността, вкл. в Римската империя. Това обстоятелство, както и безспорните литературни и исторически достойнства, правят “Историята” ценено и популярно четиво за римската аристокрация и интелигенция. Колкото и странно да изглежда на пръв поглед, съхраняването и разпространението на този забележителен труд през следващите столетия е заслуга изключително на християнските писатели, въпреки че самият автор остава противник на новата вяра. Напротив, евреите не преписват и не изучават “Историята”, тъй като смятат (от тяхна гледна точка, разбира се, основателно) Йосиф Флавий за изменник и колаборационист с чуждата власт. Разбира се, ранохристиянските писатели, преводачи и преписвачи ценят труда на Йосиф Флавий най-вече поради близостта му до времето на раждането на Христовата вяра. Още от II в. християнски авторитети като Минуций Феликс и Ириней Лионски горещо препоръчват изучаването на “Историята на Юдейската война”, търсейки корените на християнството в описаните от “новия Тит Ливий” събития. По-късно християнски автори създават легендата, че в края на живота си Йосиф е приел християнството и дори е станал епископ.

Още през късноантичната епоха трудът на Йосиф Флавий е преведен на латински и сирийски, а през X в. – и на еврейски. Най-широкото му разпространение обаче е на гръцки, като днес са запазени над тридесет ръкописа на “Историята”. Най-ранните са едва от X–XI в. (това е твърде важно, както ще видим по-нататък), следващи по-стари гръцки протографи, които, за съжаление, не са оцелели. Ръкописите са главно от италиански хранилища, където попадат от Византия, докато по-старите византийски кодекси очевидно остават в Константинопол и империята, за да загинат заедно с хиляди други културни паметници във времето на османската експанзия и иноверно владичество.

Т.нар. славянски превод на “Историята” е, както се оказва, може би най-забележителната проява на интерес и творческо отношение към съчинението на бележития юдейски писател и историк през Средновековието. Преводът не само запазва повечето от достойнствата на оригинала, но е и своего рода творческа преработка на самия паметник. Изключително интересни са неговите оригинални добавки (за Йоан Кръстител, Ирод, за римската Дунавска граница, за даките, българите, аланите и т.н.), внесените нови метафори, традиционни формули, пряка реч и пр.

Славянският превод е запазен в над тридесет руски преписа от XV–XVIII в., а през XVII в., както се смята, посредством някой от тях е създаден и късен сръбски вариант. Най-старинни са Архивският, Академическият и Уваровският ръкопис от края на XV в., особено ценен е и Вилнюският (наричан още “Виленски”) препис от средата XVI в., който е най-пълен от всички и се базира на по-стар протограф в сравнение с онези от XV в. Факти за ползването на труда на Йосиф се откриват в ред български, руски и сръбски паметници още от XIII–XIV в., което показва, че преводът е по-ранен.

В историко-литературната наука доминира схващането, че преводът е староруски. Единствено ерудит като Иван Дуйчев изтъква, че въпросът за първоначалния превод “остава открит”, имайки предвид вероятната старобългарска основа на т.нар. руски превод. Нещо повече, Ив. Дуйчев смята, че в България навярно е преведено и друго забележително произведение на Йосиф Флавий – “Юдейски древности”, чието влияние се открива в някои старобългарски паметници.

Тезата на руските слависти е, че преводът е извършен в руските земи през XI или XII в. Тя е заложена още в първото издание на паметника, дело на В.М. Истрин, който допуска, че “Историята” е *“... преведена в Южна Русия през XII в. от особена версия на гръцкия текст, допълнена от самия Йосиф Флавий с някои епизоди...”* По-късните изследователи отдават добавките на преводача, тъй като те имат ярка християнска насоченост.

Становището за староруския характер на превода е разработено в книгата на Н. А. Мешчерски “История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе”, Москва – Ленинград, 1958 г., издание на Академията на науките на бившия СССР. Книгата се превръща в научно събитие, а авторитетът на автора, изтъкнат славист и отличен познавач на гръцката, византийската и староеврейската литература и език, налага тезата за староруския характер на превода.

Работата на Н. Мешчерски заслужава критика предвид предпоставеността на тезата, че паметникът не може да бъде старобългарски (!)... Предвид епохата и условията, в които живее и работи самият учен, това не е изненадващо. Доколкото се знае от съвременници на Н. Мешчерски, той не е изключвал по принцип българското начало на текста. След много години, прекарани в Сталинския ГУЛАГ, при характерния за епохата великоруски уклон, като интелигент, “белязан” и от подозрителното за част от съветската партокрация еврейско потекло, Н. Мешчерски едва ли е имал право на особен избор.

Мнението за руския произход на превода е категорично заявено и в новото двутомно критично издание на превода на “История на Юдейската война” по текста ѝ в Архивския хронограф (2004 г.). Още веднъж преводът е определен като *“... един от най-интересните в лингвистично отношение паметници на древноруската писменост... Това е един от немногочислените преводи от гръцкия оригинал, осъществен в домонголска Рус”.*

Изданието заслужава изключително висока оценка предвид мащабната работа по сравняване на ръкописи, разночетения, публикация на превода и гръцкия текст и т.н. Обаче и в този ценен труд връзката с България се отрича категорично. Въз основа на своите анализи издателите (А. А. Пичхадзе и др.) твърдят, че в него доминира източнославянската лексика, че старобългаризмите се съдържат в езиковата подготовка на самия руски преводач, че в текста има скандинавски и угрофински думи, нехарактерни за старобългарската литература и т.н. Крайният извод е, че *“... лексическите, словообразователните и граматичните особености на славянския превод на “История на Юдейската война” не оставят никакво съмнение в това, че паметникът е създаден в Русия. Той се откроява сред ранните древноруски текстове с изобилието и честотата на източнославянски езикови елементи. По словоупотреба той е близък до древноруските летописи, показателни са и неговите съвпадения със “Словото за похода на Игор...”*

* * *

Въпреки че е запазен в късни руски преписи, преводът на “История на Юдейската война” съдържа внушителен брой българизми, характерни за старобългарската литература от IX–X в., особено за творците от книжовния кръг на цар Симеон Велики (893–927). Наистина, текстът по-късно е претърпял мащабна русификация, което е неизбежен и естествен процес. Дори и един кратък преглед в показалците на новото двутомно издание (2004 г.) показва, че твърдението за особеното *“изобилие и честотата”* на източнославянски елементи в превода е твърде крайно. На практика доминиращи си остават българизмите!

Така или иначе, българските езикови черти в превода на “Историята на Юдейската война” са очевидни. В паметника изобилства с думи, които руските слависти трябва да поясняват, тъй като те имат конкретно българско, а не руско звучене: *"боен"*, *"бъдрота"* (бодрота, бодрост), *"властелин"*, *"годьн"* ("годен"), *"далече"*, *"далечен"*, *"двоумовати"* ("двоумя се"), *"дъска"*, *"златокрилат"*, *"нетърпим"*, *"неугасим"*, *"пещера"*, *"съборище"* и стотици други думи, които почти без промяна са останали и в днешния български език. Така е и при гърцизмите, характерни много повече за старобългарския език (вкл. и за днешния български) предвид по-тясното общуване между българи и гърци (през Средновековието "ромеи"), особено пък през IX–X в.: *"аер"/"аерин"* ("въздух", "въздушен"), *"игемон"* ("хегемон"), "камила" (на руски "верблюд"), *"керемида"*, *"салпинк"* ("тръба") и пр. Тези гръцки думи са били ясни за българския преводач и читателите му, поради което са останали непреведени.

Добавките на неизвестния преводач също ни насочват към далеч по-възможен старобългарски произход на паметника. Преводачът нарича номадите *"полски народи"* (такива, които обитават полето, степта), докато русите използват понятието *"кочевники"* – заемка от самите номади. В описание на балканските страни и народи, които са били под властта на Древния Рим (древни македонци, траки, елини, илири, далмати, даки) има едно извънредно интересно пояснение. В превода древните *даки* са определени като предци на българите (*"Даките, наричани българи, край Истър живеещи..."*).

Навярно преводачът е имал предвид, че в епохата на Римската империя българите все още не са преминали Дунав. В гръцкия текст присъства само името на даките, така че прибавката за българите е дело на неизвестния преводач. Какъв е смисълът на това пояснение, ако авторът е от средновековните руски земи? Ако той иска да поясни на руския читател, че даките сега са българи, защо не пояснява кои са *илирите*, *далматите* (в старобългарските преводи от Средните векове те са заменят с името на *сърбите!*) и другите народи, изброени в гръцкия текст? Този специален интерес към българите може да се свърже преди всичко с преводач, който е българин и превежда за читатели, които са българи.

Още нещо, в превода Дунав е оставен с гръко-византийското си име, което е достатъчно известно в средновековна България, а не в руските земи. Аланите *("яси")* са съпоставени с *печенезите*, които именно по времето на цар Симеон са североизточни съседи и съюзници на България. В гръцкия текст на същото място стои *"скити"*. Обръща се внимание и на римската Дунавска граница – нека припомним, че за поета Йоан Геометър (в края на същия X в.), ако за Византия синоним е "Рим", то за българите това е "*Истър*" (Дунав) предвид факта, че за Симеонова България Дунав е "вътрешна" река, на север от която България през VII–X в. е притежавала обширни територии.

Изключително важна е средата на самия текст. Във Вилнюския ръкопис преводът на "Историята" на Йосиф Флавий е заедно с преводите на преславския преводач Григорий Презвитер ("Книгы Завета вехтаго"), старобългарските преводи на хрониките на Георги Амартол и Йоан Малала (и двата от времето на Симеон Велики), с откъси от "Шестоднева" на Йоан Екзарх. Сборникът е бил притежание на Супрасълски манастир, признат от световната славистика за една от най-богатите съкровищници на старобългарската книжнина. Твърде сходна е картината и при Архивския хронограф, послужил за основа на изданието от 2004 г.

Преводът на "Юдейската война" се вписва в характеристиката на византийския "Македонски Ренесанс" и т.нар. "византийска античност" от IX–X в., както и в интелектуалния портрет на изявен "полуелин", какъвто е Симеон Велики. Нека напомним, че в случая "полуелин" не означава "полувизантиец", а "почти равен на древните елински мъдреци" – възможно най-високото признание за интелектуалец по онова време. Научаваме я от образования епископ Лиутпранд Кремонски, посетил Константинопол четиридесет години (!) след смъртта на българския цар. Обстоятелството, че десетилетия наред във византийската столица не угасва споменът за ерудицията на Симеон, е показателно само по себе си.

Интересът към творчеството на Йосиф Флавий хармонира с привързаността на цар Симеон към *"писанията на древните"* и *"древната история"*, за която съобщава патриарх Николай Мистик. Преславските книжовници сравняват своя владетел с библейския цар Давид и египетския владетел Птолемей Филаделф – създателят на прочутата Александрийска библиотека. Интересът към древната история е в съзвучие и с такива старобългарски паметници като двата "Симеонови сборника" (известни по руски преписи от 1073 и 1076 г.), "Шестоднев" и "Небеса" на Йоан Екзарх, "За буквите" на Черноризец Храбър, "Златоструй" и т.н. Сам по себе си този поглед към един юдео-фарисейски автор импонира много повече на културните потребности на интелектуалците във Велики Преслав (така, както е и при техните събратя в Константинопол и Рим именно през X в.), отколкото на духовния климат в руските княжески дворове или тамошните манастири през XII - XIII в.

В своя коментар към превода на "Юдейската война" Н. Мешчерски прави паралел между "военните" сюжети в този паметник и т.нар. руска "воинска повест" от XII–XIV в. Без да се отричат оригиналността и достойнствата на този средновековен жанр в руската литература, все пак в случая воинският дух и въобще войнствеността в типичния ѝ средновековен изказ са далече от характера на интересуващото ни съчинение. В римската и византийската политическа идеология на преден план е не войната, а идеята за мира. Императорът е преди всичко "миротворец", владетел на универсалната християнска империя, призвана да въдворява мир и морален порядък в околния свят. Достатъчно е да посочим писаното от патриарх Фотий, Арета Кесарийски, "Словото за мира с българите" (927 г.) и особено писмата на Николай Мистик и Роман Лакапин до цар Симеон. Така в идейнополитически план стоят нещата и при самия Симеон Велики, който, подобно на Юстиниан Велики, сам се представя като "миротворен василевс" върху свои печати. Нещо повече, отново в маниера на византийските императори, цар Симеон "дарява мир" – според византийската концепция мирът (мирният договор) не е политически компромис, а привилегия, своего рода "милост", която императорът предоставя на чужди владетели. По време на десетилетния си диалог с ромейските управници Симеон Велики винаги поставя въпроса именно по този начин. Така представя договора си с маджарите през 966 г. и неговият син цар Петър (927–969).

В новото критично издание на "Историята" А. А. Пичхадзе и неговите колеги изтъкват паралели, заемки от лексиката, дори сюжетни елементи от паметника, които са използвани от староруски автори през XII-XIII в. – например в т.нар. Галицка летопис, в "Словото за похода на Игор" и другаде. Разбира се, подобни заемки и влияния са напълно възможни, но сами по себе си не могат да бъдат сериозен аргумент против българския произход на превода. Той, така или иначе, е по-ранен от тези староруски творби.

Трудът на Йосиф Флавий, както и неговите преводи, са предназначени за елитна читателска публика. Такава във Византия е имало на практика само в Константинопол, съсредоточена главно в средите на дворцовата аристокрация, патриаршията, прочутата Магнаурска школа и други, по принцип малко на брой, "ядра" на интелектуалния живот в империята. Аналогично е положението и в България, където, ако използваме образното определение на Ив. Божилов, наред с обичайните за епохата културния явления се откроява и една елитарна *"Преславска цивилизация"*, както и Велики Преслав е "домашен" български Цариград. Белезите на този особен и характерен за *"високата култура"* във Византия, както и за "Златния Век" на цар Симеон Велики, елитаризъм личат и при т.нар. славянски превод на "Историята" на Йосиф Флавий.

Днешните знания за културното развитие на староруските центрове през XII – XIII в. не дават основание да се мисли, че в старата Киевска Рус и наследилите я княжества е имало точно такъв *"византийско-античен"* по тип елит. Разбира се, в средновековната руска култура също има сходни явления. Те обаче принадлежат на по-късната епоха – така е например през XV-XVI в., когато изпъкват фигури като Максим Грек, Васиан Патрикеев и др. През XI-XII в. културни стремления с подобни характеристики отсъстват не само в Русия, но и в България, а донякъде и в самата Византия.

Както стана дума, отгласи и заемки от превода на "История на Юдейската война" се откриват както в руската, така и в сръбската литература от XIII–XIV в. Това обаче се дължи не на "ранен" староруски превод, а най-вероятно на пренесен в Киев вече съществуващ старобългарски (преславски) превод от X в. – така, както е с ред други шедьоври на старата българска литература.

Текстът на старобългарския превод на "История на Юдейската война" трябва да бъде още по-подробно проучен, коментиран и издаден на основата на постиженията на модерната старобългаристика. Такъв е пътят към преоткриването на един от най-ярките паметници на Симеоновия "Златен век".

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б.Ст. Из историята на руско-българските литературни връзки. София, 1972.

Дуйчев, Ив. Избрани произведения, I. София, 1998.

История Иудейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод (Изд.: А. А.Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.С. Уткин). Том I-II. Москва, 2004.

Истрин, В.М. "Иудейская война" Иосифа Флавия в древнем славяно-русском переводе.- Учение записки Высшей школы города Одесы (Отдел гуманитарно-общественных наук), т. II. Одесса, 1926.

Литература и культура Древней Руси (Словарь-справочник). Москва, 1994 (О.М. Анисимова).

Мещерский, Н.А. История "Йудейской войны Йосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва-Ленинград, 1958.

Мещерский, Н.А. Источники и состав древней славяно-русской переводной писмености IX-XV вв. Ленинград, 1978.

Спасова, М., Пл. Павлов. Забравен шедьовър (Славянскиյт превод на "История на Юдейската война" от Йосиф Флавий).- Литературен форум, 1998, бр. 38.

Първоначалният вариант на статията е в съавторство с Мария Спасова (ВТУ "Св.св. Кирил и Методий"): За старобългарския превод на "История на Юдейската война" от Йосиф Флавий.- http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/ *prevod.htm*

НЕПОЗНАТИЯТ ЦАР БОРИС II (969–971, † 978)

Борис II, синът на цар Петър (927–969), е сред най-слабо познатите средновековни български владетели. Наследникът на царя светец, продължителят на Крумовата династия и на византийската фамилия Лакапини, внукът на цар Симеон Велики и правнук на неговия противник император Роман I Лакапин, има нерадостна и трагична съдба. Младият Борис прекарва години наред в Константинопол фактически като български заложник пред византийското правителство. Той царува мимолетно за около две години във Велики Преслав, като в по-голямата част от това време се намира в условията на мним "съюз" с киевския княз Светослав Игоревич, представляващ на практика "почетен", всъщност унизителен плен.

Борис II има злощастната участ да бъде насилствено отведен от император Йоан Цимисхи във византийската столица (971 г.). Именно на Борис е съдено да символизира завладяването на България от ромеите чрез публична детронация пред ликуващите тълпи... Най-накрая, при бягството си заедно с по-малкия негов брат Роман от Византия в свободните български земи, управлявани от Самуил и Арон, Борис има нелепата участ да бъде убит по грешка от един български граничар. Върху този, би могло да се каже, твърде непознат за нас български цар тегне тежката присъда на историците, според която той е слаб, безволев, типичен застъпник на "зловредното византийско влияние" и т.н.

Върху какво се гради отрицателната оценка за цар Борис II – предпоставено отношение, достигащо връхната си точка у П. Мутафчиев, който е склонен да изпитва симпатии дори към агресора Светослав Киевски в противовес на "покварените от византинизма" царе Петър и Борис II. Тезата за зловредното византийско влияние не е мотивирана сериозно, освен в емоционален план. Невярна се оказва и представата за "бързия упадък" на България след царуването на Симеон Велики. Какво остава тогава, освен убедеността, че Борис II, въпреки (или поради?) своя житейски опит, възпитание и личностни качества, просто е неспособен държавник?

Приема се, че Борис II е роден около 928–930 г., което означава, че през 968/969 г. вече е зрял мъж на около четиридесет години, в разцвета на силите си. С други думи, дългогодишният престолонаследник, получил и нужното образование във Византия, би трябвало да поведе с твърда ръка разклатения от руската агресия държавен кораб. Така ли е обаче? Нека потърсим отговора в познатите, но все пак не докрай “разшифровани” и разгадани свидетелства от онази епоха.

Нека обърнем внимание на един кратък пасаж от “Историята” на съвременника Лъв Дякон, който единствен дава някои щрихи от физическия портрет на Борис II. Става въпрос за превземането на Велики Преслав от император Йоан I Цимисхи през април 971 г., когато след победата на ромеите над русите царят е отведен при императора. Както е известно, Цимисхи се представя като “приятел” и “съюзник” на едноверните българи срещу езичниците руси, което обаче не му попречва след три месеца да хвърли маската и отведе пленения цар Борис в своята столица. Преводът, който прави В. Златарски (именно този превод е залегнал в представата ни за Борис II), е следният:

“Тогава бил пленен заедно с жена си и двете си деца и Борис, царят на българите, който носел още царските знакове и имал червена брада...”

Впрочем, именно така, макар и в преразказ, тълкува този пасаж още К. Иречек. Сходен общо взето е и преводът на Г. Цанкова-Петкова в корпуса “Гръцки извори за българската история”. Макар и верен по принцип, този начин на превеждане не е най-прецизният. Много по-приемлив е онзи на руския елинист М. Копиленко:

“Тогава, както разказват, бил заловен и доведен при владетеля (Цимисхи) заедно с жена си и двете си малолетни деца царят на мизите (българите) Борис, който бил с едва набола рижа брадичка...”

В превода на М. Копиленко има два много съществени момента. Децата на Борис II са показани като малолетни, а още по-точно би било да се каже “невръстни”, тъй като Лъв Дякон употребява характерната дума *“нипион”* – “младенец, малко, невръстно дете”. От българските учени този детайл е схванат от отличния познавач на гръцкия език Георги Баласчев, което обаче не е повлияло на общата му представа за Борис II.

Вторият, още по-съществен детайл е онзи щрих от физическия портрет на царя, който ни го представя през 971 г. като съвсем млад човек. Борис е с едва набождаща рижа брада – нещо, което ни най-малко не подхожда на “зрял мъж” на около 40 години. По такъв начин думите на византийския историк изправят пред нас младеж, почти момче, който през посочената 971 г. е на не повече от 18-20 години. Следователно Борис е роден не по-рано от 950 г. и при тогавашните норми за брачна възраст (14-16 години за момчетата, 13-14 за девойките) е напълно нормално през 971 г. да има вече две, макар и невръстни деца.

Индиректно към същите изводи ни насочва и случаят с Роман, по-малкият и известен с печалната си участ на евнух Борисов брат. Знае се, че той е кастриран (причините за това нямат задоволително обяснение) по нареждане на Йосиф Вринга, също евнух и фактически управник на империята през 963 г. Оставяме настрана мотивите за тази безчовечна и необяснима, когато става дума за български царски син, постъпка на ромейското правителство. Кастрацията обаче е по-възможна, поне така е в повечето случаи, ако е извършена спрямо дете или юноша. Разбира се, във византийската история има не един случай на кастриране и на зрели мъже, но тогава (ако е роден около 930–940 г.), независимо от кастрирането му, Роман отдавна би имал деца. Всичко това ни води към извода, че Роман не се е родил през тридесетте години на X в., както се приема обикновено, а отново през 50-те. Така или иначе, ако приемем, че Борис и Роман са родени около 928–930 г., както твърдят практически всички изследователи, през 971 г. и двамата отдавна щяха да бъдат женени, да имат деца и т.н. – при това не “невръстни” и “младенци"! Напротив, най-големите от тях биха били на около двадесет години. Да дадем само два примера – убитият от своите противници през 1015 г. български цар

Гаврил Радомир, тогава на 40–45-годишна възраст, е имал седем деца. Децата на загиналия през 1018 г. Иван Владислав, почти връстник на Гаврил Радомир, са дванадесет.

През 971 г. цар Борис II навярно е много млад, владетел "с жълто около устата", без опит и личен авторитет сред болярството и обществото. Руската агресия през 968–971 г., перфидно мотивираното и арогантно осъществено византийско вмешателство, дело на опитния политик и военачалник Йоан I Цимисхи, неминуемите раздори сред висшата българска знат превръщат младия владетел в играчка на борещите се за власт дворцови групировки. Да се обвинява само Борис II за тежката ситуация във Велики Преслав и страната, е пресилено и несправедливо. Неизграден още напълно като личност, прекарал голяма част от съзнателния си живот в Цариград (от 963 до 969 г.), Борис все още е слабо запознат с българската действителност, твърде зависим от близките си съветници и аристократичните "партии". Може да звучи хипотетично, но седем години по-късно, вече по-зрял и опитен, Борис II поема риска на бягството от ромейската "прегръдка", за да заеме очакващия го български престол. Надали може да има съмнение, че през 978 г. царят на българите е решен на отчаяна битка с империята и, ако е имал шанса да оцелее, едва ли би давал основание за обвинения във "византийска поквара". Фаталната грешка на оня неизвестен български граничар прекъсва без време жизнения път на Борис II и му попречва сам да воюва за своята политическа реабилитация.

Предложената датировка за раждането на цар Борис II (около 950 г.) поставя още въпроси, свързани с неясната ситуация в Преславския владетелски дом през дългото управление на цар Петър. Ако нашите наблюдения са верни, двайсетина години изключително важният в една средновековна монархия въпрос за престолонаследието е открит. Имало е и несъгласия, особено в началото на Петровото царуване, около легитимността му – Петър е син на Симеон Велики от втората му съпруга, докато навярно не само първородния Симеонов син Михаил, но и Иван (Йоан) са деца от първата му жена. Не е изключено, когато идва на власт през май 927 г., Петър да е непълнолетен! Това допускане на П. Георгиев има сериозни основания, като обяснява по приемлив начин защо Петър има нужда от настойник – болярина (вероятно тогавашният кавхан) Георги Сурсувул, негов вуйчо. В такъв случай самият Петър е роден не в началото на X в., както се приема обикновено, а към 910–915 г. Така става по-ясно защо през 927 г. за престолонаследник (канартикин) на младия цар Петър е обявен (или остава в това качество) неговият (по-голям?) брат Иван. Същият този Иван не се забавя година по-късно да направи опит да завземе царския престол. След още две години (930 г.) най-големият от Симеоновите синове, монахът Михаил, незнайно защо лишен от баща си от престолонаследието, вдига бунт, приключил благополучно за цар Петър и страната единствено поради неочакваната смърт на претендента. И по-късно отведеният в Цариград Иван продължава да има свои тайни поддръжници в България, на които изпраща писма. Един от печатите, останали като "знак" за такава негова активност, има гръцки надпис с титлите "багатур" и "василевс" ("цар") Йоан! Логично е да се мисли, че години наред цар Петър все още е нямал деца, най-малкото наследник от мъжки пол.

и най-неподходящия за цар!

Не можем да подминем известния факт, че съпругата на цар Петър, царица Мария-Ирина Лакапина, посещава роднините си в ромейската столица, водейки и свои деца. При последното си гостуване (около 940–944 г.) тя е *"с трите си деца"*, в които учените виждат Борис, Роман и, може би, загадъчния Пленимир – според Ив. Дуйчев рано починал син и наследник на цар Петър.

Въпросът за Пленимир е отделна тема, но нищо не гарантира, че другите две деца са именно Борис и Роман. Византийският автор, известен под условното име "Продължителят на Теофан", не съобщава имената на трите деца, нито казва нещо за пола им. Възможно е това да са споменатият вече Пленимир с две негови сестри, 3 малки царски дъщери или пък три деца, които (някое, две от които?) да са починали и т.н. Така или иначе, трудно е да се каже нещо определено, но е ясно, че към 950 г. цар Петър или въобще няма син, или пък няма жив наследник, тъй като Борис II е приеман за легитимният притежател на българската корона чак до смъртта си през 978 г. За две български царкини, още малки момичета, се споменава през 969 г. като годеници на също така малолетните византийски императори, братята Василий II (бъдещият “Българоубиец") и Константин VIII. По-късната съдба на тези дъщери на Петър също е неизвестна. Естествено, двете момичета може да са дъщери на Борис II, но това не променя сериозно нещата.

Обстоятелството, че цар Петър е имал престолонаследник, както излиза, едва през последните двадесетина години от царуването си, още повече ако вече е имал рано починал син (Пленимир?), за онази епоха е твърде съществено. Проблемите в царското семейство са резонирали във вътрешната политика. За евентуалната смъртност в царския дом може би намеква и по-късният хронист Йоан Скилица, обяснявайки появата на рода на Комитопулите, които вероятно са от “втория кръг” близките царски родственици. Скилица пише буквално, че тъй като в 976 г. най-близките роднини на Петър “били измрели”, а Борис и Роман оставали във византийски плен, се налага българите да изберат синовете на *“велемощния комит”* Никола (Давид, Мойсей, Арон и Самуил) начело на българската власт. Същият извод може да се направи и от твърдението в Българския апокрифен летопис, че царете Роман и Самуил са от едно и също “царско коляно”.

Проблемите в българския дворец и царското семейство може би обясняват дълбоката религиозност на цар Петър, както и прословутата му (най-често неоснователно порицавана) грижа за българската църква, заради която той е бил канонизиран след смъртта си. Без да преувеличаваме ролята на семейните драми и проблеми, все пак трябва да признаем, че те са имали своето отражение върху социално-психологическата и вътрешнополитическата ситуация в двореца, столицата и страната. Всичко казано дотук, както и произтичащите от това изводи би трябвало да се имат предвид, когато се оценяват личността и управлението на царете Петър (927–969) и Борис II (969–971).

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й. Българските ханове и царе (VII–XIV в.). София, 1988.

Баласчев, Г. България през последните десетгодишнини на X в., ч. I. София, 1929.

Георгиев, П. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – Исторически преглед, 1992, кн. 8-9.

Гръцки извори за българска история, т. V. София, 1964.

Дуйчев, Ив. Българският княз Пленимир. – Македонски преглед, 13, 1942.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. I/ част 2. София, 1924 (1995).

Лев Диакон. История (Перевод: М.М. Копыленко, комментарий: М.Я.Сюзюмов, С.А. Иванов). Москва, 1988.

Мутафчиев, П. История на българския народ, I. София, 1943 (1986).

Павлов, Пл. Борис II. – Преслав, т. 5. София, 1993.

ПРЕСИАН II – ПОСЛЕДНИЯТ ВЛАДЕТЕЛ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (1018 г.)

Времето и превратностите на българската историческа съдба са казали тежката си дума, оставяйки извънредно малко свидетелства за средновековното ни минало. За разлика от западноевропейските държави, в чиято история нерядко се знае управлението на един крал буквално "по часове и дати", то в нашия случай нещата понякога изглеждат като низ от загадки. И това важи не само за Първото българско царство със споровете около точния ред и годините на царуването на владетелите през VIII в., за наследника на Крум, за царуването или не на евнуха Роман (синът на цар Петър) и т.н., та дори и за падането на България под турско робство. Остава ни обаче поне "утешението", че ако някои знаят събитията и биографиите на своите велики личности в детайли, по "часове и дати", ние пък имаме вълнуващата възможност "да открием" дори някой нов български владетел...

Такъв е случаят с княз Пресиан II, синът на Иван Владислав. Публикуваният през 1983 г. негов надгробен надпис от днешния град Михаловце (Словакия) ни дава титлата "княз". Но и дори да нямахме този надпис (има публикации, които неоснователно оспорват четенето на В. Ткадлчик и идентификацията на Пресиан II), и от наличните извори става ясно, че фактически последният владетел на Първото българско царство е именно Пресиан! Най-малкото, той е приеман като такъв от най-непримиримите в борбата с византийското завоевание тогавашни българи. Така смята, както ще видим по-нататък, и Василий II Българоубиец (976–1025) по време на своята триумфална победа над Първото българско царство.

Пресиан е най-големият от шестимата синове (Пресиан, Алусиан, Арон, Траян, Радомир и Климент) на "българския самодържец" Иван Владислав. Според надписа от Михаловце е роден през 6505 г. от т.нар. Сътворение на света, равнозначна на 996/997 от Р.Хр. според използваната през средновековието септемврийска година. Много показателен е фактът, че Иван Владислав дава на своя първороден син старото прабългарско и владетелско име Персиан / Пресиан. Това име, което има типична иранска основа ("персиец"), демонстрира българските династични корени на рода на "велемощния комит" Никола, бащата на т.нар. Комитопули: Давид, Мойсей, Арон и Самуил. То още веднъж показва, че когато в своя знаменит Битолски надпис Иван Владислав се самоопределя като "българин родом", то той има предвид не само характерното за IX–XI в. съдържание на народностното име на българите, но и старите (пра)български корени на своя род. Българският самодържец, както следва и да се очаква, поставя ударение на обстоятелството и се гордее че е "[пра]българин по род". На своя наследник той дава името на бележития плисковски кан и *"... от Бога архонт на многото българи"* Пресиан I (836–852), владетелят, при когото България достига до Адриатическо море и околностите на Солун. Наред с това, когато Иван Владислав избира това владетелско име за своя първороден син, все пак той може би намеква за "старшинството на рода" на Арон пред онзи на по-младия брат Самуил. Останал единственият жив представител на "Ароновци" след изтребването на семейството по заповед на Самуил през 987 г., Иван Владислав продължава, макар и деликатно, да заявява своите "права", макар да успява да ги осъществи едва през 1015 г.

Не е бълг.?

и сг. им е неверно! [illegible]

Пресиан се появява на историческата сцена едва през 1018 г., след смъртта на своя баща пред стените на Драч. Така е според оскъдните известия на изворите, най-вече на много добре информирания византийски хронист Йоан Скилица. Иначе няма спор, че той още през 1015 г. заедно с възцаряването на своя баща е обявен за престолонаследник (канартикин), което му осигурява високо място в държавно-административната и военната йерархия. През февруари 1018 г., когато Иван Владислав пада убит край стените на Драч (дн. Дуръс, Албания), българската аристокрация не е в състояние да понесе този пореден "шоков" удар и в по-голямата си част поема унизителния път на капитулантството. В тази посока влияят не само егоцентричните мотиви за запазване на имоти, власт, живот и т.н., но и (при това явно много повече!) натрупаното в продължение на близо две десетилетия психологическо напрежение, отчаяние, неверие в собствените сили, умора от несекващата жестока и безперспективна война. Не е излишно да напомним, че на практика след 1000/1001 г. българите нямат нито един по-значим военен и политически успех, а преодоляването на растящото византийско надмощие и международната изолация не са по силите дори на великия цар Самуил ...

Линията на капитулация пред страшния Българоубиец е поддържана и от царица Мария, майката на Пресиан, от патриарх Давид, ичиргу-боила Богдан, най-видните столични и провинциални боляри и военачалници, вкл. такива непримирими доскоро бойци като знаменития Кракра от Перник и Драгомъж от Струмица. Малцина са онези значими личности, които продължават съпротивата. Сред тях се открояват воеводите Ивац (може би роднина на династията?), Николица и Сермон, както и престолонаследникът Пресиан заедно с двамата си по-малки братя Алусиан и Арон.

След смъртта на Иван Владислав надделява "партията на капитулацията", а Василий II безпроблемно влиза в самия Охрид. Огнищата на съпротива се ограничават в периферията на държавата – в албанските планини, където действат Пресиан, Ивац и Николица, и далечните дунавски земи около Белград (дн. сръбска столица) и Срем (дн. Сремска Митровица). Съпротивата в планините на днешна Албания обаче е разпокъсана – Ивац се укрепява в царската резиденция (грц. "василиа") Коприница, Николица действал може би около днешния Елбасан, докато Пресиан, братята му и верните им войски са принудени да се оттеглят в планината Томор. Непокорните принцове оказват противодействие на ромеите до август 1018 г., но поради пълното затваряне на "изходите на планината" (по думите на Скилица) най-накрая са принудени да капитулират.

Томор е висока и слабо населена планина, което допринася за изчерпването на силите в условията на пълна блокада. Василий II обаче изпитва сериозни опасения от действията на Пресиан, които са могли да доведат до разрастване на съпротивата и евентуален обрат. По тази причина императорът

от Охрид веднага се насочва към Преспа (факт, сам по себе си достатъчно показателен), като дори нарежда в нейните околности да бъдат изградени две малки крепости – Василида и Константинион, носещи имената на самия Василий и неговия брат и съимператор Константин VIII. От Преспа василевсът се отправя към Девол (при с. Звезда до Корча, днес в Албания), където разполага своя укрепен лагер и престоява около четири месеца! Именно оттам Василий II лично ръководи пълната блокада на планината Томор. Отново от Девол византийският военачалник Евстатий Дафномил осъществява своята "визита" си при Ивац (непокорният българин бил ослепен с измама по време на преговори), там се предава по-късно обезвереният и отчаян Николица.

Колкото и да е лаконичен разказът на Скилица, не е трудно да се проумее, че в този момент обезвреждането на Пресиан и неговите привърженици е приоритетна задача за Василий II. Не някой друг "бунтовник", а именно Пресиан, когото поне част от българите приемат за свой владетел, е напълно обкръжен. За блокирането на Томор са хвърлени почти всички налични ромейски части, като изключим онези, които охраняват императорския лагер. По същото време Ивац не само не е обсаден, но дори има възможност да събира още войници! Самото обезвреждане на Ивац става не с планомерна военна акция (за такава явно няма достатъчно свободна войска), а чрез една коварна "импровизация" на стратега Евстатий Дафномил, придружен едва от двама войници ... Не е обсаден или блокиран и Николица, намиращ се с хората си някъде отново из планините на днешна Албания.

Пресиан и двамата му братя изгубват всякаква надежда и слагат оръжие пред Василий II най-вероятно през август 1018 г. Този акт край Девол има смисъл на втора и окончателна капитулация на българите, вече от името на техния последен владетел. Това личи и от един подценен от изследователите наглед "дребен", но важен детайл в текста на Скилица. Хронистът лаконично отбелязва, че Василий II "... *издигнал висока трибуна* (грц. "виматос"), *на която приел Пресиан с братята му, когато пристигнали, като ги успокои с праведни и човеколюбиви думи*".

Именно от тази “висока трибуна” Пресиан II получава от императора високата византийска титла “магистър” (същата, с която през 971 г. Йоан Цимисхи удостоява детронирания цар Борис II!), а Алусиан и Арон стават “патриции”. Тук имаме важен пример за спазването на стария ромейски (римски) обичай важни политически актове да се извършват върху специално устроена площадка или трибуна, увенчана с военна шатра. В изворите тя е наричана анаватрон, прокипсис (прокиптион), в случая – вима (виматос).

Както основателно отбелязва П. Георгиев, в историята на българо-византийските отношения има още сведения за подобни “трибуни": например при провъзгласяването на Тервел за кесар в Константинопол (705 г.), при срещата между цар Симеон и Роман Лакапин (9 септември 923 г.) и др. П. Георгиев остроумно свързва един археологически обект край двореца в Плиска именно с такава дървена постройка, доколкото този византийски обичай е бил възприет и в България. Скилица не говори за подобна “трибуна” и съответстващия ѝ древен военен церемониал край Охрид – напротив това става именно в лагера при Девол, където наистина императорът спазва традицията напълно, вкл. като държи реч към предалия се български владетел Пресиан II и неговите двама братя. Последните според изконната [пра]българска йерархия са съответно канартикин (Алусиан) и боила-таркан (Арон). Не е пресилено да се каже, че за Василий II това действие не само “де юре”, но и фактически поставя края на *“българското въстание”* и на самата българската държава.

Каква е съдбата на Пресиан II по-нататък? Знаем, че той “украсява” триумфа на Василий II в Константинопол (а може би и предшестващата го подобна церемония в Атина?), както и че известно време е във византийската столица. Колко време Пресиан прекарва в Константинопол, е неизвестно. Навярно, поне докато България е обект на незавършили все още действия по въдворяването на византийската администрация, гарнизони и т.н., ексвладетелят и близките му са под арест или по-специален надзор. Достатъчно е да припомним колко бързо реагират византийските “специални служби” през 1040 г.

при внезапното бягство на Алусиан. Тогава се налага по-малкият Пресианов брат да се укрива продължително време, да се “маскира” като арменец-телохранител и т.н., докато смогва да се отскубне от вниманието и мерките на византийските власти за неговото издирване. През 1018–1019 г., а може би и в продължение на поне още няколко години, мерките за сигурност спрямо членовете на българската династия вероятно остават по-строги. Същевременно императорът полага усилия за ангажирането им в полза на държавата, за което свидетелстват високите титли и служби, раздавани щедро на представителите на българската аристокрация още в хода на самото завоевание. С течение на времето синовете на Иван Владислав получават възможност за сериозна кариера във византийската армия и администрация. Те обаче винаги са назначавани, дарявани с поземлени имения и пр. във византийския “Изток” (Мала Азия, Армения, Грузия, Месопотамия), колкото е възможно по-далече от българските земи. Именно в тези отдалечени византийски провинции действат като управители и висши военни Алусиан и неговите синове (Василий и Самуил), Траян, Радомир и други роднини на царския род. Най-известен от всички тях е Арон, третият син на Иван Владислав и един от най-способните византийски военачалници през XI в.

Началото на тази практика е поставено със самия Пресиан, назначен за стратег на важната малоазийска провинция Вукеларион, в чиято територия е град Анкира / Ангора (дн. турска столица Анкара). Византийските областни управители са включени в строга ранг-листа, а стратегът на Вукеларион е сред най-високопоставените и щедро заплатени имперски сановници с годишен доход от 30 литри злато (2160 златни номизми), като освен това притежава значителни поземлени владения.

Около 1026 г. “магистър Пресиан Българина”, както го нарича Скилица, участва в един не съвсем ясен като подробности заговор против бездарния и непопулярен император Константин VIII (1025–1028). Информацията за това събитие е бедна и объркана. Скилица представя нещата като персонален конфликт между Пресиан и видния ромейски аристократ Василий

Склир, при който двамата дори влизат в “битка” (грц. “махи")! В случая не става въпрос за своеобразен “дуел”, както обикновено се твърди, а единствено за сражение между военни сили на двамата противници. Във Византия, където политическата система се отличава силно от онази в съвременната ѝ Западна Европа, такива конфликти са редки, свързани с използването и на редовни ("държавни") войски, поради което са третирани като престъпление срещу държавата. Константин VIII наистина окачествява станалото като “безсрамие”, а провинилите се са арестувани и съдени. Пресиан е заточен на о-в Плата, а Склир на о-в Оксия, и двата от групата на Принцовите острови в Мраморно море. Не след дълго Василий Склир е ослепен, докато Пресиан неизвестно защо и как е помилван. Обаче византийският благородник Роман Куркуас (зет на Пресиан, женен за неизвестна по име негова сестра) е признат за виновен и ослепен. Ослепени са също Глава (член на друга известна византийска фамилия с далечни българо-славянски корени), бившият ичиргу-боил Богдан и Гудел (отново българин), а монахът Захарий (несъмнено близък на Пресиан) е наказан с отрязване на езика.

Очевидно е, че става въпрос за антиправителствен заговор. След първите превантивни мерки (заточението на Пресиан и Василий Склир) властите са провели разследване, което е разкрило неговите участници и техните намерения. Конфликтът между Пресиан и Василий Склир също е обясним – водачеството на заговора. Аналогии през византийския XI в. има предостатъчно. Ослепяването на Пресиановите приближени показва, че обвинението би могло да бъде само едно – държавна измяна. Прави впечатление, че Богдан, независимо от поведението си спрямо Пресиан през 1018 г., продължава да е своего рода “ичиргу” ("вътрешен") болярин на бившия владетел – още едно свидетелство за силните прабългарски традиции в епохата на цар Самуил и приемниците му.

Защо и как Пресиан е избегнал тежката участ на другите заподозрени, вкл. на Василий Склир, не може да се отговори със сигурност. По-мекото отношение към него може би се дължи и на обстоятелството, че той фактически е най-знатният българин на своето време. Да не забравяме, че от покоряването на страната са изминали едва осем години! Дори и след още петнайсет години, когато се появява Петър Делян, българите продължават да не приемат “ромейския ярем” (изразът е на Йоан Скилица).

Вторият заговор, в който Пресиан е вече главното действащо лице, обикновено се отнася към 1029 г. Негова цел е свалянето на наскоро възцарилия се император Роман III Аргир (1028–1034), заел престола благодарение на брака си със Зоя – дъщеря на Константин VIII, племенница на заклетия “стар ерген” Василий II, който няма свои деца. Зоя и по-малката ѝ сестра Теодора символизират легитимността на короната в качеството им на единствени наследнички на знаменитата византийска Македонска династия. Бракът и коронацията на Роман, бивш градоначалник на Цариград, във вътрешен план представлява поредната победа на т.нар. “цивилна партия” (израз на руския византолог Фьодор Успенски) , т.е. на столичната бюрократична олигархия. Опозиционно настроената военна аристокрация не остава безучастна, като подкрепя “алтернативната сестра” Теодора. Само през краткото царуване на Роман Аргир има четири опита за преврат, първият от които е оглавен именно от Пресиан II.

Заговорът най-вероятно трябва да бъде отнесен не към 1029, а към следващата 1030 г. Злополучният поход на Роман Аргир против арабския емир на Алепо (Сирия) през с.г. е добре познат от византийските извори. Скилица, Псел и другите византийски автори не споменават името на Пресиан в тази кампания, която приключва с почти пълна катастрофа. Вината за нея изцяло принадлежи на бездарния Роман, обхванат от мания за величие и виждащ в свое лице нов римски император от ранга на Траян... Арабският летописец Камдлин Халеби (Алепски) съобщава следното: *“И били с Роман* [Аргир]: *Царят на българите,* [както и] *печенезите, франките, русите, абхазците, грузинците, арменците...”* Сирийският българист С. Салюм предлага решението на тази загадка да бъде търсено в лицето на *“...някой от потомците на цар Иван Владислав, ако не и в неговия първороден син Пресиян, който след 1018 г. се намирал в редовете на византийската аристокрация и имал сан магистър."*

Стратегическото положение на Вукеларион, както и наличието на много депортирани групи от българско население и първокласни български военни части във византийските източни провинции предполагат участието на Пресиан в тази кампания. Именно провалът на Роман Аргир срещу Алепо предполага по-добри условия за замисления от Пресиан нов заговор, който е по-опасен от онзи през 1026 г.

Вторият заговор на магистър Пресиан Българина е изключително интересен, но за съжаление информацията за този необичаен политически проект също е оскъдна. Все пак е ясно, че планът на заговорниците предвижда брак на Пресиан с принцесата Теодора, която дава съгласието си. В него са привлечени и хора от висшите дворцови среди, което е сторено от бившата българска царица Мария. Майката на Пресиан притежава най-високата титла, давана на жени в империята – "патрицця зости", присъдена ѝ от Василий II при превземането на Охрид. За разлика от 1018 г., сега властната майка активно подкрепя замислите на своя най-голям син. Статутът на първа дворцова дама позволява на Мария да осъществява връзката между опозиционните военни среди, Теодора и недоволните в самия дворец. Заговорът обаче е бързо разкрит, а и уликите срещу Пресиан явно са много по-солидни. Магистърът веднага е арестуван и поставен под строг арест в столичния манастир "Св. Мануил". Само дни по-късно Пресиан е съден за измяна и ослепен. След това той уж доброволно приема монашеството, което в аналогични случаи почти винаги става по принуда. Годината, посочена от Скилица, е 6539 от С.М., съответстваща на септемврийската 1030-1031 от Р. Хр. Това събитие е сюжет на две миниатюри в т.нар. Мадридски илюстрован ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Първата миниатюра представя и бившата царица Мария, която е отстранена от двореца и също замонашена. Изпращат я не в някоя столична обител, а в Мантилейския манастир в темата Вукеларион.

Дали това не е свързано с някакво разследване в самата провинция, която доскоро е ръководена от Пресиан? Такава възможност не бива да се изключва, защото малко по-късно Мария е преместена в друг манастир, този път в малоазийската тема Тракисион, където по всяка вероятност завършва живота си. Принцеса Теодора, която също е уличена в съучастие, разбира се, няма такава тежка съдба. Тя е временно отстранена от двореца, но по-късно възстановява позициите си, за което съдейства и спадащата популярност на Зоя. Връзките на Теодора с членовете на българската царска фамилия обаче остават добри. Години по-късно, когато Теодора управлява империята самостоятелно (1055–1056 г.), тя толерира някои Пресианови близки, напр. брат му Арон. Дори когато Арон е несправедливо обвиняван от свои колеги военни за един неуспех срещу селджукските турци, той не само не е наказан, но получава солидно повишение. Арон е назначен за стратег на Иверия (Грузия). В своя известен надпис от древната арменска столица Ани, по онова време административен център на обединените в една провинция византийски земи в Грузия и Армения, магистър Арон Българина, съобщава за построения от него водопровод.

Този многократно коментиран надпис, поставен именно през 1055 или 1056 г., има определени сходства както с византийските надписи, така и с т.нар. строителни надписи на Първото българско царство. Арон ни напомня донякъде на своя далечен предшественик кан Маламир (831–836), от чието име кавхан Избул строи такова съоръжение в Плиска. Естествено, не можем да не направим връзка и с прочутия Битолски надпис на бащата на самия Арон, а именно цар Иван Владислав. В своя надпис от Ани магистър Арон изпъква като отговорен държавен функционер, който не пропуска да подчертае близостта си с *"нашата самодържавна и багренородна императрица"*. Пак при Теодора главнокомандващ ("доместик") на византийските войски в "Изтока" става Исак Комнин, зет на Пресиан и братята му. Този бъдещ император е женен за тяхната сестра Екатерина, най-голямата от дъщерите на Иван Владислав и Мария. Екатерина е първата българка, която става византийска императрица (1057–1059).

Заговорите на магистър Пресиан Българина са коментирани от историците твърде бегло и едностранчиво. Така например В. Златарски пише следното: *"Дали Пресиан, изстъпвайки като кандидат за византийския престол, се е въодушевявал от мисълта, че той по тоя начин би могъл да върне свободата на своя народ и отечество, ние не знаем; но все пак считаме за нужно да изтъкнем това обстоятелство, че, ако чувството на отечествения дълг е живеело още в него, то той би потърсил опора не в придворните интриги на Византия, а в самия български народ, който би му дал и сила, и възможност с успех да изпълни своя дълг. Напротив, Пресиан загинал, без да се погрижи за подобрение положението на недавно поробената България..."*

В тази оценка има много от либералното мислене от края на XIX и XX в., за да подхожда на византийския и български XI в. Замислите на Пресиан и неговата майка, бившата царица Мария, могат да се основават единствено на българската и византийската политическа мисъл от тяхната собствена епоха. Разбира се, преки доказателства, че по този начин Пресиан се е стремял да постави "световната империя на Новия Рим" под властта на българите, отсъстват. Пресиан обаче не е просто българин на византийска служба, нито човек, който гради кариера поради благоволението на византийските си господари. Той е не просто син на цар Иван Владислав, а български престолонаследник и дори, макар и за няколко месеца, признат или не от цялото общество, български владетел! При това последният за момента, човекът, който теоретично продължава да е такъв в очите на българите. Паралелът с детронирания цар Борис II и брат му Роман през 971–978 г. в случая е задължителен. Пресиан, роден в мисловната среда на една аристократична фамилия (тази на комит Никола, "Комитопулите"), забележителна със своя български дух и вярност българската държавна идея, носещ името на един велик български кан, е възпитаван и обучаван да бъде български владетел. Не е възможно такъв човек да не познава историята на своята страна и народ, на своите бележити предци. Естествено е той да познава и върховете на българската държавнополитическа идеология, вкл. блестящите идеи на *"василевса на българите и ромеите" Симеон* Велики. С други думи, не само е примамливо, но е и логично в замисъла на Пресиан и майка му царица Мария да виждаме един своеобразен, но съзвучен с тогавашните представи опит за триумф на българите над ромеите, за победа над империята-победителка с помощта на собствените ѝ оръжия! Просто нямаме основания да подценяваме дълбочината и силата на собствената българска държавно-политическа идеология, изграждана векове наред в противоборство с византийския ойкуменизъм и "империализъм". Още нещо, бидейки легитимен притежател на българската корона, "Божи помазаник" по силата на родовата традиция и харизматичността на българската царска институция, Пресиан II вероятно се е чувствал достоен за върховната власт над империята. В България (за разлика от Византия!) винаги се е държало владетелят да бъде от "царския род", както изрично поясняват за своите византийски читатели Йоан Скилица и Михаил Псел. В самия Константинопол смятат българския царски род за *"ненадминат по своята знатност"* – отново по думите на Михаил Псел. В крайна сметка, когато най-голямата от сестрите на Пресиан, Екатерина, става византийска императрица, това донякъде е схващано и като династичен брак. Анна Комнина изтъква кръвната си връзка с българската династия на Самуил и далечния прародител Крум. В този смисъл през 1030 г. Пресиан II сигурно е бил убеден, че е далеч подостоен за императорската корона в сравнение с Роман Аргир – знатен ромей, но все пак не от "царска кръв". Въобще един брачен съюз между българската (Крумовата) и византийската (Македонската) династия би бил интересно явление с оглед на идеята за т.нар. българо-византийска империя. Така или иначе, грохотът на идеите на великия цар Симеон по онова време не е заглъхнал. Пресиан, както и неговата майка, бившият ичиргубоил Богдан и други българи навярно са смятали, че империята може да бъде завладяна и "отвътре". По този начин те не само биха освободили народа си "отгоре", но биха продължили и онази политическа стратегия, която е мотивирана в християнско-универсалистки дух от великия цар Симеон.

С това обаче "историята" на Пресиан не завършва. През 1978 г. при археологически разкопки на средновековна ротонда в град Михаловце (унг. Михалд) в източната част на днешна Словакия е открит надгробен надпис с кирилски текст. Той е разчетен и публикуван няколко години по-късно от известния славист Войчех Ткадлчик. Според неговото четене надписът гласи:

"Тук лежи княз Персиан [Пресиан], [роден] *в годината 6505* [996/997], [починал] *в годината* [1060/1061]."

В. Ткадлчик категорично свързва надписа с личността на българина Пресиан, синът на цар Иван Владислав. Около надписа възниква полемика, като се появяват мнения, вкл.и на български учени (например Хр. Димитров), че той не е с кирилски, а с латински букви, и че няма абсолютно никаква връзка със знатния българин. Последното детайлно и компетентно проучване на паметника, осъществено от М. Виздал и Н. Николов, разреши по-голямата част от загадките около него и потвърди категорично отношението му към Пресиан II.

Според моето, изразено през 1993 г., виждане неизвестно кога след насилственото му въдворяване в манастир княз Пресиан II успява да избяга и да потърси убежище в Унгарското кралство. Той навярно е начело на някаква група българи, разчитайки при евентуален унгарско-византийски конфликт да вдигне въстание в България и възстанови държавата. Според М. Виздал и Н. Николов, които не изключват напълно горната хипотеза, е по-възможно друго решение – след възцаряването на Исак I Комнин (1057–1059) и Екатерина (родната сестра на Пресиан) монахът с царска кръв да е изпратен от Константинопол по онези места като високопоставен православен мисионер. Районът на Михаловце, в който пребивава и завършва земния си път Пресиан II, е свързан с някогашната дейност на св. Методий като архиепископ на Великоморавия.

Трябва да се признае, че аргументите, приведени от двамата учени по отношение на Пресиановия надпис (върху каменната плоча Виздал и Николов откриват част от изображение на светец), неговият гроб и църквата ротонда в Михаловце, са изключително интригуващи.

* * *

Българската държавна идея остава жива и след завоеванията на Василий II Българоубиец. Аристократичният елит не само че не се "ромеизира" веднага, както често се мисли, но десетилетия наред търси пътища за изява, включително за реванш спрямо империята и възобновяване на българската държава. Историческият портрет на Пресиан II, колкото и да е фрагментарен, дава основание за някои важни изводи. При целия трагизъм на своя живот, при трудните обстоятелства и в родната българска, и в чуждата ромейска среда, а вероятно и като политически емигрант или църковен мисионер далече на север, Пресиан II се откроява като значима за своето време личност, като най-видният българин в първите десетилетия след византийското завоевание на Първото българско царство.

ЛИТЕРАТУРА

Византијски извори за историју народа Југославије, т. III. Београд, 1966.

Виздал, М., Н. Николов. Епиграфският паметник от ротондата в Михаловце в светлината на новите проучвания. – Преславска книжовна школа, т. 9. Шумен, 2006.

Гръцки извори за българската история, т. VI. София, 1965.

Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. I. София, 1994.

Димитров, Хр. За разчитането и тълкуването на т.нар. "кирилски надгробен надпис на княз Пресиян от XI в." от Михаловце/Михалд (днешна Словакия).- Старобългаристика / Palaeobulgarica, 2002, кн. 4.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. I / част 2. София, 1918; т. II. София, 1934 (1994).

Йорданов, Ив. Печати на потомците на цар Иван Владислав във Византия. – Археология, 1996, кн. 4.

Николов, Г. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). София, 2005.

Павлов, Пл. Княз Пресиан II (Последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийската корона). В. Търново – Ст. Загора, 1993.

Павлов, Пл. Залезът на Първото българско царство (1015-1018). София, 1999.

Тъпкова-Заимова, В. "Българи родом..." (Извори за Комитопулите). В. Търново, 2008.

Tkadlčík, V. Cyrilsky napis v Michalovcich.- Slavia, 1983, nr. 52.

МЕТОДИТЕ НА "ПСИХОЛОГИЧЕСКА ВОЙНА" ВЪВ ВЪСТАНИЕТО НА ПЕТЪР И АСЕН

Ръководеното от братята Петър и Асен освободително движение (1185–1188) и последвалите мащабни военни действия за обединяването на българските земи винаги са се радвали на широк интерес. При анализирането им учените неведнъж са отбелязвали някои техни особености, които дават известна представа за психологическия климат на онази епоха с характерните за нея прояви на обществено съзнание.

Един от най-ярките примери в това отношение е последователно декларираната и пропагандираната идея за приемствеността между възстановеното (т.нар. Второ) българско царство и погиналото в 1018 г. царство на *"старите български царе"* Аспарух ("Испор цар" в Българския апокрифен летопис), Крум, Борис-Михаил, Симеон Велики, Петър, Самуил... Тази идея, издигната в ранг на държавна идеология и външнополитическа програма, на практика е ръководното начало не само за Петър и Асен, Калоян и Иван Асен II, но "пронизва" цялата история на възстановената държава със столица Търново. Изявите на идеята за приемствеността са сравнително добре проучени, но при осъществяването на своите политически и военни замисли първите Асеневци са използвали и други, по-"обичайни", но и далеч по-действени в конкретен момент, ситуация и т.н. оръжия, които днес най-общо можем да причислим към "методите на психологическа война". Без да претендираме за изчерпателност, нека проследим най-значимите примери от социалнопсихологическата атмосфера на онези решаващи за бъдещето на България събития.

Самото обявяване на въстанието, което става при освещаването на църквата "Св. Димитър" в Търново, показва в каква степен българските водачи са съзнавали необходимостта от определено пропагандно-психологическо въздействие върху колебаещите се българи. Византийският историк Никита Хониат разказва, че в построената от Петър и Асен църква се събират *“мнозината бесновати”*. Наред с виковете или скандиранията, че възкресяването на погиналото българско царство става по Божия воля, че помощник на българите е солунският великомъченик св. Димитър и т.н., според Никита Хониат “... *те* ("бесноватите") *започвали да викат и да крещят бясно и пронизително, че не е време да се седи, но да се грабне оръжие в ръка и да се тръгне веднага против ромеите...”* Тези подстрекатели на мирните дотогава българи настояват “... *заловените във войната (ромеи) да не се вземат като пленници, но да се колят и избиват безмилостно; да не се освобождават срещу откуп, да не се отстъпва на молби, сърцето да не се размеква пред коленопреклонни молби, но народът да бъде твърд като елмаз, непреклонен пред всяка молба и да избива поголовно всички заловени.”* Увлечен от тези пророчески и екзалтирани слова, “... *целият народ масово грабнал оръжието”*.

Едва след това Никита Хониат разказва за коронацията на по-големия брат Теодор, който приема името “Петър” – израз на приемствеността в държавната традиция, избирано в чест на царя светец Петър (927–959).

Случаят с “бесноватите” или “обхванатите от бесове” е привличал многократно вниманието на учените. Предлагани са различни решения – например, че става дума за специално доведени психически болни хора, за които в средновековието се е вярвало, че изразяват “Божията воля” (срв. примера с Мунчо в очите на обикновените турци, сътворен майсторски от Ив. Вазов в романа “Под игото”) или пък за т.нар. “юродиви” монаси. Според други – за нестинарски игри, съпроводени от подобни “пророчества”. За трети това е обидна квалификация по адрес на въстаналите от страна на зложелателно настроения Никита Хониат. Последното е най-правдоподобно, тъй като в своя реч от времето на въстанието същият Никита Хониат нарича и новопровъзгласения български цар Петър (Теодор-Петър) *“обхванатият от бесове Петър”!* Когато пише така, Хониат естествено, няма предвид нищо друго, освен “безумието” на всеки, който е дързнал да се обяви против свещената за него ромейска власт.

Докато за *“бесноватите”* е писано много, то следващите редове са оставени почти без коментар. В тях, както виждаме, се съдържа откровен призив да не се вземат военопленници – призив, който не само противоречи на християнския морал и ценности, но и на обичайната практика по онова време. Пленниците обикновено са освобождавани срещу откуп (това е изрично казано и от самите “бесновати”), разменяни срещу българи, попаднали в ръцете на противника и т.н. Тази нагласа е свързана и с опасността да си на мястото на победения в някоя следваща битка. И все пак призивът е налице, за да бъде специално отбелязан от Никита Хониат. Как може да бъде обяснен този призив, който надали се е понесъл сред тълпата без знанието и внушенията на водачите Петър и Асен?

В писаното от Никита Хониат вероятно има елемент на преувеличение, но няма основания за цялостно отхвърляне на горното сведение – аналогични призиви и похвати са известни при редица други въстания в нашата и чуждата история. Така например в началото на въстанието на Петър Делян (1040–1041 г.) българите *“... щом срещнели по пътя си някой ромей, безмилостно го убивали”*. По време на въстанието на Ивайло (1277–1280 г.) ромейските войници смятат, че *“... да попаднеш в ръцете на Лахана (Ивайло), беше равнозначно на смърт (...) Затова често ромеите, макар и по-силни, се отправяха срещу врага паднали духом от страха пред ужасите, ако бъдат пленени...”* Екзекуциите на пленени руски царски офицери са обичайна практика във въстанието, оглавено от Емелян Пугачов през 1773 г. Подобни примери има от най-дълбока древност до наши дни. Захарий Стоянов разказва за *“накървяването”* на някои по-колебливи въстаници през 1876 г.: *“Когато забележих на Бенковски защо той дава подобни заповеди* (за избиването на няколко провинили се пъдари мюсюлмани), *той отговори, че това е една бунтовническа тънкост, недостъпна за всеки ум (...) Друга е работата, когато се намърси селото с няколко трупове. Като виновати тия* (въстаниците) *ще бъдат по-ревностни от тебе и от мене ...”*

Разправата с пленен противник е елемент, който е добре познат в *“психологията на въстанието”* (израз на Иван Хаджийски), особено, когато са налице колебания и неувереност в собствените сили от страна на масите. Както е известно, при подготовката на въстанието Петър и Асен се сблъскват с колебания и страхове, които пораждат идеята за помощта на св. Димитър Солунски. Впрочем, "присвояването" на солунския великомъченик е извършено "по правилата". В Търново се озовава една чудотворна икона на светеца, донесена след изненадващото завземане на Солун от италианските нормани през 1185 г. Както знаем от Евстатий, тогавашният солунски митрополит, в гарнизона на втория по важност византийски град, е имало българи. Най-вероятно чудотворната икона на св. Димитър попада в ръцете на Петър и Асен по този път.

Призивът за разправата с пленниците, макар и от съвършено друго естество, също има своята мотивация – страхът от византийската армия, от която само допреди няколко години, при царуването на Мануил I Комнин (1143–1180), треперят всички съседи на империята. Този призив, който навярно се появява стихийно сред най-екзалтираните въстаници, пряко или косвено е подкрепен (а защо не и внушен?) от водачите Петър и Асен, тъй като "накървяването" наистина е най-действената противоотрова срещу пораженческите настроения и евентуалните опити за измяна. Естествено този апел е прокарван най-вече в началото на бойните действия, главно срещу местната ромейска администрация и гарнизони. Без тези явно твърде "омразни" ромеи едва ли е било възможно изземването на голяма част от добитъка на българите и планинските пастири ("власи") под формата на извънреден данък, свързан със сватбата на император Исак II Ангел и унгарската принцеса Маргарита. Отговарящо в началото на спонтанното желание за мъст, с течение на времето "накървяването" изиграва ролята си, за да отстъпи мястото си на обичайната практика – още при първите набези на юг от Балкана (юни 1186 г.) въстаниците отвличат *"... в плен много свободни ромеи"*. И по-късно Асен е обвиняван в безчовечност и жестокост, защото изселва масово византийското население от Беломорието, като не щади дори свещениците. Един такъв свещеник го укорява през 1195 г. и му предрича, че скоро *"... зле ще свърши живота си"*.

Така или иначе, призивът за безпощадна разправа с ромеите дава своите резултати както за повдигане на духа на въстаналите, така и (вероятно такава е била главната цел!) по отношение на психическата устойчивост на неприятелските войници. При двата похода в подкрепа на узурпатора Иванко през 1196 г. ромейските войници отказват да навлязат в старопланинските проходи. Дори и личните настоявания на император Алексий III Ангел (1195–1203), който сам предвожда армията, не дават никакъв резултат. *"Къде ни водиш, казвали те* (войниците), *с кого ще се сражаваме? (...) И тъй, връщай се, връщай се и ни води към нашата си земя!"* Наред с болезнения спомен за разгрома по време на битката в Тревненския проход (1190 г.) все още се помнела и българската жестокост от началото на въстанието. Както продължава Никита Хониат, *"... войниците изпадаха в паника поради безсмислени опасения, вървяха в безредие, като че ли ги преследваше някой..."*

Друг, твърде характерен случай, в който Петър и Асен въздействат целенасочено върху съзнанието на своите сподвижници и съюзници, е триумфът им с пленените парадни одежди на византийския кесар Кантакузин. Те са взети като трофеи при разгрома на неговата войска в края на 1186 г. Според Никита Хониат *"... Петър и Асен ги облекли и тръгнали пред войската..."*

Обяснението, което се дава на този случай (например, че византийският дворцов церемониал не е утвърден все още в България), е неточно, а и не заслужава доверие. В случая са пренебрегнати дворцови принципи, които Петър и Асен не са могли да не знаят. Нещо повече, коронясаният още през 1185 г. с царски (=императорски) инсигнии Петър в конкретния случай носи онези на вече четвъртия по ранг кесар! В случая обаче не става дума за обичайна церемония, а за триумф пред войската, който е имал съвсем определена пропагандна цел. За първи път виждаме и Асен (Иван Асен I) като съвладетел на своя по-голям брат. Така от този недооценен разказ в "Историята" на Никита Хониат косвено научаваме и още нещо – очевидно още през първите месеци от развитието на българското освободително движение Петър в качеството си на "велик цар" (обичайната византийска формула в случаите на съвладетелство) е дал титла "цар" на своя по-малък брат. Асен официално става съвладател, а някъде към 1193 г. (времето на т.нар. "разрив между Петър и Асен") на практика измества Петър от водещото място в държавното управление и армията.

По различни пътища Петър и Асен се опитват да извършват масирана "обработка" на обществените настроения и в самата Византия, особено спрямо ромейската армия. Известен е примерът с разпространения по внушение на Асен лъжлив слух за предстоящо идване на куманите, който предизвиква оттеглянето и разгрома на византийските войски в Тревненския проход (1190 г.).

Много показателни са сведенията на Никита Хониат за българската реакция по повод на ослепяването на византийския пловдивски управител Константин Ангел, братовчед на императора, който години наред успешно противодейства на българските акции в Тракия. Победите над българите носят популярност на младия военачалник, но опитът му да извърши преврат срещу Исак II Ангел е бързо осуетен, а самият той е наказан с ослепяване. Петър и Асен не само тържествуват, че Исак Ангел ги е избавил от един опасен противник, но и *"... открито се присмивали на положението на ромеите (...) Те се молеха* – продължава византийският съвременник – *да бъде дълговечна властта на Ангелите, умоляваха Бога да не ги стига смърт, ако е възможно, и никога да не изгубват императорската власт. И така тези проклетници пророкуваха, че докато те* (династията Ангели) *царуват, работите на българите все повече ще се развиват и напредват, че ще се сдобият с чужди села и градове (...) Те разказваха тези неща, които не зная къде и как им бяха внушени".*

Може би става дума за някакво осмиващо императора изявление или "приветствие", широко огласено и подето от мълвата. Иронията и сарказмът в думите на българските водачи явно попадат право в целта, което личи и от думите на византийския "велик логотет" (пръв министър), какъвто е по онова време Никита Хониат. Думите на Хониат, който, независимо от високото си положение, в никакъв случай не симпатизира на императорската династия Ангели, свидетелстват за психологическия ефект от действията на българските водачи.

Петър и Асен добре схващат нуждата от бърза реакция на опитите за подобен род въздействия, предприемани от Византия спрямо българите. Никита Хониат описва един такъв опит, който е много интересен. Когато в Цариград след преврат се възцарява Алексий III Ангел (1195–1203), сред българите е пуснат слух, че новият император е изключително способен военачалник. Българските боляри, до които достига мълвата, съветват Асен да води войната предпазливо, *"...защото, както били научили, вече царувал мъж войнствен, който далеч превъзхождал брат си Исак".* По-нататък авторът предава една дълга и ефектна реч на Асен пред българската войска, в която царят с много остроумие и сарказъм разкрива истинския лик на посредствения Алексий III Ангел.

Ето и някои по-характерни пасажи от онова, което според Хониат казва цар Асен: *"Не трябва винаги да се дава ухо на слуховете! И когато мълвата разпространи за някой, че е храбър, не трябва да се изплашваш, като че ли той наистина е такъв. Нито пък, когато се носи слух, че е страхлив и невойствен, да го пренебрегнеш и отхвърлиш, преди да имаш опит ... (...) Мълвата трябва да се взема като пробен камък за делата на мъжете, които хули или възхвалява, но постоянно трябва да се взема и окото като съдия за онова, което се говори. (...) Прочее и вие не се смущавайте, загдето мълвата разтръбява, че сегашният император на ромеите бил храбър... (...) Ако внимателно проследите, ще видите, че той не е такъв, за какъвто се слави. Защото нито е участвал във войни, нито се е излагал на опасности, сражавайки се заедно с брат си в негова помощ – това го зная аз самият, който постоянно грабя и опустошавам неприятелската страна, нанасяйки победа след победа, трупайки трофеи след трофеи.(...) И тъй, аз не мога да си представя как този човек, когото не съм виждал в бой (...) внезапно изцяло ще се промени".*

Асен излага аргументи, че Алексий в никакъв случай не може да бъде по-способен от едноутробния си брат Исак – напротив, повече качества несъмнено има по-малкият брат Исак, когото Алексий сваля с коварство, а не благодарение на някакви свои дарби. *"И тъй, аз казвам, че трябва с оглед на предишния си план отново да се заловим за войната, като знаем, че и сега* *ще застанем срещу същите тези ромеи, които и по-рано са били против нас, за да не кажа и срещу по-слаби ... (...) А и, както си мисля, те са си навлекли Божия гняв, загдето незаконно лишиха от царската власт Исак, който ги беше освободил от тежката тирания* (на деспотично управлявалия преди него Андроник I Комнин). *Тези, които се въоръжават така срещу спасителите си, не трябва ли да бъдат унищожавани като клетвопрестъпници?!"* Никита Хониат завършва със следния свой коментар: *"С такива мисли варваринът* [Асен] *повдигна духовете на подвластните си и с още по-голяма самоувереност нападна областите около Стримон* (Струма) *и Амфиполис* (на брега на Бяло море)..."

Тази реч, макар и рядко, е ставала обект на научни коментари, включително на опити за анализ на "реторическото майсторство" на цар Асен. Учените, занимавали се специално с творчеството на Никита Хониат, смятат, че въпросната реч е "сътворена" от самия византийски историк, който при това е и първокласен дворцов ретор. Независимо от автентичността ѝ обаче, никой не отрича, че "речта" се базира на някаква действителна изява на Асен, като поне отчасти препредава неговата аргументация. Крайният извод на византийския историк вярно отразява ефекта от изявленията на Асен, които очевидно са имали място не само при конкретния случай през 1195 г., но и в редица други сходни ситуации преди това.

Друг характерен пример за умело използване на обществените нагласи и настроения от страна на Петър и Асен е прилаганата от тях "въоръжена пропаганда". От този тип например е техният пръв поход веднага след избухването на въстанието. Както е известно, той е насочен към старата столица Велики Преслав. Освен че подчертавала идейната приемственост на освободителното движение с Първото българско царство, както и да неутрализира византийския гарнизон в Преслав, тази твърде демонстративна акция е своего рода "въоръжена пропаганда" за населението в една значителна част от византийската провинция Паристрион (Северна България до делтата на Дунав). Пак по същото време, както изрично пояснява нашият основен извор Никита Хониат, *"... понеже веднага им провървяло във въстанието, (...) се пръснали* (съмишлениците на Петър и Асен) *и по градчетата и населените места оттатък Хемус"*. Както се допуска, с такъв отряд от 500 войници е изпратен в района на Струмица (днес в Македония) известният по-късно болярин Добромир Хриз. Така или иначе, първите Асеневци прилагат такива методи в хода на освободителните си войни и след закрепването на държавната власт в Северна България и част от Тракия. Не случайно Никита Хониат подчертава, че още през есента на 1186 г. Петър и Асен заявяват, че целта им е да обединят под своята власт провинциите Паристрион и "България" (т.е. най-вече земите на днешна Македония), *"... както било някога..."* във времето на Първото българско царство. Тази линия е продължена от техните наследници Калоян, Борил и Иван Асен II.

Разгледаните факти и събития са красноречиво доказателство, че успехите на българите са се дължали не само на "военните добродетели" или на "находчивостта и жестокостта" на Петър и особено на Асен, на които наблягат Никита Хониат, Георги Акрополит и други тогавашни автори. Както се опитахме да покажем, Петър и Асен не само познават, но и умеят ловко да използват обществените настроения, народопсихологическите особености, помислите, стремежите и страховете на средновековния човек.

ЛИТЕРАТУРА

Гръцки извори за българската история, т. XI. София, 1982.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. II. София, 1934 (1994).

Льобон, Г. Политическа психология. София, 1940 (1993).

Павлов, Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.

Радић, Р. Страх у позној Византији, I-II. Београд, 2000.

Хаджийски, Ив. Избрани съчинения, т. I. София, 1974.

Delumeau, J. Le Peur en Occident (XIV-e – XVII-e s.). Paris, 1978.

Radić, R.. Strah u vizantijskoj vojsci – jedan primer iz 1196 godine. – Vojnoistorijski glasnik, 1994, br. 3, c. 223-232.

Tapkova-Zaimova, V. L'insurrection des Assenides et la scission du culte oecumenique du St. Demetrius.- Byzantino-Bulgarica, t. 5. Sofia, 1978.

Павлов, Пл. Методите на психологическа война във въстанието на Петър и Асен.- Българска историческа библиотека, 2000, кн. 2, 2-8.

ЩРИХИ КЪМ ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЯ ПОРТРЕТ НА ЦАР КАЛОЯН (1197–1207)

Бележитият български владетел Калоян (1197–1207) извиква в съзнанието на нашия съвременник образа на талантлив военачалник и дипломат. Прокрадва се също така и мотивът за неговата жестокост, извлечен както от средновековните извори, така и патолого-антропологически анализ на черепа на загадъчния Калоян (отъждествяван най-често, макар и хипотетично с цар Калоян), погребан при църквата “Св. Четиридесет мъченици” в старата столица Велико Търново.

Дори и оскъдните сведения, с които днес разполагаме, показват, че най-младият от първите трима Асеневци е човек с подчертани интереси към историята на своя народ. Нещо повече, Калоян е с определено “неконвенционално” мислене, което го сближава донякъде с цар Симеон Велики. Въпреки че не притежава интелектуалната подготовка на своя знаменит предшественик и “прародител”, цар Калоян познава много добре държавната идеология на Първото българско царство, както и най-същностните страни на някогашната българска политика към Византия, Римската църква, Унгария и т.н. Нямаме сведения какво образование получава бъдещият владетел в родината си (това е станало още преди въстанието през 1186 г.) и евентуално при заложничеството му във византийската столица през 1188–1189 г., но, така или иначе, пред нас се изправя един достатъчно просветен за своето време, информиран и интелигентен човек. Личност, способна да мотивира умело своите замисли, да взема бързи и ефектни решения.

И най-вече с кан Крум

Съществува едно важно и донякъде “загадъчно” сведение, при това дадено от самия Калоян в писмо до папа Инокентий III. Българският цар заявява: “... *издирих писанията и книгите на нашите предци и законите на блаженопочившите царе наши предшественици, откъде те са получили българското царство и царско утвърждение, корона на главите си и патриаршеско бла-*

гословение. И като изследвахме грижливо, намерихме в техните писания, че тези блаженопочивши царе на българите и власите и наши предшественици Симеон, Петър и Самуил са получили корона на своето царство и патриаршеско благословение от пресветата Божия Римска църква..."

Тази информация е предмет на разнородни коментари – от пълното доверие до подчертано резервирано отношение към нея и отричането ѝ в сериозна степен. Изказвани са едни или други предположения и за състава и характера на споменатите "писания", "книги" и "закони". Най-често се смята, че Калоян е разполагал със старобългарски преводи на византийски хроники, правени още през IX–X в. Много се дискутира и относно твърденията, които българският цар базира на своите "грижливи издирвания" в същите тези книги – че "предшествениците", наречени в едно следващо писмо "мои прародители", получават короната си от Римската курия.

И все пак, не бива да омаловажаваме старобългарската литература и да я свеждаме само до познатите ни, до пощадените от времето оскъдни паметници, пазени най-често в чужди хранилища. Дори и историята на неизмеримо по-богатата и имаща далече по-добра съдба византийска литература изобилства с недостигнали до нас творби, познати само по име или във фрагменти, както и такива, които са запазени в един единствен, оцелял като по чудо екземпляр! В този смисъл надали Калоян е трябвало специално да си измисля книги и писания. Друг е въпросът до каква степен информацията за старите връзки с Рим е почерпена от тях и дали не е съзнателно "манипулирана" в интерес на диалога с Инокентий III. Показателно е, че царят избягва да спомене каквото и да било за княз Борис-Михаил, чиито контакти с Папството няма как да не са му били известни. Те обаче не са особено подходящ пример в случая, поради което деликатно са премълчани.

Неведнъж е отбелязвана ловкостта, с която Калоян приема подадените му от папата "реплики", че старите български царе са негови "прародители", че той самият е от благородна "римска кръв и отечество". Въпросът за *"римският произход"* на Калоян, т.е. на династията Асеневци, е предизвиквал и предизвиква откровени спекулации, дело на румънската историография. "Влашкото потекло" на Асеневци и държавата им обаче е конструкция, която няма здрави основи и не се приема в сериозната световна наука. Пък и едва ли папата би поласкал особено един "благородник", на когото предлага титлата "крал", ако изведе произхода му от влашките пастири, обикалящи със стадата си балканските планини... Когато Калоян благодари на папата, че му е *"припомнил отечеството"* Рим, той надали има предвид някаква неволна или съзнателна асоциация на Инокентий III между средновековните власи и римляните. Надали трябва да се съмняваме, че мотивът за римското потекло на владетелите, разпространен в цяла Европа, е имал почва и в България. Възможно ли е обаче българският цар наистина, поне в някаква степен, да е склонен да вярва в "римското" си потекло? Или, което е не по-маловажно, да може да използва тази митологема в интерес на своите замисли? Можел ли е Калоян едновременно да бъде българин, който отмъщава на империята заради злините на Василий II и се нарича сам *"Ромеоубиец"*, и от друга страна – да приеме, макар и от гледна точка на "синята си кръв", че е потомък на древните римляни?

Колкото и странно и парадоксално да изглежда, това в някаква степен е възможно. В България следите от Древния Рим са ясно забележими и днес, а през далечния XIII в. те са били далеч по-впечатляващи. За един владетел, живеещ в дом с вградени римски надгробни плочи в крепостната стена, както е при царския дворец в Търново – който гради църкви с антични капители и колони, подобно мислене навярно е имало определена логика. Тя се е потвърждавала от ранновизантийските основи на самата крепост Търново (особено "акропола" ѝ, днешният Царевец), на съседния хълм Момина крепост, край брега на Янтра в днешната Асенова махала и т.н., както и от грандиозните руини на близкия Никополис ад Иструм. Много страници са изписани за произхода на Асеневци, но дори да имат родство с куманите (особено предвид името "Асен"), те принадлежат към потомствената аристокрация в Паристрион (Северна България), наследявайки земи и имоти по бащина или майчина линия от поколения. Когато в такива наследствени места или в близост до тях има старини (понякога грандиозни!), то господарят им не може поне малко да не се чувства приемник на онези, които преди векове са били също такива господари на същата тази земя... Калоян е можел “да влезе в тона” на папа Инокентий III, най-малкото да няма особени притеснения при контактите с неговите дипломати от версията за своята връзка с древната Римската империя. Едва ли българските владетели са били безразлични към богатото римско наследство по българските земи. Дори и да не са чувствали особена “кръвна” обвързаност с това наследство, те все пак са могли да го използват при обосноваването на своята власт и политически интереси.

Като достатъчно просветен за времето си владетел, цар Калоян очевидно има интерес към историята на своята страна, на християнската цивилизация в по-общ план, на древните гърци, римляни и т.н. Както стана въпрос, самият Калоян съобщава за своите *“грижливи издирвания”* в книгите на старите български царе. Подобно на братята си Петър и Асен, Калоян продължава всячески да демонстрира приемствеността в българското държавно развитие. Той има най-голямия принос за обогатяването на търновския сакрален пантеон, което прави българската столица “богопазения Царевград Търнов”. В града са тържествено пренесени светите мощи на Иларион Мъгленски, Михаил Воин от Потука, Гаврил Лесновски, а вероятно и на други български и византийски светци. Именно Калоян, както вече стана дума, след скъсването на т.нар. българо-ромейски съюз към 1206 г. се самообявява за “Ромеоубиец”, твърдейки че отмъщава на ромеите заради злодеянията на Василий II Българоубиец над неговия собствен народ. Отново този български цар при срещата си с видния рицар Пиер дьо Брашийо през 1206 г. заявява, че българите са *“... чували да се разправя за това* (за Троянската война – б.а., П.П.) *повече от другите”*.

Калоян има ясна представа и за вековните противоречия между църквите в Константинопол и Рим, както и за западните гледища по конкретни идейнополитически въпроси. Такава представа впрочем имат още Петър и Асен през 1190 г. Тогава българите обещават масирана помощ на влезлия в остър

конфликт с Византия немски император Фридрих Барбароса, искайки от него да даде на Теодор-Петър ("Кало-Петър") *“диадемата на Гръцкото царство”*, т.е. византийската императорска корона! Това показва, че в Търново са наясно с гледището за субординацията на “двете империи” през XII в., подкрепяйки съвсем преднамерено западната позиция по този въпрос.

Влизайки в диалог с Рим, Калоян е добре запознат с основните идейни и политически постулати на Папството. Интерес заслужава една дискретна, поради което вероятно е останала незабелязана, Калоянова линия на известно приемане на т.нар. *“папоцезаризъм”* (тезата за първенството на духовната власт по отношение на светската) не само към римския папа (наречен в писмата *“папа на вярата на християните от изток чак до запад”*, *“отец на цялото християнство и мой господар”*, *“пресвети повелител, всемирен папа и отец на моето царство”* и други подобни), но и донякъде и към духовния глава на българска църква. Естествено, използваме определението “папоцезаризъм в България” с цялата възможна условност. Ловката позиция на Калоян личи в едно писмо от есента на 1203 г., където царят изразява своята почит към архиепископ Василий, “... [главата] *на цялата българска земя и на всеобщата света и велика църква на Търново и велик човек на моето царство”*. В същия дух е и организираното по-рано, през август 1203 г., но осуетено от византийските власти в пристанището Драч пътуване на архиепископа до Рим, където българският духовен глава е трябвало да се представи на Инокентий III. Писмата на царя и архиепископа са предадени на папата от военачалника Сергий и презвитер Константин, *“знатни мъже и верни на царя люде”*. Фактът че в своето пътуване Василий е придружаван от “коместабъл” Сергий – може би тогавашният български протостратор, т.е. командирът на царската конница, заслужава внимание. Специалната *“конна свита”* под командата на един от най-високопоставените военачалници подчертават високото положение на архиепископа и уважението на царя към него.

Вярно е, че като сратник на Петър и Асен, архиепископ Василий сигурно и без това е достатъчно авторитетна фигура. Калоян е хранел нужното уважение към него и преди контактите с папата. Но, така или иначе, познавайки римската позиция за отношенията между държава и църква, царят подчертава значението на “великия човек на царството” Василий по необходимия начин.

Калоян продължава подетата от своите братя последователна политика за освобождаване и обединение на българските земи, “*както е било някога*” в епохата на Първото българско царство. Най-вероятно именно той постига освобождението на Белградската и Браничевската област, затвърдено с войната против Унгария през 1202–1203 г. В диалога с Инокентий III българският цар не само успява да ангажира Римската курия в подкрепа на българските права над спорните области, но и да постави въпроса за други пет български епископии, оставащи под унгарска власт. Някои от тях са в земите на север от Дунава, което показва последователността, с която Калоян отстоява интегритета на българската историческа и етническа територия.

Заслужава внимание въпросът за вижданията на Калоян в североизточна посока – проблем, който обикновено се игнорира от учените. Ето какво обаче заявява този български цар в своята клетвена грамота към Римската курия (1204 г.) – безспорно най-официалният документ в иначе обширната преписка с Инокентий III: “*И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелята на същия свещен апостолически престол*”.

Езичниците в този важен документ могат да бъдат единствено куманите. В тази политическа декларация се има предвид и заеманата от тях обширна територия, най-малкото земите по долните течения на Днестър и Днепър. Още от началото на XIII в. към куманите се наблюдава интерес от страна на католическите ордени на цистерцианци и доминиканци. Според легендата дори самият св. Доминик участва в опитите за покръстване на куманите. Тези опити, които не се увенчават с успех, са протежирани най-вече от католическа Унгария. От една страна, унгарското кралство има своите планове за разширение на изток, от друга – тази активност цели да неутрализира опасния за унгарските интереси традиционен българо-кумански военнополитически съюз. Този съюз е скрепен на най-високо равнище с брака между Калоян и една знатна куманска принцеса, царица Анна (Анисия), спомената в Бориловия Синодик. В този план подкрепяната или инспирирана от Унгария религиозно-политическа активност към куманите е неприемлива за българския цар. Както при българо-унгарския спор за Белград, Браничево и контрола над Влахия (неслучайно присъстваща в кореспонденцията с Инокентий III в титулатурата на царя и примас-патриарха Василий), и тук Калоян търси перспективно дипломатическо решение. Според него бъдещото покръстване на куманите, оставащо все още в неясното бъдеще, все пак трябва да бъде “запазена територия” за униатската българска патриаршия! От самото отстояване на правото не някой друг, а Търновската “дъщеря” на Римската курия да покръства “езичниците” се подразбира, че политическото влияние, а защо не и бъдещата политическа власт над тези бъдещи християни, трябва да остане за българската държава. С други думи, ако Калоян е претендира и се бори за българската власт в Тракия, Македония, областите на Ниш, Браничево, Белград и Влахия, то няма причина той да забравя за някогашните български територии на североизток. Че търновските царе се уповават не само на изрично споменатите от Калоян “предшественици” или “прародители” Симеон, Петър и Самуил, но и на владетелите от езическата епоха личи твърде ясно от присъствието на знаменитата Омуртагова колона в църквата “Св. Четиридесет мъченици”. Българите по всяка вероятност имат представа и за някогашната “прародина” – в Българския апокрифен летопис четем за трите велики реки Затиуса (Днепър), Ереуса (Днестър) и Дунав, с които се свързва началото на българското царство на Балканите.

Представените тук разсъждения са в голяма степен хипотетични. Целта обаче е да бъдат откроени по-ясно някои незабелязани или недостатъчно осмислени черти от политиката и държавническите възгледи на цар Калоян. Дори само част от тези “щрихи” да бъдат доразвити или потвърдени с други данни и наблюдения, пред нас се очертава един далеч по-завършен образ на този даровит владетел.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й. Българските ханове и царе (VII-XIV в.). София, 1988.

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. София, 1985 (1995).

Гръцки извори за българската история, т. X, XI. София, 1980, 1982.

Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, II. София, 1944.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. III. София, 1940 (1994).

Игнатов, В. Цар Калоян. София, 2008.

Латински извори за българската история, т. III. София, 1965.

Овчаров, Н. Победите на цар Калоян. София, 2000.

Павлов, Пл. Бележки за българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър. – Българите в Северното Причерноморие, т. I. В. Търново, 1992.

Павлов, Пл. Търновски светци и чудотворци. Варна, 2006.

Примов, Б. Робер дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя.- Годишник на Софийския университет (истор.-филолог. факултет), т. XLIII, 1947.

Павлов, Пл. Щрихи към идеологическия портрет на цар Калоян.- Епохи, 2003, кн. 1-2 (в памет на Б. Примов и Г. Първев). В. Търново, 2005, 159 – 168.

КЪДЕ В "ЗЕМЯТА НА РУСИТЕ" Е БИЛ ИВАН АСЕН II?

Смъртта на цар Калоян (1197–1207) пред стените на Солун през есента на 1207 г. предизвиква ожесточена борба за търновския престол, в която надделява царският племенник Борил (1207–1218). Възцаряването на новия владетел не става лесно и бързо. Поне след няколко месеца междуособици той все пак успява да отстрани своите съперници Алексий Слав (отново племенник на Петър, Асен и Калоян, т.е. първи братовчед на самия Борил) и Стрез (според някои известия брат на Борил или пък отново негов първи братовчед). Знае се, че Калоян е имал син – *"момчето на царя"*, както се казва в едно писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий III, се е казвало или Витлеем, или Василий (за мен по-вероятно е второто име) и още през 1203 г. е било изпратено да получи латинско образование в Рим. Според един съвременник цар Калоян е смятал този свой загадъчен за нас син за бъдещ наследник на българския трон, но след 1207 г. следите на принц Василий (?) се губят.

Казаното дотук показва, че въпросът за престолонаследието при цар Калоян вероятно или не е бил решен, или пък е изглеждал по различен начин в сравнение с традиционната представа за едва ли не "запазеното място" на Иван Асен (II) в историографията, популярните четива, историческите романи и т.н. Според тази представа и цар Теодор-Петър през 1196–1197, и Калоян до 1207 г. "пазели" престола за синовете на своя брат Асен (или Иван Асен I "Белгун", както е пълното му име) – Иван Асен II и Александър. Всъщност явно такива "гаранции" не са съществували и през есента на 1207 г. двамата синове на "стария Асен" отпаднали от борбата за престола предвид детската си възраст и вероятно неустановения все още модел на регентство – такъв, какъвто го виждаме в Търново във времето едва след смъртта на Иван Асен II. Според изчисленията на Ив. Дуйчев, който пръв по-сериозно анализира текста на Георги Акрополит в това отношение, през 1207 г. Иван Асен е бил едва на около 11/12 години. Разглеждайки значението на думата *“афиликс”* ("момче", “юноша") в по-широк план, Ив. Божилов показа, че по времето на Калояновата смърт Иван Асен бил могъл да бъде и по-голям – например на около 16/17 години. Съответно, брат му Александър е бил с две-три години по-малък. Така или иначе, все пак през 1207 г. синовете на Асен са били в определено слаба позиция спрямо далеч по-зрелите по възраст, притежаващи необходимия авторитет в средите на болярството, армията и обществото претенденти за престола Борил, Слав и Стрез. Днес ние знаем по-малко за тези хора в сравнение с онова, което ни внушава завършеният образ на цар Иван Асен II (и все пак, въз основа на цялото му царуване!), но във времето на Калояновата гибел нещата са изглеждали по съвсем друг начин. Естествено, сред протягащите ръце към царската корона с най-голям авторитет е бил Борил, чийто негативен исторически “портрет” е формиран под въздействието на емоциите в стил “добри” и “лоши” царе в по-старата историография и историческите романи...

Нека се върнем към станалото през есента на 1207 г. Ето какво разказва византийският историк Георги Акрополит: *“Като умрял* [Калоян], *царската власт над българите взел синът на сестра му, по име Борил, който се оженил за вуйна си, скитката (=куманката). Синът на Асен, който бил още дете* ("афиликс” – момче, юноша), *бил взет тайно от някого и отведен при скитите* (=куманите).” И на друго място, когато разказва за събитията десетина години по-късно:

“Първият цар на българите Асен имал двама сина – Иван и Александър. През времето, когато Борил управлявал като цар българите, Асеновият син Иван избягал и отишъл в земята на русите. Там той останал достатъчно дълго време и след като събрал около себе си някои от сбирщината руси, поискал обратно бащиното си наследство. Той воювал с Борил, победил го и станал владетел на немалка земя. А Борил влязъл в Търново и затворен вътре, бил обсаждан в продължение на седем години. Неговите хора, след като паднали духом, минали на страната на Иван Асен. При бягството си Борил бил заловен и ослепен [по заповед] *от Иван Асен и така Иван станал владетел на цялата българска земя”.* Тези думи в общи линии са повторени от по-късния византийски историк Теодор Скутариот, докато монахът Ефрем в своята стихотворна хроника пише, че синът на Асен бил придружаван в изгнанието не просто от “някого”, а от “възпитателя си” (грц. “педагогос").

В средновековните държави, вкл. във Византия, България, средновековните руски княжества и т.н., децата на владетелите, особено престолонаследниците, имат специален възпитател. Такъв например е споменатият по-горе византийски интелектуалец и висш функционер Георги Акрополит спрямо никейския престолонаследник Теодор II Ласкарис (1254–1258). Кой е бил, какви качества е притежавал и как се е казвал “педагогът” на Иван Асен II, без съмнение видна и известна личност в тогавашния български царски двор, за съжаление не ни е съдено да знаем.

И така, след смъртта на Калоян Иван Асен и Александър са отведени при куманите, най-вероятно при племената, ръководени от “клановете” Бурджогли и Итогли, в поречието на Днепър – най-близките и верни съюзници на Второто българско царство още от 1186 г. Тук, в някой от номадските лагери на куманите (наричани от русите “вежи половецкие"), те престояват сравнително кратко време. След брака на Борил с “Куманката” (най-вероятно царица Анна, по-късно монахиня Анисия според Бориловия Синодик), по произход знатна “дама” от някой от споменатите куманските хански родове, се налага българските принцове да напуснат куманските степи и да търсят убежище при русите. Това навярно става в края на 1207 – началото на 1208 г.

Георги Акрополит се задоволява да спомене, че Асеновите синове отиват в “земята” или “страната” на русите. Още К. Иречек задава въпроса: *“Къде приблизително в Русия?”*, но без да е готов да го реши. През 1930 г. В. Златарски пише, за съжаление произволно, че Иван Асен и Александър “... *избягали от ръцете на вуйка си в руското Черниговско княжество”*, а няколко години по-късно в третия том на своята “История” заключава, че въпросната “руска земя” е Галичкото княжество (дн. Западна

Украйна, наричана също и Галиция). Тази теза на изтъкнатия наш историк се наложи в българската историография, именно тя присъства в почти всички учебници по история, университетски курсове от лекции, в справочните издания, в том III на многотомната "История на България" и т.н.

Това становище фактически е изградено само върху една съвсем свободна географска презумпция, както и предвид обстоятелство, че през XII–XIII в. Галицкото (Галицко-Волинското) княжество е най-често споменаваното староруско княжество в днешна Украйна. Тезата на В. Златарски обаче не е подкрепена от никакви преки или косвени данни. Напротив, съществуват редица пречки въпросната руска "страна" да бъде отъждествена с Галицкото княжество. На първо място, именно в периода, когато Иван Асен и Александър би трябвало да бъдат в Галиция, въпросното княжество изживява остра политическа криза, придружена от унгарска окупация. След смъртта на енергичния княз Роман Мстиславич (†1205 г.) унгарският крал Андраш (Андрей) II взема под своя "закрила" малолетните княжески синове Данил и Лев. Подобни аспирации има и полският княз Лешко Бели. Надига глава и силното галицко болярство, като в страната избухва борба за трона.

През 1206 г. в Галич се настаняват тримата синове на Игор Святославич, героят от знаменитото "Слово за похода на Игор" *("Слово о полку Игореве")* – Владимир, Роман и Святослав. Те се опитват да стабилизират държавата, но влизат в конфликт с мощната болярска опозиция, която отново търси помощ от Унгария. През 1211 г. с участието на унгарски войски князете Игоревичи са свалени, нещо повече – Роман и Святослав са обесени. Болярите поставят "про форма" на галицкия трон малолетния Данил, но още през 1213 г. се случва нещо нечувано – боляринът Владислав Кормилич изгонва невръстния владетел и се самообява за галицки княз. В средновековна Русия нещата са много по-различни в сравнение с България и Византия, като "класата" на болярите категорично няма права върху владетелските тронове, запазени за многото, твърде разклонени и имащи своя вътрешна йерархия княжески родове. Нестабилността се задълбочава, което дава удобен повод на

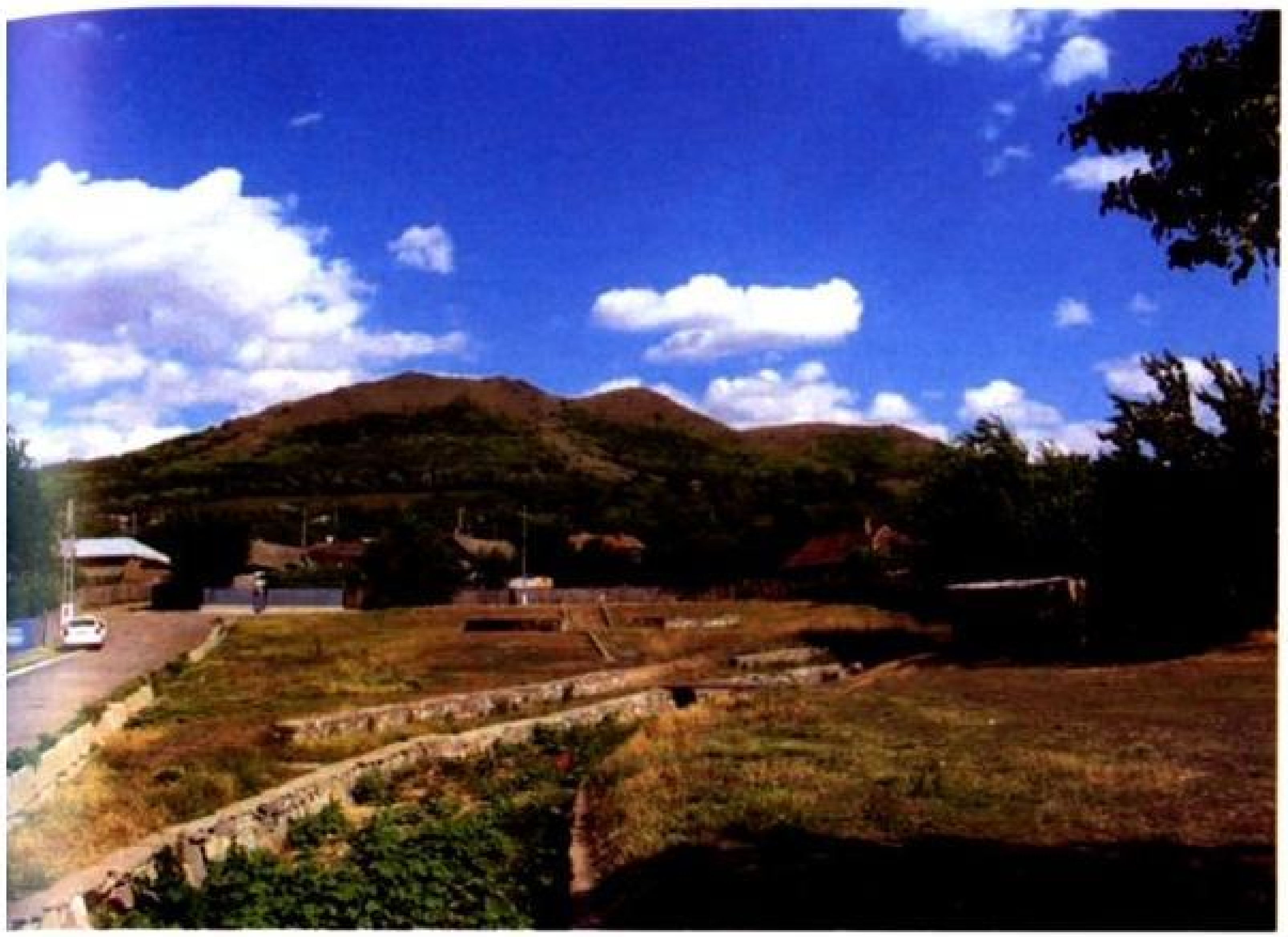

Никулицел (Северна Добруджа, днес в Румъния)

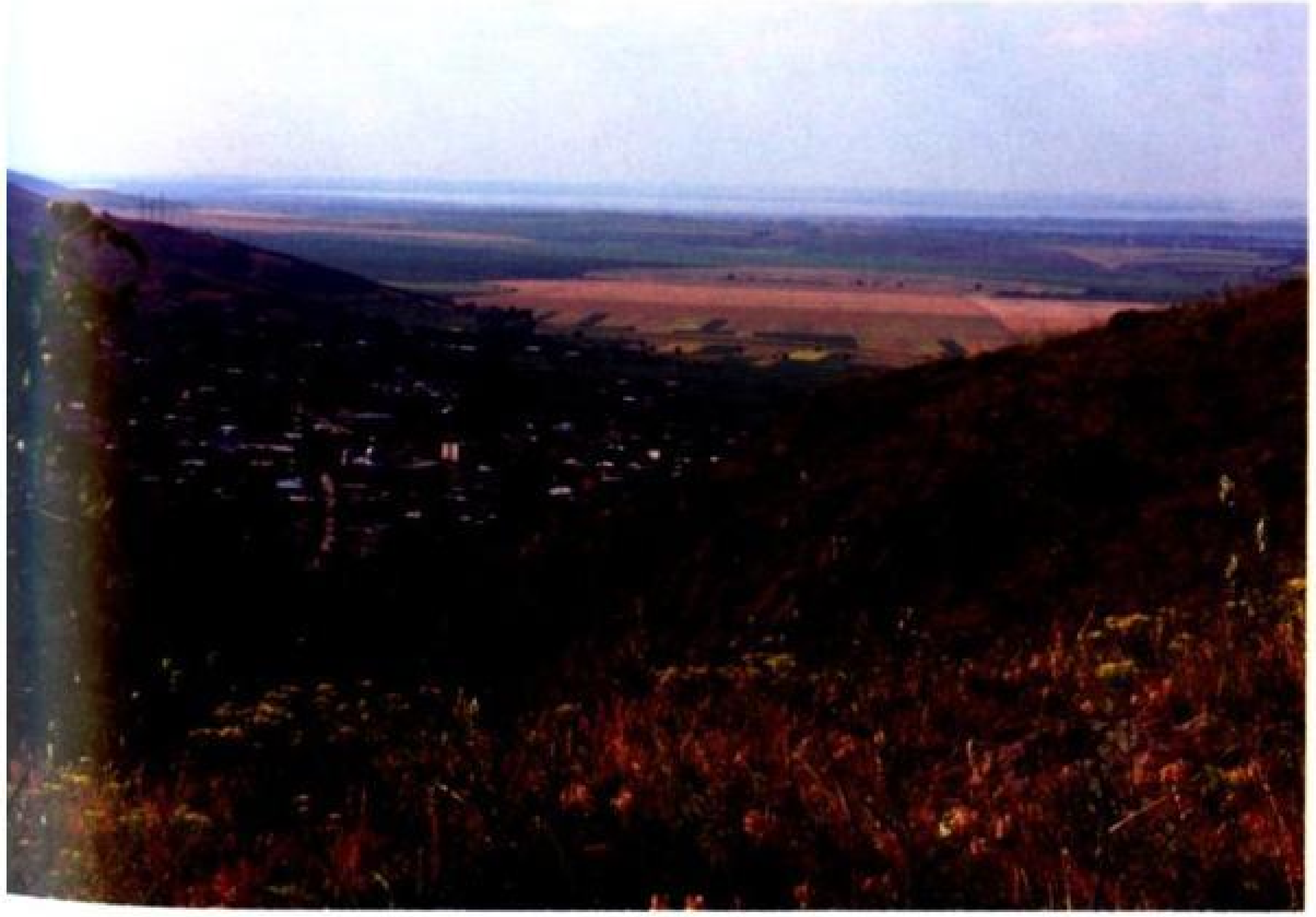

Никулицел – поглед към река Дунав

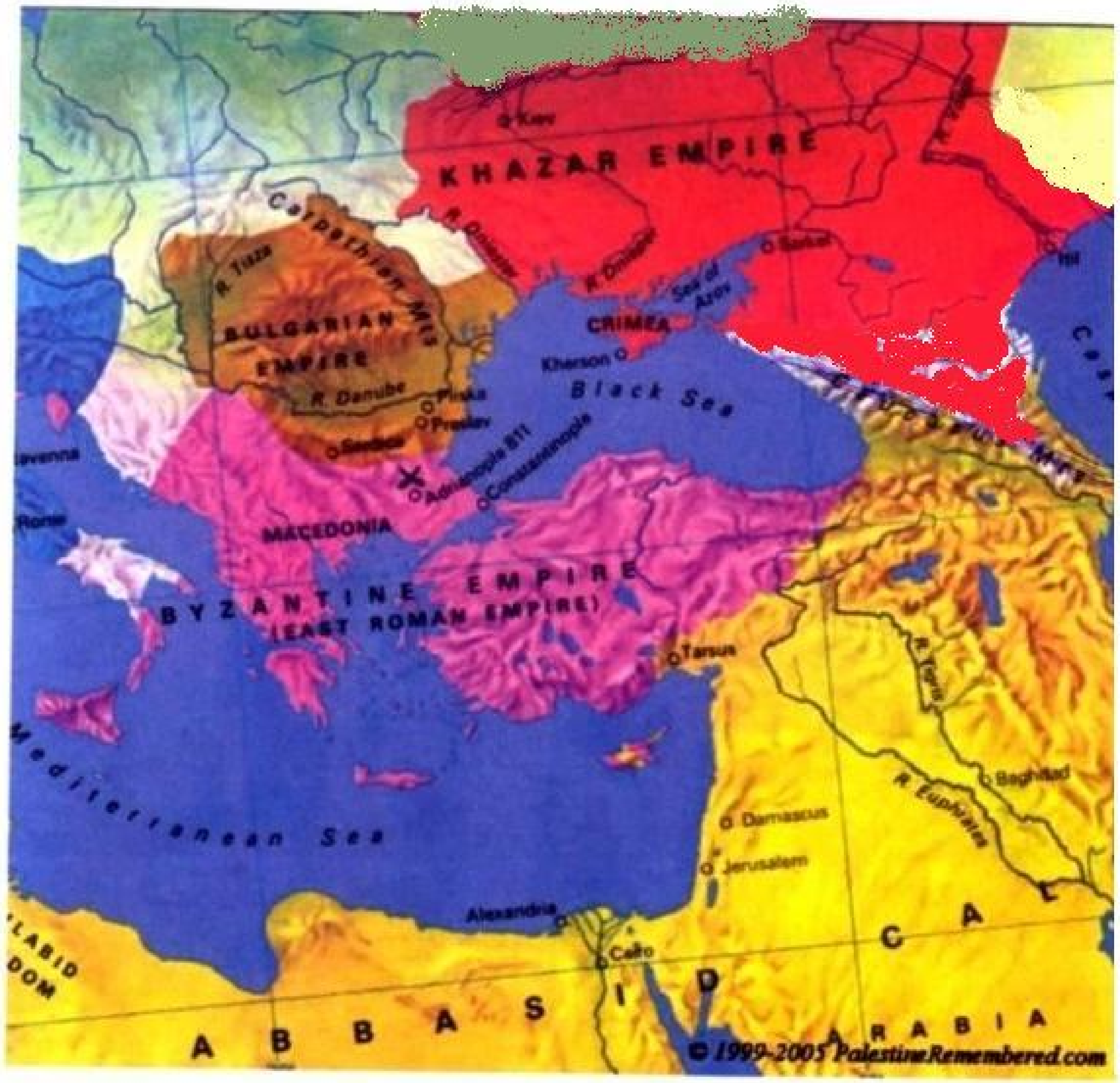
KHAZAR EMPIRE
Kiev
Carpathian Mts
R. Dnieper
R. Dniester
R. Don
Sea of Azov
Sarkel
Itil
CRIMEA
Kherson
Black Sea
BULGARIAN EMPIRE
R. Tisza
R. Danube
Pliska
Preslav
Serdica
Adrianople 811
Constantinople
MACEDONIA
Ravenna
Rome
BYZANTINE EMPIRE
(EAST ROMAN EMPIRE)
Tarsus
R. Tigris
R. Euphrates
Baghdad
Damascus
Jerusalem
Mediterranean Sea
Alexandria
Cairo
ABBASID CAL
ARABIA
© 1999-2005 PalestineRemembered.com

Хазарски каганат

Предмети от съкровището от Вран (днес в Албания)

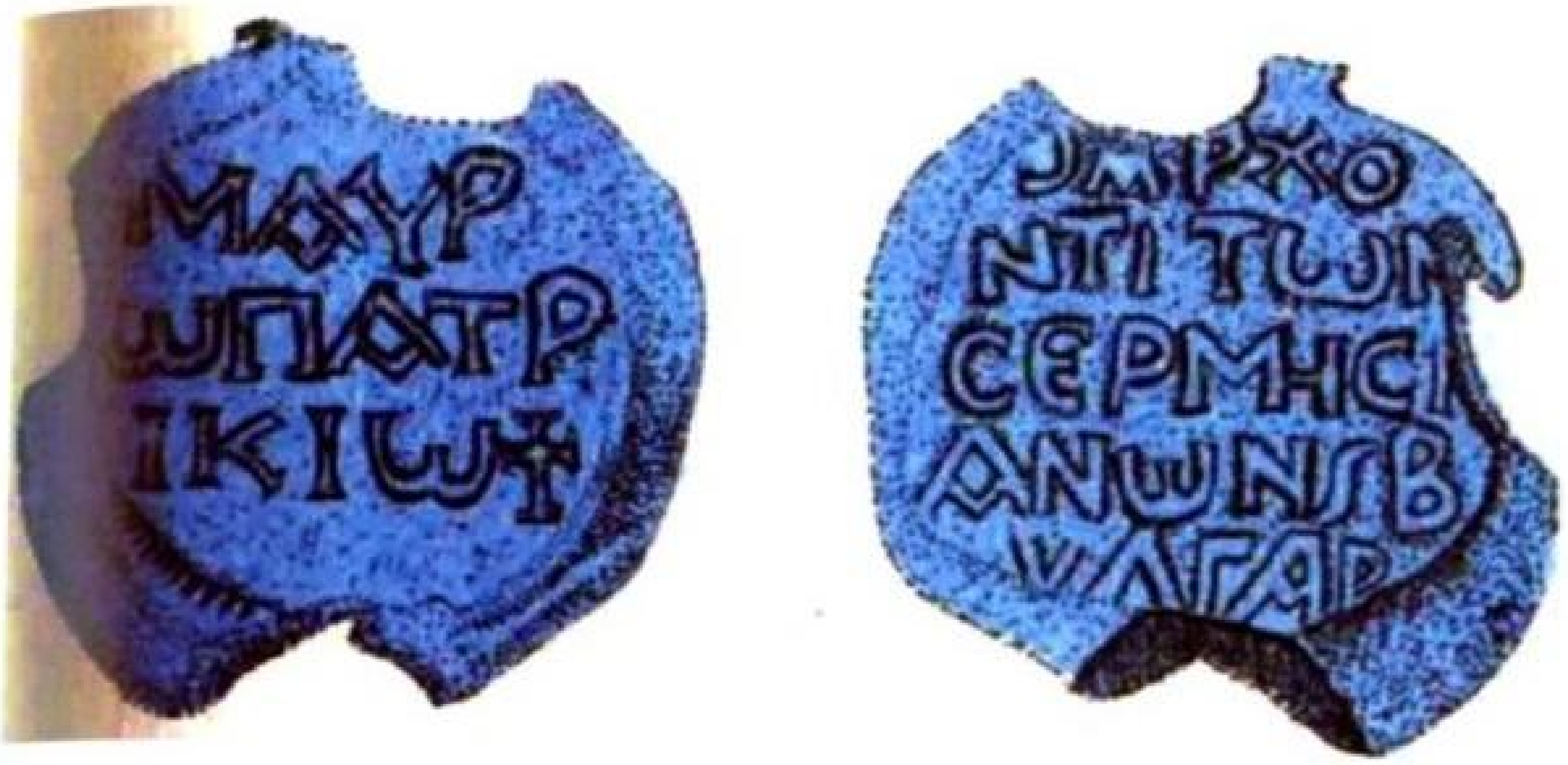
ΜΑΥΡ
ωΠΑΤΡ
ΙΚΙω+
ΝΤΙ ΤωΝ
CΕΡΜΗCΙ
ΑΝωΝ ΚΒ
ΟΥΛΓΑΡ

Печат на патриция Мавър (края на VII – началото на VIII в.)

Медальон Омуртаг

Средновековната българска крепост на остров Пъкуюл луй Соаре (днес в Румъния) от времето на кан Омуртаг

Съдове от съкровището от Над Сент Миклош (в днешна Румъния) – Художествено-исторически музей във Виена (IX в.)

Симеонов сборник – руско копие от 1073 г.

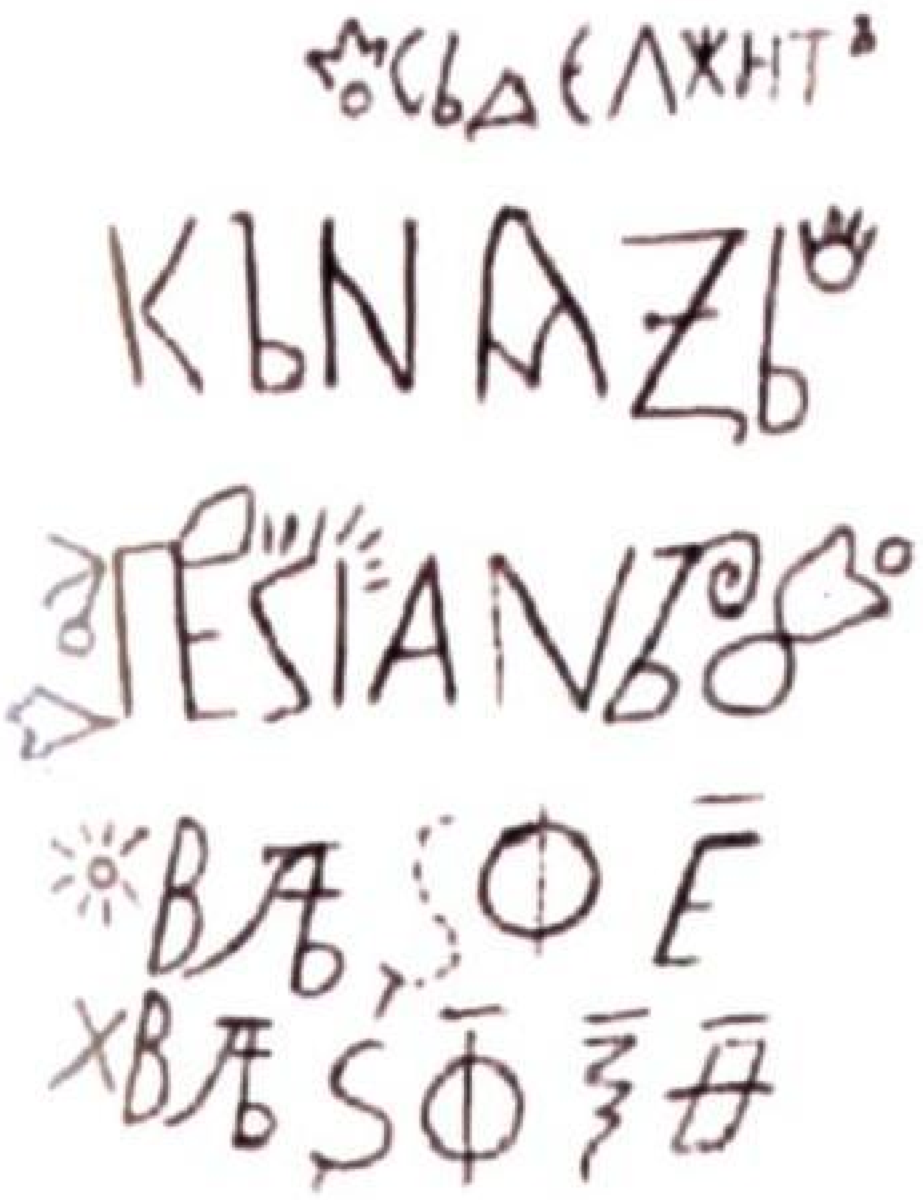

Надгробен надпис на княз Пресиан II от Михаловце(днес в Словакия) (1060/1061 г.)

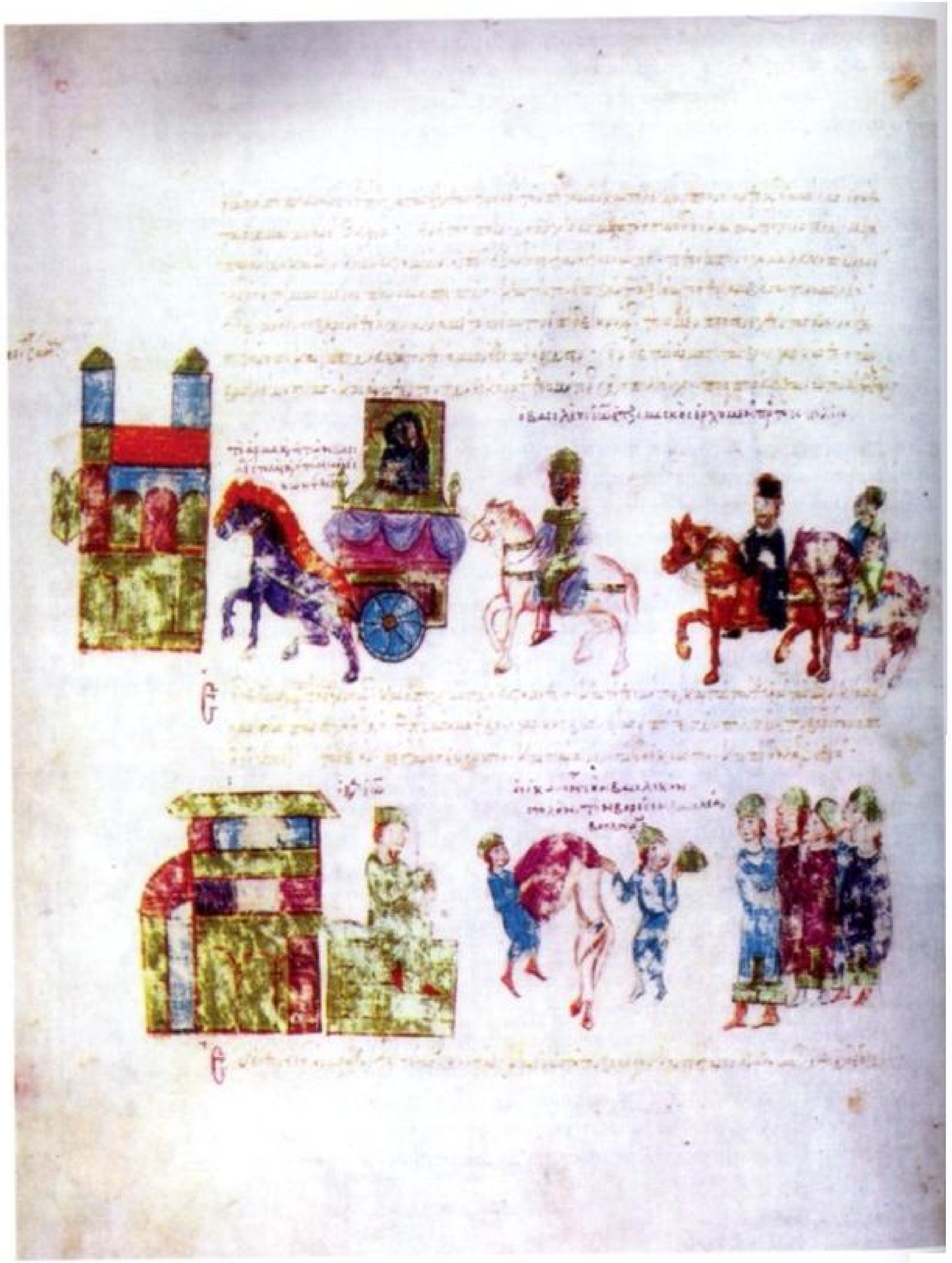

Отнасянето на Преславската Богородица в Константинопол (971 г.)
(Мадридски илюстрован ръкопис на Йоан Скилица)

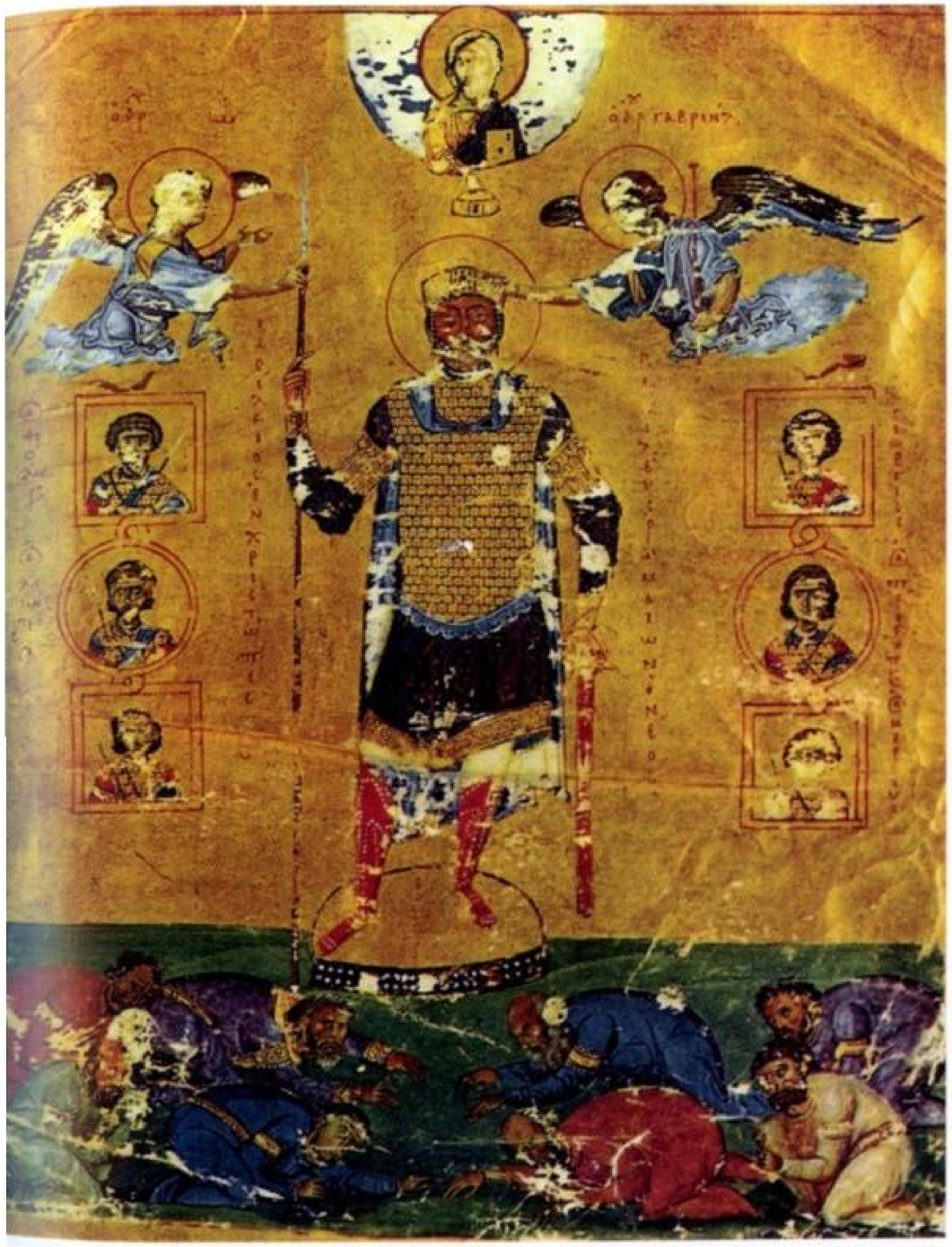

Василий II и победената българска аристокрация
(Венециански псалтир на Василий II, 1019 г.)

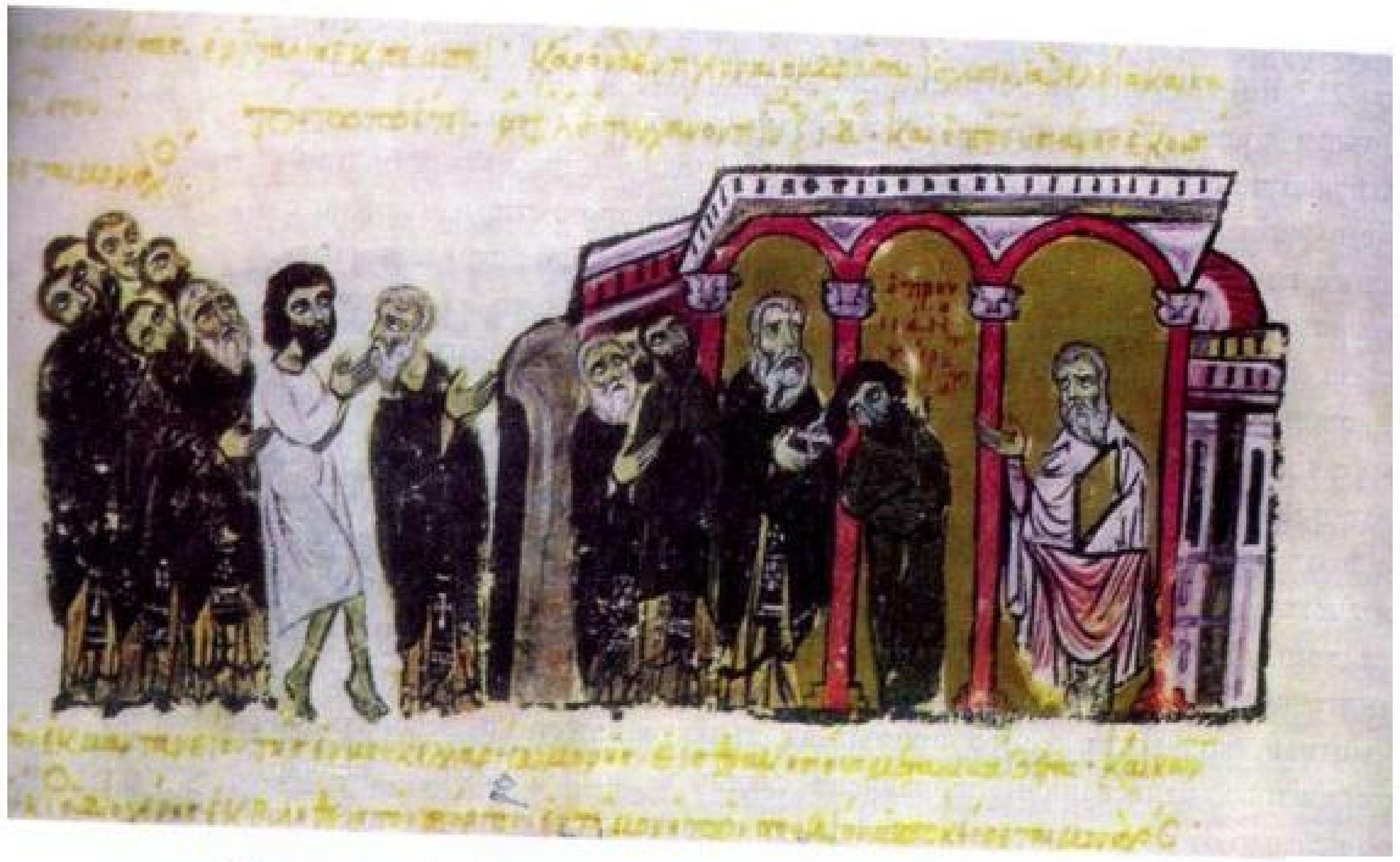

Изпращането на княз Пресиан II в манастир (Мадридски препис на Хрониката на Йоан Скилица)

Византийските стени на Солун

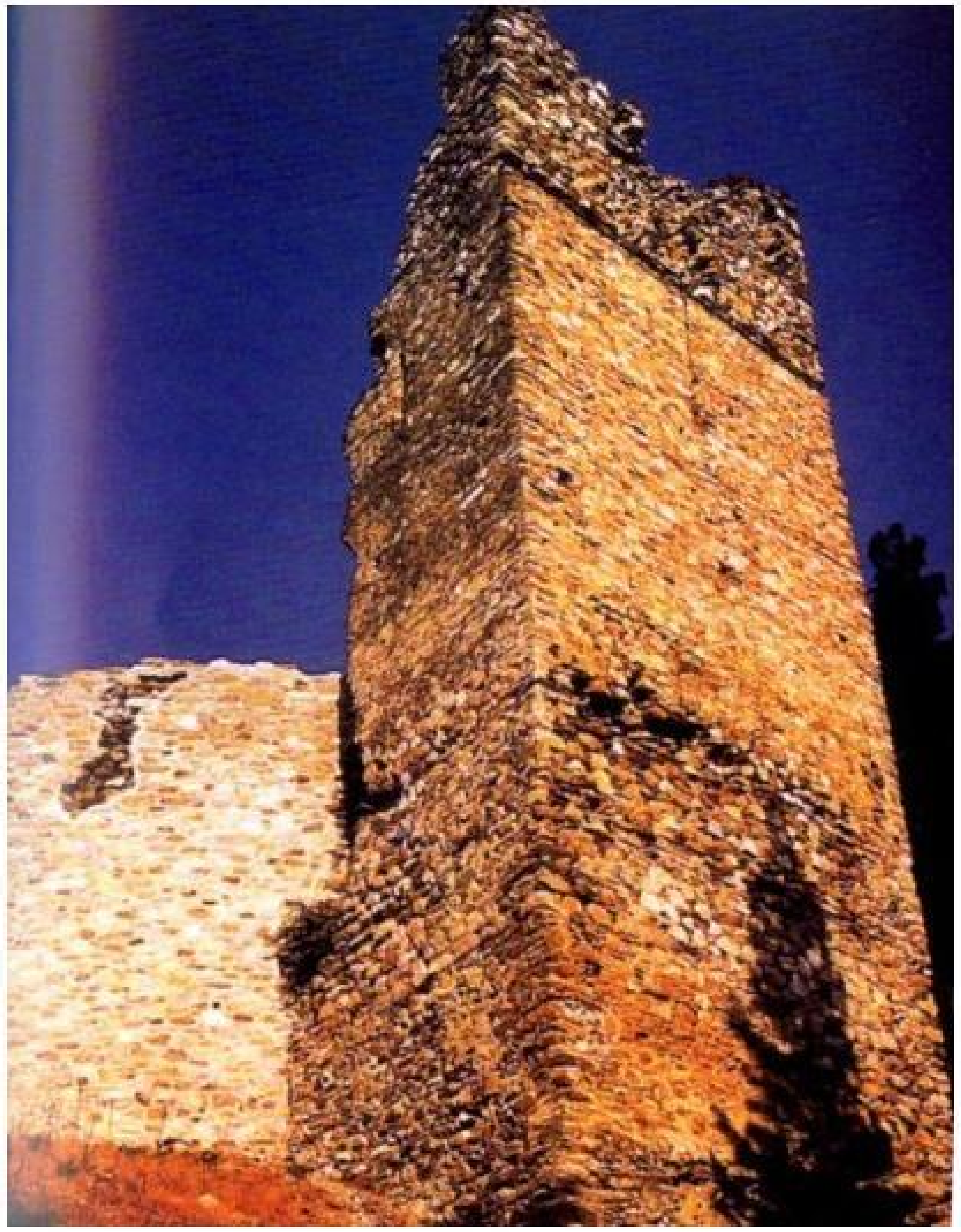

Крепостта Сервия(Южна Македония, днес в Гърция)

Крепостта Мъглен (Южна Македония, днес в Гърция)

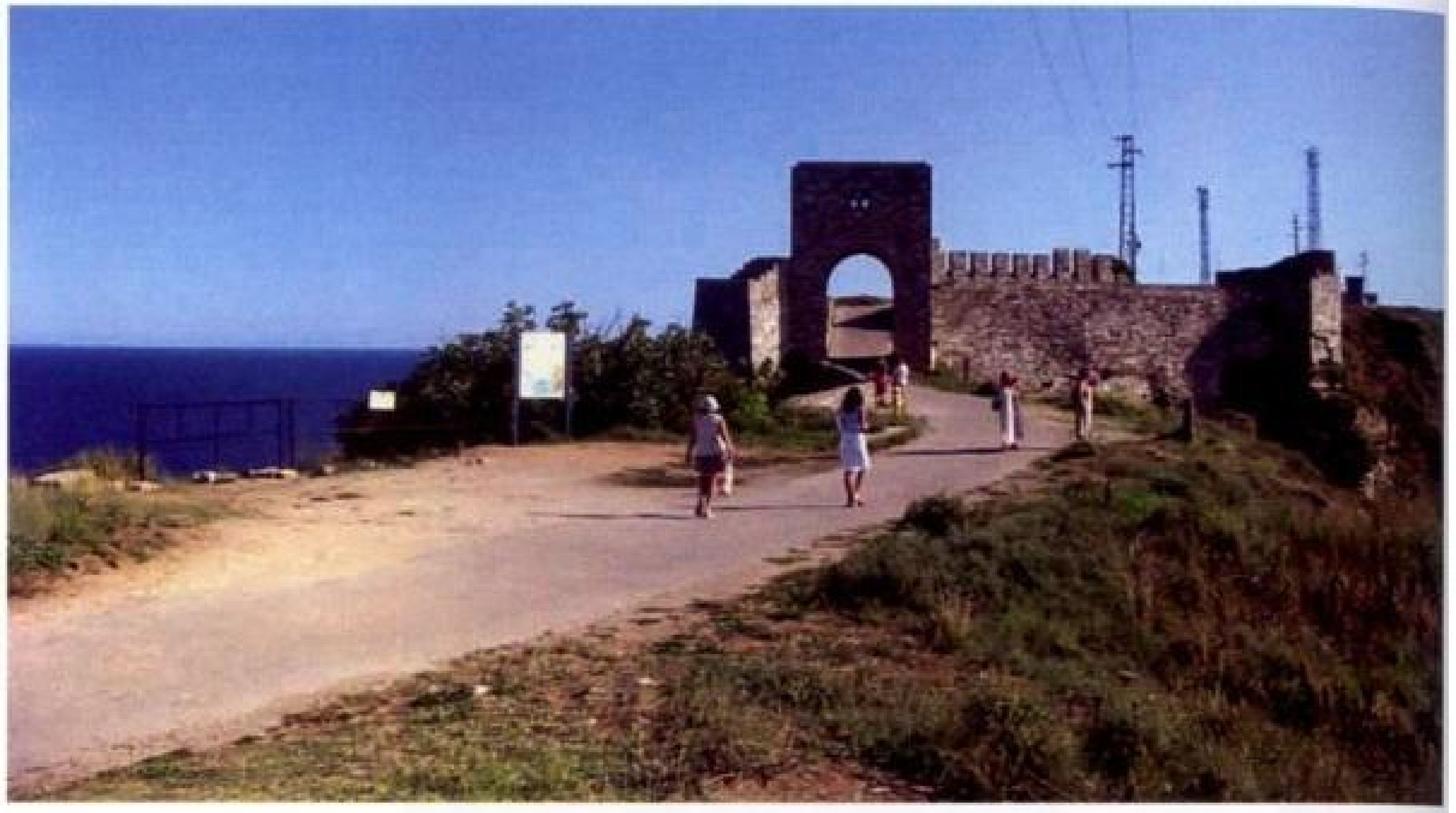

Калиакра – резиденцията на добруджанските владетели в края на XIV в.

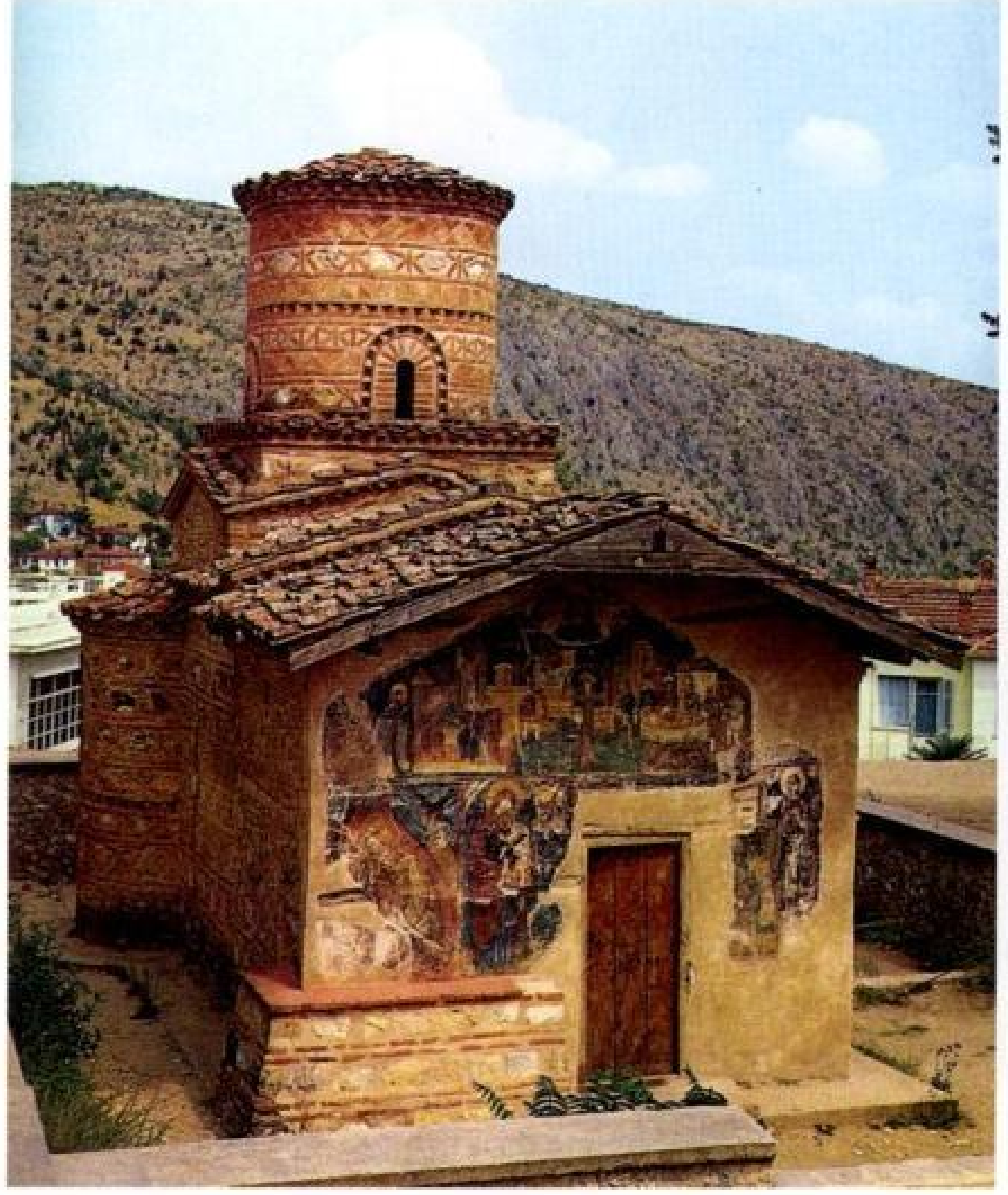

Средновековна църква в Костур (дн. Кастория, Гърция)

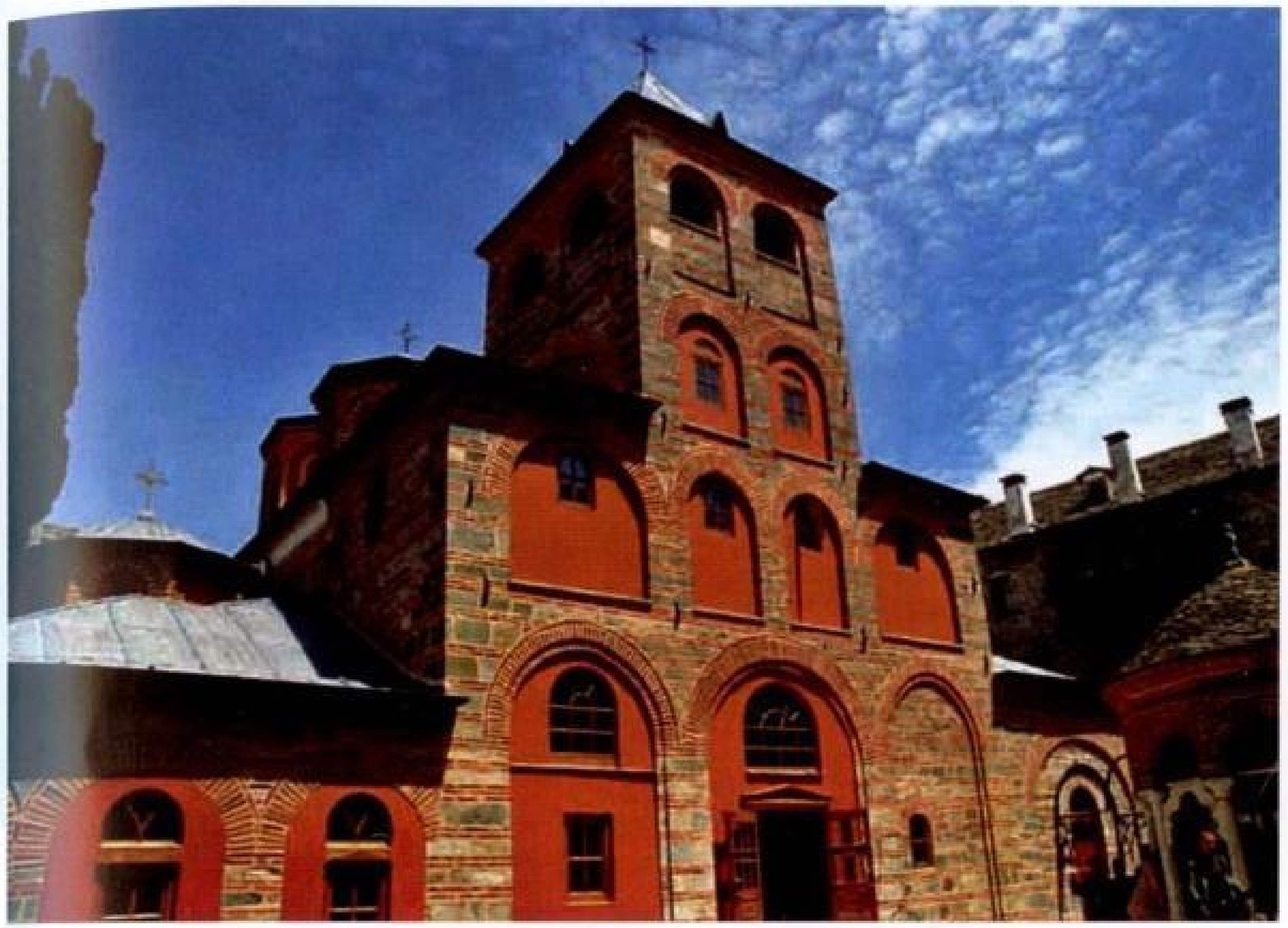

Манастирът Филотей на Света гора

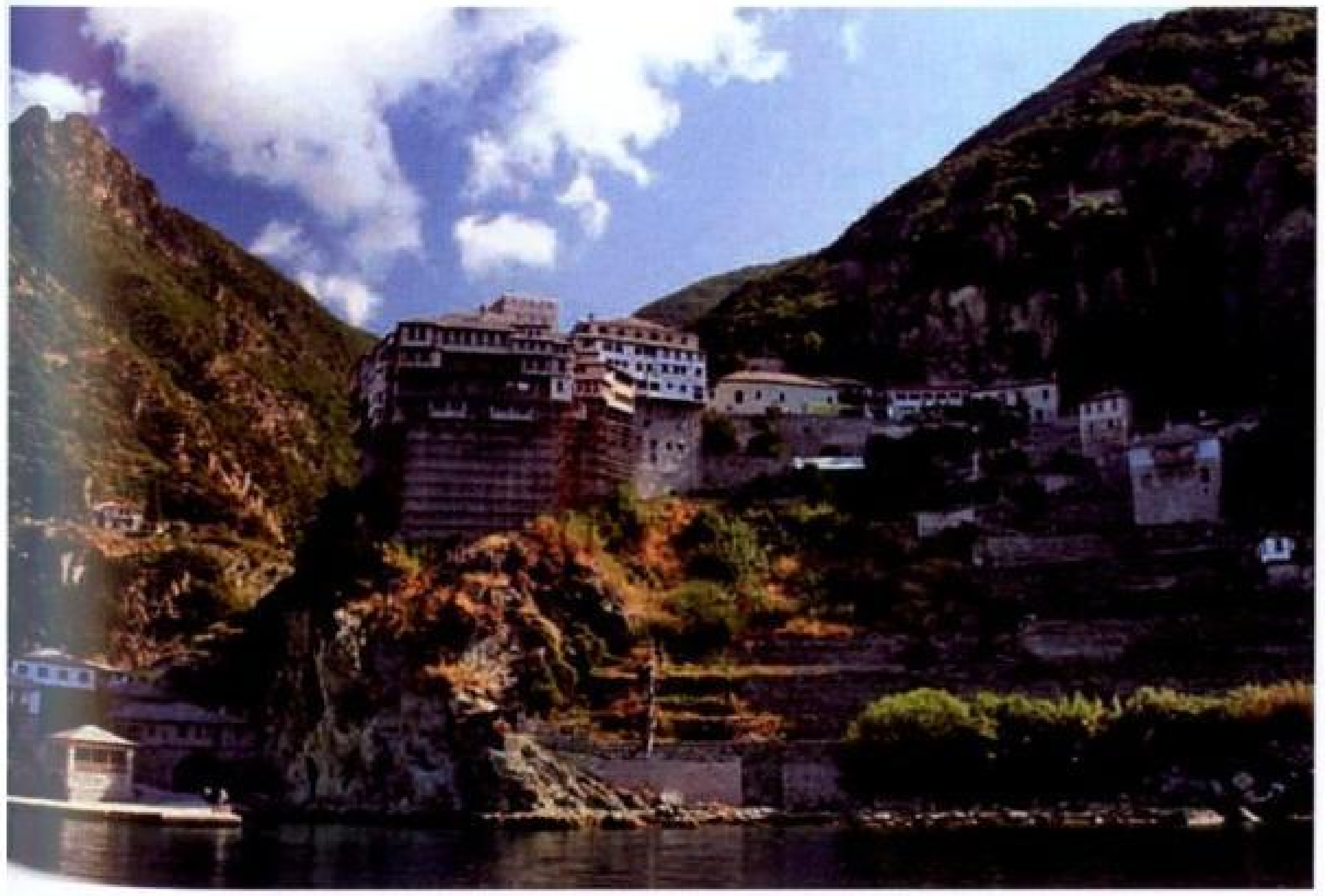

Манастир "Св. Йоан Предтеча" (Дионисиу) на Атон

"Св. Богорида" – Трапезунд

Крепостта Кале мегдан в Белград

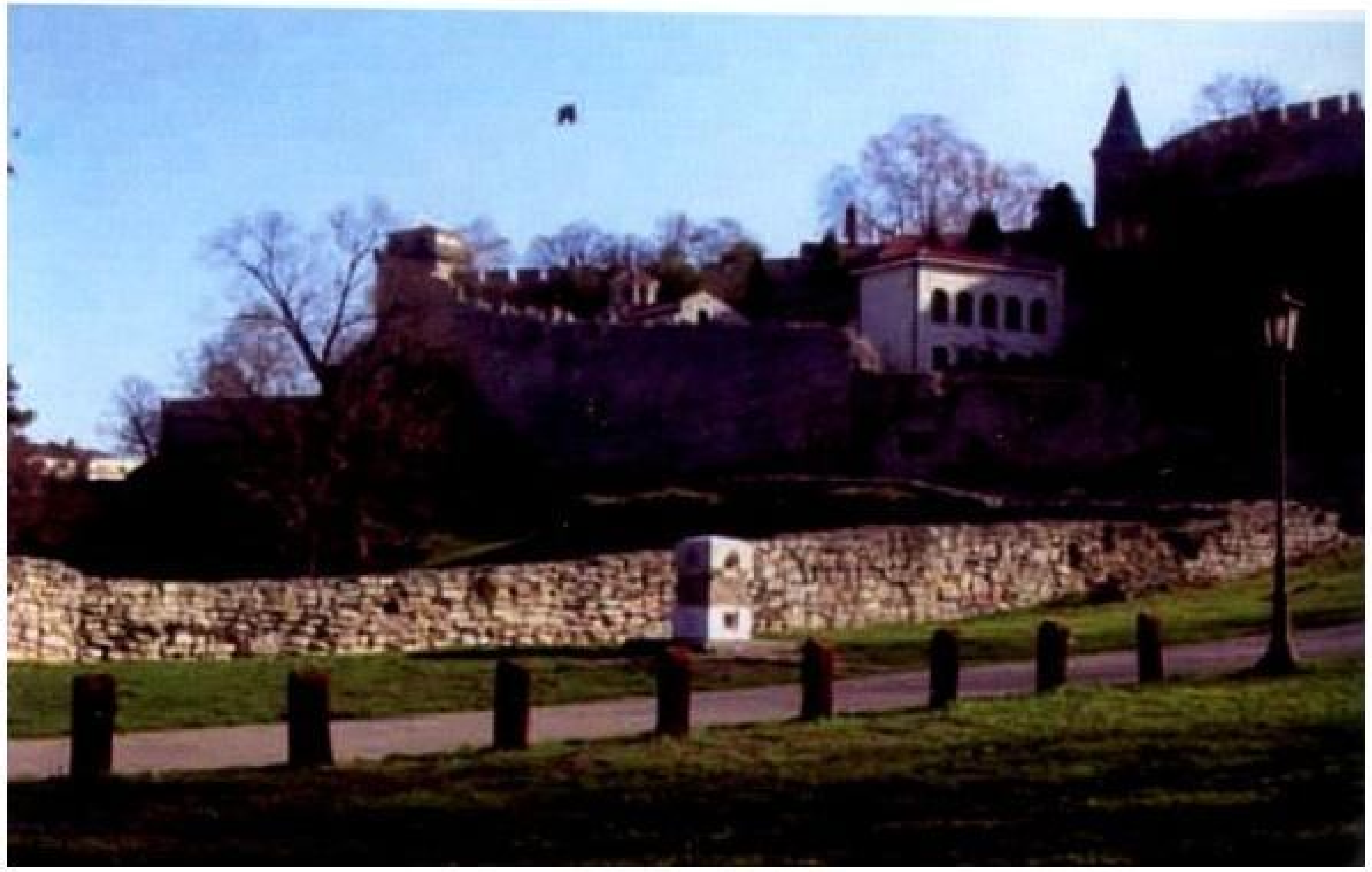

Крепостта на Белград с параклиса на св. Петка Търновска

"Санта Мария Новела" във Флоренция

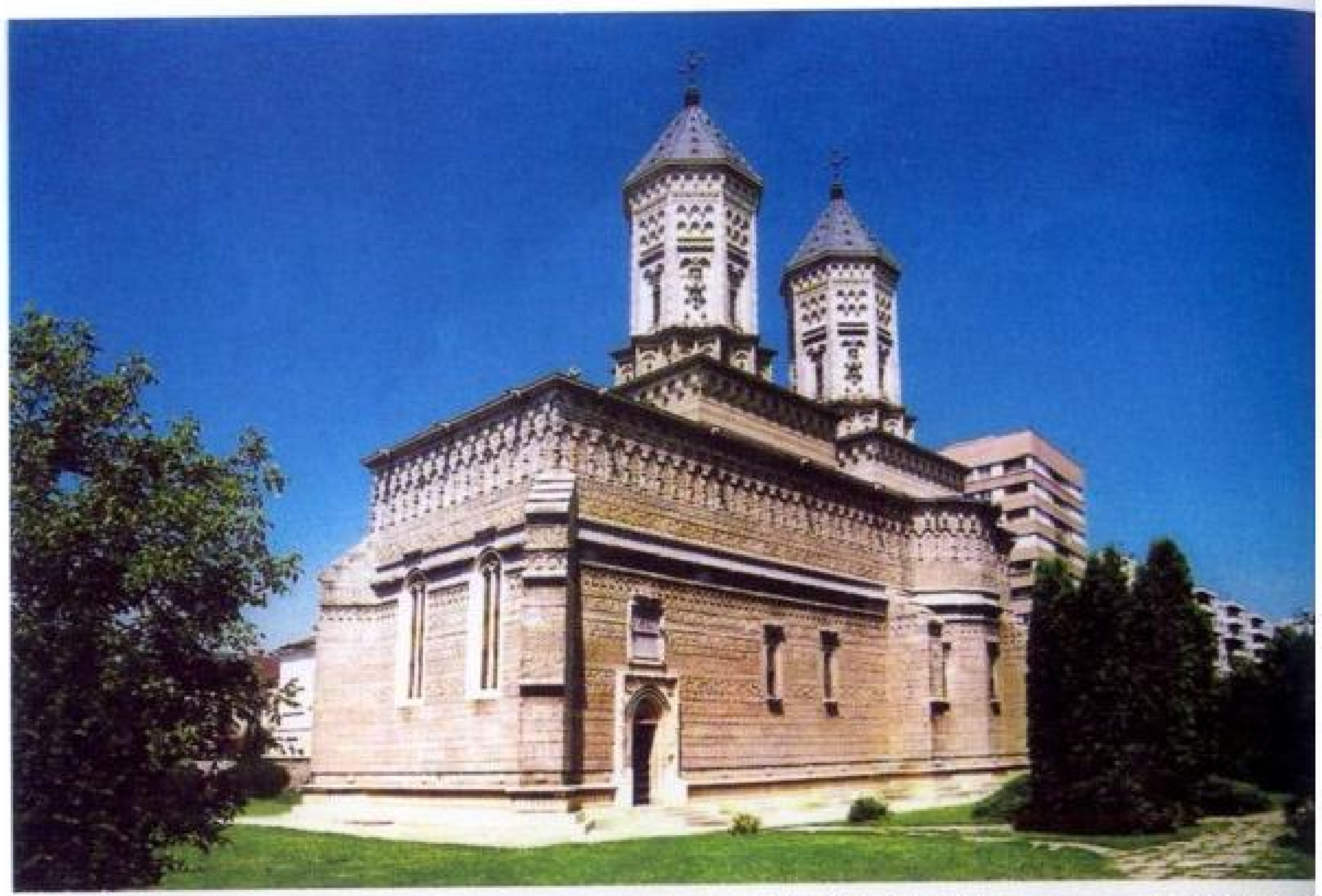

“Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, iată eu, robul stăpânului Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos și închinător al Treimei, Io, Vasile Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domnul Țării Moldovei, și cu Doamna noastră Tudosca și cu dăruiții de Dumnezeu copii Ioan Voievod și Maria și Rucsandra, am zidit această sfântă rugă în numele Sfinților Trei Ierarhi Vasilie cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur. Și s-a sfințit cu mâna Arhiepiscopului Varlaam la 7147, mai 6.”

(textul pisaniei de la intrarea principală)

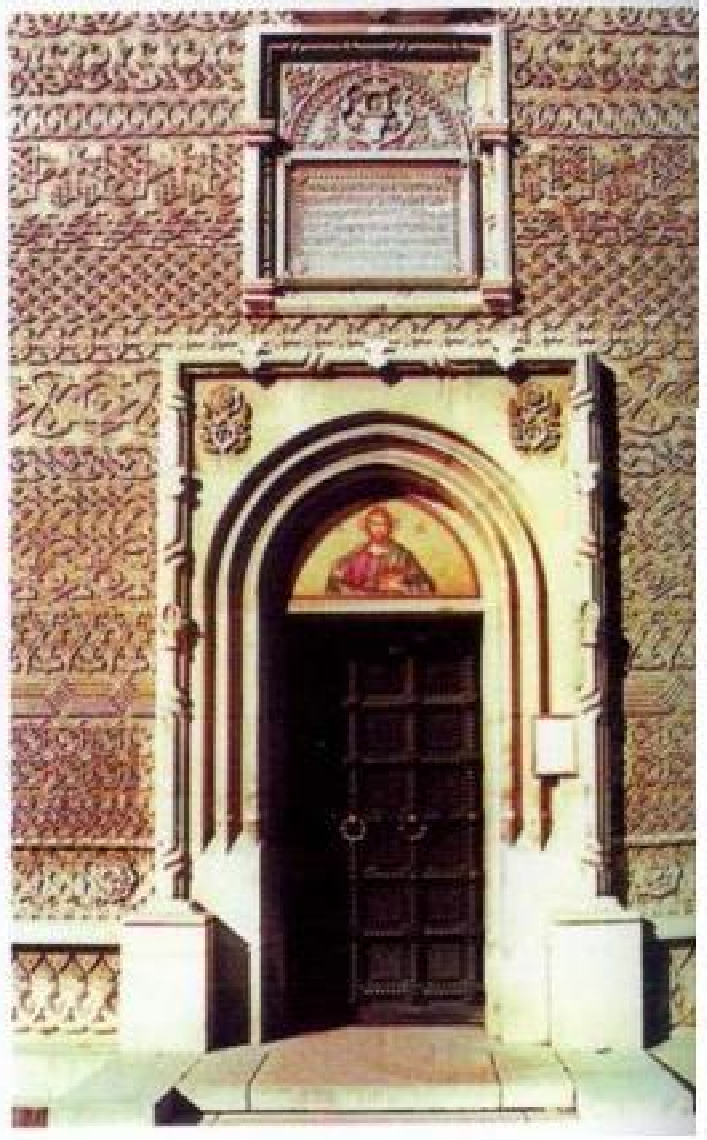

Църквата в манастира “Тримата Светители” в старата молдавска столица Яш, където през XVII–XIX в. се пазят мощите на света Петка Търновска

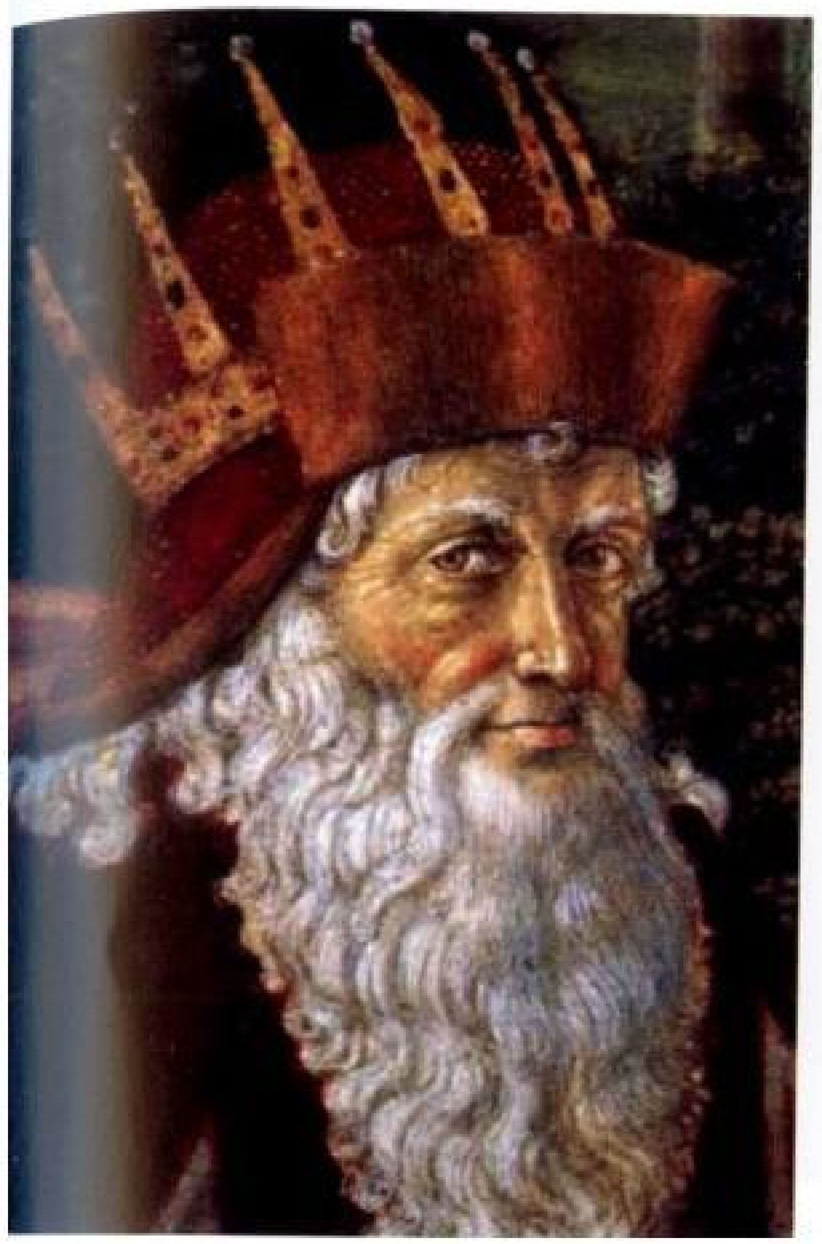

Патриарх Йосиф II – стенопис на Пенцо Бозоли (XV в.)

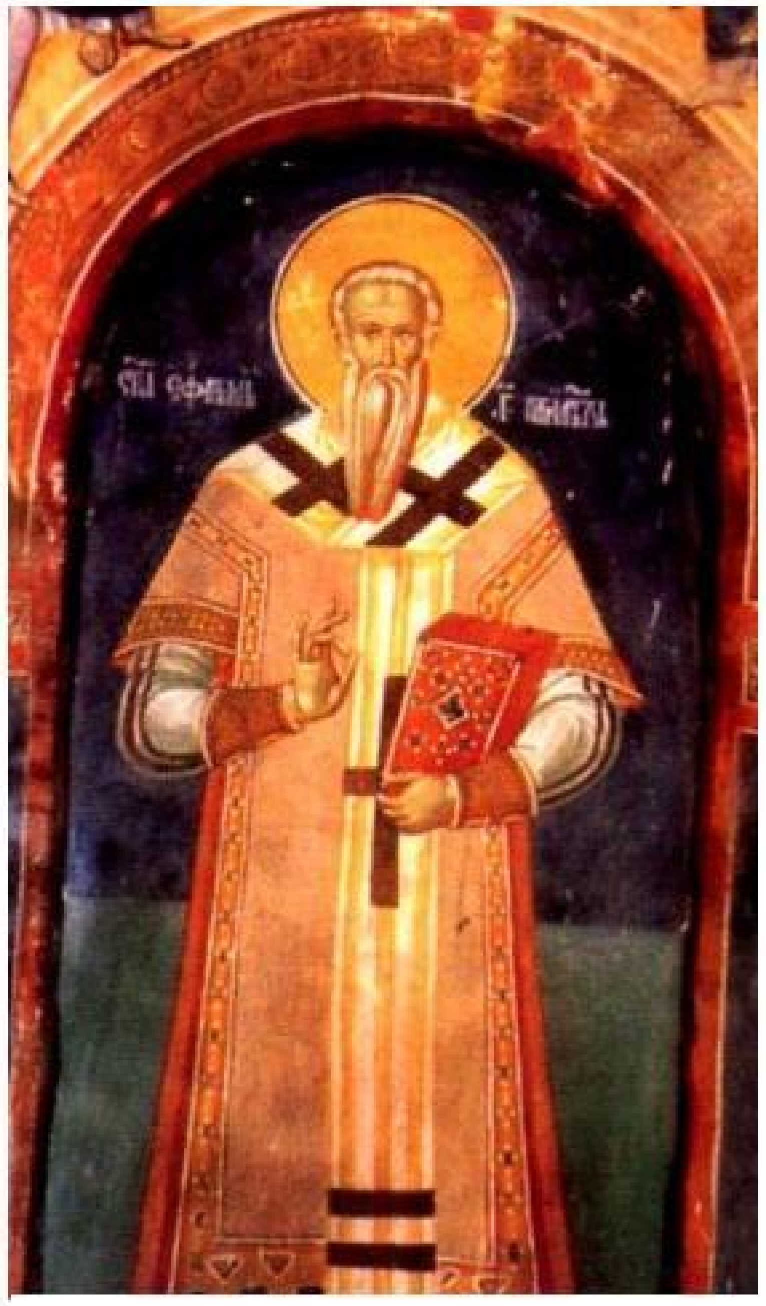

Св. Патриарх Ефрем – стенопис от Печ, Косово – XVI в.

Прабългарски каменен олтар от лапидариума на Белград – Акерман

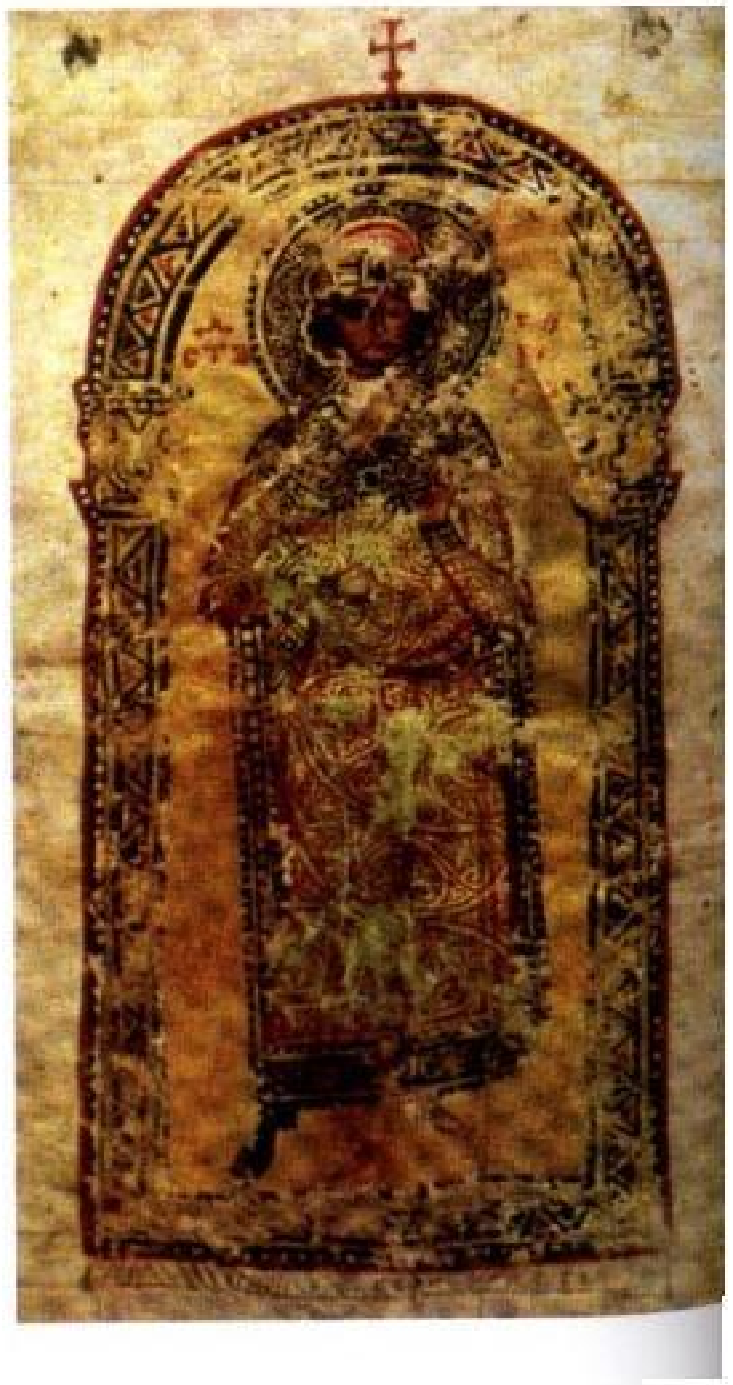

Портрет на св. княз Борис-Михаил от Учително Евангелие на Константин Преславски (Москва)

Унгария и Полша да се намесят още по-решително. През 1214 г. Галиция е окупирана от унгарците, все още малолетният Коломан (син на Андрей II) е провъзгласен за "крал на Галиция", а неговата съпруга Саломея (дъщеря на Лешко) става галицка кралица. Така княжеството фактически се превръща в унгарски протекторат, започват преследвания против православното духовенство и настойчиви опити за налагане на католицизма. Едва през 1221 г. унгарците са прогонени от междувременно заелия волинския трон княз Мстислав Удалой, който използва ангажираността на Андрей II с т.нар. Пети кръстоносен поход – ангажираност, която както добре знаем, е умело оползотворена и от вече възцарилия се в Търново Иван Асен II.

Ако трябва да резюмираме казаното дотук, през 1205 г. Галицко-Волинското княжество се разпада на двете си основни части (Галиция и Волиния), а положението в Галич до 1214 г. е крайно неустойчиво. През 1214–1221 г. имаме "кралството Галиция", подчинено на унгарската корона. Тези красноречиви факти не са съобразени от В. Златарски, а те показват, че едва ли Галич е бил най-подходящото място за убежище на Иван Асен II и Александър. Още по-малко пък именно оттук през 1217–1218 г. те биха могли да набират руски наемници и да воюват срещу цар Борил, който е в съюзни, приятелски и роднински отношения с унгарския крал.

От друга страна, връзките на България с Галичкото княжество са най-малкото неясни. Сведения за преки контакти между Търново и Галич отсъстват. По всяка вероятност размяна на дипломатически пратеничества е имало (средновековният свят съвсем не е бил толкова "затворен", както се мисли обикновено), но те очевидно нямат положителни за България резултати. Макар и в косвен план, Галицко-Волинското княжество на практика е сред противниците на Второто българско царство. Това се дължи на факта, че в края на XII – началото на XIII в. Галицко-Волинското княжество е най-верният съюзник на Византия на север от Дунав. Ние не разполагаме с данни руски галицки войски да са воювали срещу армиите на Петър, Асен и Калоян (още повече, че двете страни са нямали обща граница), но пък отлично познаваме галицките акции против куманите – най-верните съюзници на България в онази епоха. Както съобщава руският летописец: "[1201/1202 г.] *Устремил се беше* [галицко-волинският велик княз Роман Мстиславич] *срещу поганите* [езичниците, т.е. куманите] *като лъв сърдит, и също като рис, погубваше ги като крокодил, и преброждаше земята им като орел, и храбър бе като тур...*"

От своя страна, византийският историк и висш държавен деец (велик логотет – своего рода "министър-председател" на империята по същото време) Никита Хониат пише: "*През следващата година* [1201] *българите отново ни нападнаха заедно с куманите, опустошиха най-хубавите ни земи и се върнаха невредими. Те може би щяха да се приближат и до вратите на столицата* [Цариград], *които са откъм сушата, ако най-християнският руски народ и неговите върховни началници не бяха показали забележителна готовност да помогнат на ромеите – отчасти по свой почин, отчасти отзовавайки се на молбите на своя архипастир* [киевският митрополит, подчинен на Цариградската патриаршия]... *Поради това именно галицкият владетел Роман бързо се приготви, събра добра и многобройна войска и излезе срещу куманите, като преброди земята им и с голяма бързина я оплячкоса и опустоши. Това той дружелюбно извърши много пъти (...), като прекрати нападенията на куманите и премахна това зло, от което ромеите непрекъснато страдаха...*"

Така с "дружелюбната" помощ на галицко-волинския княз Роман Византия успява да ограничи голямата Калоянова офанзива в Източна Тракия, по време на която са завладени стратегическите крепости Констанция (при дн. Симеоновград) и Варна – последната византийска опорна "база" на север от Балкана.

В този смисъл е трудно да се повярва, че "възпитателят" и другите привърженици на Асеновите малолетни синове биха отвели подопечните им наследници на търновския трон именно в Галич. Още по-трудно това би станало след като Иван Асен и Александър първоначално намират убежище при куманите, с които, както виждаме, Галицко-Волинското княжество по същото време е в крайно враждебни отношения. По-скоро търсената от нас "*земя на русите*" трябва да отговаря поне на две условия – да е в добри отношения (или най-малкото да не е във враждебни) с Търново, както и да е в сходни отношения с най-близкия български съюзник, а именно с куманите. Може да се допусне, че Иван Асен и Александър са отведени при т.нар. руси-бродници, предшествениците на руското и украинското казачество. Тази общност на няколко пъти се споменава сред съюзниците на Петър, Асен и Калоян заедно с куманите. Или, както пише споменатият Никита Хониат в една своя реч от 1190 г., онези "... *от Вордона, клонка на тавроскитите [русите]*". През 1201 г. в състава на Калояновите войски в Източна Тракия отново има руси-бродници, както узнаваме от една реч на Николай Месарит. Те участват и по време на злощастната за цар Калоян кампания срещу Солун през есента на 1207 г., споменати от Йоан Ставракий заедно с кумани и алани. Както бе показано от украинския историк Олег Бубенок, бродниците може би са имали аланска (ираноезична, "осетинска") етническа основа, което уместно се свързва с уточнението на солунчанина Ставракий. Тази интересна общност, през XII–XIII в. вече русифицирана в една или друга степен, живее в куманската степна територия, но и притежава свои "воеводи". Освен това поне в голямата си част бродниците са православни християни.

И все пак има обстоятелства, които ни карат да поставим под въпрос "*земята на бродниците*" ("*terra Brodnicorum*" в унгарските латиноезични документи от същото време) като убежище на Иван Асен и Александър. Въпросната руска "страна" трябва в оптимална степен да е смятана от съвременниците не за само за държава, княжество, въобще територия, населявано от руси, а да може да бъде наречена именно "*земята на русите*".

Както показват данните от изворите, такава земя през XII–XIII в. е единствено Киевското велико княжество! Така е според руските извори, така смятат източните автори, същото важи и за византийските историци Никита Хониат, Георги Акрополит и Теодор Скутариот. Последните винаги наричат Галицко-Волинското княжество с името "*Галица*", докато названието "Русия" е запазено за Киевското княжество. Единствено Киев е наричан "руска[та] земя", "страна" и т.н., без да се прибавят допълнителни географски указания от рода на "галицка", "черниговска", "новгородска", "псковска", "суздалска" и т.н. Наистина, през посочения период Киев, "майката на руските градове", седалището на всеруския митрополит и т.н. отдавна не е политическият лидер в разпокъсаната на десетина големи и по-малки княжества още от края на XI в. някогашна Киевска Рус. Титлата "велик княз" обаче винаги е притежание на онзи владимиро-суздалски, черниговски или галицко-волински княз, който успее да завладее старата руска метрополия Киев. Той може да се нарече "велик княз", а не само "княз", единствено ако Киев е в неговите земи. През 1201 г. например Киев е в територията на Галич, което обяснява както великокняжеската титла на Роман Галицки, така и посредничеството на киевския митрополит при намесата на Галицко-Волинското княжество в българо-византийския конфликт.

Как стоят нещата към критичната за Иван Асен и Александър 1207 г.? Смъртта на галицко-волинския велик княз Роман Мстиславич през 1205 г. позволява на неговия стар съперник Рюрик Ростиславич, бивш киевски княз, да възстанови отново своето положение на киевски владетел. Това той прави с помощта на куманите, с които е отдавнашен съюзник. Не е невъзможно първите Асеневци да са поддържали приятелски връзки именно с този руски владетел.

През 1207–1208 г. Иван Асен II и брат му Александър са отведени от своите приближени отначало при куманите, после в "земята на русите" – Киевското княжество, управлявано тогава от великия княз Рюрик Ростиславич. Няколко години по-късно, когато след 1213 г. българо-куманските отношения изпадат в криза (Борил се развежда с "Куманката", а в бунта срещу него във Видин се включват и трима кумански вождове!), синовете на Асен започват подготовка за отвоюване на търновския царски трон. Те набират наемни войски най-вероятно от средите на споменатите бродници, тъй като едва ли в използваното от Акрополит понятие "сбирщина руси" можем да виждаме редовни княжески войски. Кога започва гражданската война с Борил, е трудно да се каже – нито може да се вярва на казаното от същия Георги Акрополит за "седемте години" обсада на Търново, нито пък тази фраза е правдоподобно да се променя на "седем месеца", както допускат някои учени. Очевидно е обаче, че борбата с Борил не е била лека и кратка, което означава, че тя е започнала поне през 1217 г., ако не и по-рано. Знае се например, че още през 1215 г. цар Борил не се включва активно в латинско-унгарската акция срещу Сърбия (на практика през българска територия!), което означава, че положението му в самата България вече е изглеждало нестабилно. Вероятно българският царски син е знаел за ангажираността на Андрей II с кръстоносната акция, започнала именно през 1215 г. – така, както са го знаели и руските противници на Унгария, вкл. волинският княз Мстислав Удалой. Иван Асен II напуска Киев и предприема борба за бащиното си наследство, с което поставя началото на един от най-бляскавите периоди от средновековната ни история.

ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985 (1995).

Гръцки извори за българската история, т. VIII. София, 1974.

Гюзелев, В. Самият Търновград ще разтърби победите... (Средновековни поети за България). София, 1981.

Дуйчев, Ив. Цар Иван Асен II. София, 1943.

Златарски, В. Иван Асен II (1218–1241).- Българска историческа библиотека, 1930, т. III.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. III. София, 1940 (1994).

Иречек, К. История на българите. София, 1978.

Крип'якевич, І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.

Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1992.

Пашуто, В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.

Павлов, Пл. Древноруските бродници в българската история (XII-XIII в.).- Сборник "Българо-украински връзки през вековете". София, 1983.

Павлов, Пл. България, Византия и куманите (краят на XI – първите десетилетия на XIV в.). Автореферат на докторска дисертация. В. Търново, 1991.

Рыбаков, Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. Москва, 1971.

Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. София, 1978.

Павлов, Пл. Къде в "земята на русите" е бил Иван Асен II?- Епохи, 1997, кн. 3-4, 103-110.

БЪЛГАРИЯ И НЕЙНИТЕ ВОЕННИ СЪЮЗНИЦИ ОТ СЕВЕРНОТО ЧЕРНОМОРИЕ (XII–XIV в.)

Една от най-интересните страни от външната политика на Второто българско царство е привличането на съюзни и наемни войски от степите на Северното Черноморие. Ако използваме израза на руския изследовател Димитрий Расовски, българските царе, подобно на владетелите на Унгария, Византия, средновековните руски княжества, имат своя *"степна политика"*. Тя е най-успешна при първите Асеневци, особено в периода 1186–1241 г. Тогава основен съюзник на България са куманите. Кумани идват на българска служба дори в края на XIII и първите десетилетия на XIV в., макар тогава те от няколко десетилетия да са под властта на монголо-татарската "Златна Орда".

След разгрома на "степната империя" на куманите в земите на днешна Украйна и Южна Русия (в периода 1237–1242 г.) и попадането на Второто българско царство в орбитата на "Златната Орда" нещата се променят в отрицателна посока. Мястото на познатия съюзник е заето от една "суперсила", която държи в зависимост руските княжества, държавите в Кавказ, народите в Средна Азия. Въпреки всичко българските владетели търсят начини да обвържат новите господари на степта със своята външна политика. Определени успехи в това отношение имат цар Константин Тих-Асен (до 1274 г.), правителството на царица "Смилцена" (в края на XIII в.), царете Теодор Светослав, Михаил III Асен Шишман, Иван Александър (първата половина на XIV в.)

Най-успешен за българската държава през XII–XIV в. е нейният политически и военен съюз с куманите. Впечатляваща е числеността на куманските военни подкрепления. Според съвременника Никита Хониат през 1187 г. на българска страна се сражават поне 7 хиляди кумани, а в известната битка на цар Калоян (1197–1207) с латинските рицари край Одрин (14 април

1205 г.) куманите са 14 хиляди. В един надпис от Велики Преслав на няколко места става дума за кумански войски, чиято численост надхвърля 10 хиляди войници. В крайна сметка, споменатият Никита Хониат неведнъж образно говори за "пчелни рояци" и "мравешки множества" от кумани.

Българските царе намират убедителни дипломатически способи, за да привлекат номадите на своя страна, лишавайки Византия от съюзник в българския тил. Тази "степна политика" е увенчана и с династичен брак – цар Калоян е женен за знатна куманска принцеса (вероятно царица Анна/Анисия от Бориловия Синодик), която несъмнено е произлизала от някой от върховните кумански родове. Най-вероятно това е някой от "клановете" Бурджогли или Итогли, които стоят начело на куманските племена в долното поречие на Днепър.

Българските царе успяват да държат "варварите" под контрол – от изворите се вижда, че куманските сили на Балканите са под командването на второстепенни вождове, а върховното командване категорично е в български ръце. В българо-унгарската война през 1202–1203 г. куманските съюзници са водени от някой си *"Губан"* – това най-вероятно е споменатият в руските летописи *Кобан "Урособич"*, вожд на рода Урусоба, подчинен на днепърската ханска династия Бурджогли. През 1205 г. Никита Хониат сочи като командир на 14-те хиляди кумани вождът *"Коча"*. И тук, както често става във византийските, руските и унгарските извори, родовото име погрешно е сметнато за лично. Става дума за *Бегбарс "Кочаевич"* (или негов наследник?), споменат в руските летописи през 1190 г. В руските летописи родът Кочоба е свързан с посочения по-горе Урусоба. През 1213 г. във Видин избухва бунт срещу цар Борил (1207–1218), подкрепен от трима кумански първенци. Знаем името само на един от тях, *Карач*. Тези кумански вождове, достатъчно добре известни в руските княжества и в Унгария, безспорно имат заслуги за победите на българското оръжие през онази епоха. Някои находки от територията на Украйна (например разкопаният кумански хански гроб в т.нар. Чингулски курган) убедително илюстрират активното участие на кумански военни сили във водените от България войни в края на XII – първата половина на XIII в.

Най-известното куманско име в нашата история е *Манастър*, висш военачалник и предполагаем убиец на цар Калоян пред стените на Солун през есента на 1207 г. Както изглежда, Манастър не е командир на съюзници, а преминал на българска служба, българизиран кумански аристократ. Калоян, който основателно се е опасявал от болярски заговори (той обезвредил такъв през 1205 г., а и съдбата на братята му Петър и Асен го е държала нащрек!), явно е предпочел да издигне един чужденец до най-висок пост, като доверено лице.

Българо-куманският съюз има последните си отблясъци през петдесетте години на XIII в., когато все още част от "Кумания" запазва автономия спрямо "Златната Орда". В руските летописи е споменат хан Тегак. Вероятно именно куманите на Тегак подкрепят цар Михаил II Асен (1246–1256) във войната му срещу Никейската империя. И по-късно, но с разрешението на татарите, кумани идват на българска служба. С такава помощ разполагат браничевските български боляри Дърман и Куделин, както и видинският владетел Шишман. Това става през 1291–1292 г., когато тези български боляри водят война със сръбско-унгарския наместник, крал Стефан Драгутин (бивш крал на Сърбия, 1276–1282), и брат му, сръбският крал Стефан Милутин (1282–1321). Дори и през 1321 г. две хиляди конници кумани със съгласието на "скитския цар" (татарският хан Узбек) идват на служба в Сърбия, а после във Византия.

Те не са българи, а кумани избягали от Унгария!

Във Второто българско царство е имало и "вътрешни" кумани. Някои от тях са заселници още от времето на византийската власт (преди въстанието на Петър и Асен), други идват в резултат на съюза с Асеневци. Най-значимите "вълни" от заселници обаче са предизвикани от монголо-татарска експанзия в Източна и Централна Европа през 1236–1242 г. Идването на номади кумани в страна с уседнало по тип стопанство, с изграден държавен механизъм и развита християнска култура съвсем не протича гладко. Съществуват данни за конфликт между цар Иван Асен II (1218–1241) и заселниците кумани през 1237 г. Тази "орда" се съюзява в 1240 г. с Латинската империя, а година по-късно преминава на страната на никейския император Йоан III Дука Ватацис (1222–1254). Едва ли минава без сътресения и при идването на куманската "вълна" от Унгария в българския северозапад през 1241 г. Тези кумани напускат Унгарското кралство, опустошавайки южните му райони, след конфликт с тамошните "магнати". Повод е убийството на куманския хан Котян (от династията Тертероба/Тертеровци) от унгарците.

Обикновено се смята, че усядането и българизацията на куманите протичат сравнително бързо. Има достатъчно основания да се приеме, че тези процеси, подобно на аналогичните в Унгария, Византия и др. страни, са сложни и продължителни. Присъствието на неизяснените напълно като етническа основа тюркоезични групи българско население (християните гагаузи и "сургучи", мюсюлманите "гаджали") с предполагаем напълно или отчасти кумански произход свидетелства за сложността на тази симбиоза. Топонимията от сигурен или вероятен кумански произход показва продължителното съществуване на "неразтворени" кумански заселници. При това става въпрос за кумански селища в близост с важни центрове като столицата Търново (няколко селищни названия "Куманите" в Дряновско и Габровско), Дръстър, Видин, Никопол, Русе-Гюргево, Ловеч, Средец/София, Куманово (днес в Македония) и т.н. При очерталата се картина няма съмнение, че куманските поданици на българските царе и техните предводители са участвали и във вътрешнополитическия живот на българското царство.

През втората половина на XIII в. във византийската армия, особено докато столица била Никея (до 1261 г.), съществувал специален кумански корпус, който има известно влияние и в самия дворец. Техните първенци като Клеопа, Сичиган, Сиргиан и др. стават част от византийската аристокрация. Видни кумански благородници са в близкото обкръжение на унгарските крале Стефан (Ищван) V и Ладислав (Ласло) IV "Куман" през втората половина на същия XIII в. Най-известен е примерът с възходът на куманските "роби" – войници (т.нар. мамелюци), които излъчват династия, управлявала Египет в продължение на два века.

Какво е било положението на заселниците кумани в България, вкл. в столицата Търново, не може да се каже със сигурност. И все пак издигането на един знатен куманин на царския

престол е показателно. През 70-те години на XIII в. Георги Тертер, потомък на изконния за кълчакските тюрки династичен род Тертероба (Тертеровци), е пръв български "стратег" ("велик воевода"). За да укрепи властта си, византийският поставеник цар Иван Асен III (1279–1280) временно привлича на своя страна този виден военачалник. Той жени сестра си Кира-Мария за Тертер, като му дава най-високата дворцова титла – "деспот". По всяка вероятност това се е дължало и на присъствието на значими кумански части в царската армия. Много вероятно е в българската армия да имало някакъв специален кумански корпус, подобен на онзи във Византия.

Особен интерес буди твърдението на византийския историк Георги Пахимер, че *"... българският народ бил много привързан"* към цар Георги I Тертер (1280–1292), дори че *"... българите го величаели"*. Тези думи показват, че изборът на куманския аристократ за български цар, подкрепата, с която той се ползва в кроежите си да свали Иван Асен III, намират почва. Това се дължи преди всичко на съпротивата срещу византийската намеса във вътрешните работи на страната, в чието олицетворение се превръща Георги Тертер. Възможно е също така изборът на Георги Тертер да има известна връзка с българо-унгарските отношения. На власт в тази българска съседка тогава е Ладислав IV "Куман" (или Ласло "Кун"), който по майчина линия също е от "клана" Тертероба. Не бива да се изключва "куманска връзка" и с въстанието на Ивайло в самата България. В изследванията върху въстанието на Ивайло подобна връзка не се допуска, но тя е твърде вероятна. Впрочем, напоследък известният езиковед Тодор Балкански предложи хипотезата, че самият Ивайло (Иваил, Лахана) е от куманско потекло. ? Да бе голям [illegible] !!!

Т. Балкански е изкл. несериозен като лингвист! Така че трудно може да му се вярва!

Куманските заселници в България въпреки християнизацията им и социалните различия в собствената им среда са могли да бъдат и навярно са били мощно оръжие в ръцете на онази част от българската аристокрация, която е била най-непримирима към политиката на "селския цар" Ивайло. Няколкото десетилетия, откакто те живеели вече в страната, съвсем не са били достатъчни за свързването им с българското селячество. Етническата им обособеност все още е била голяма, а поне една част от куманите получават статут на военни колонисти от типа на т.нар. стратиоти и акрити във Византия. В тази епоха това военно население има най-често прониарски права, т.е. то се издържа за сметка на зависими селяни. В Унгария куманската знат влиза в състава на висшата и средната аристокрация, а обикновените воини са смятани за дребни дворяни. Навярно подобен е статутът и на българските кумани. В османотурски документи от XV в. част от т.нар. потомствени тимариоти-християни (т.е. най-вече бивши български прониари) имат тюркски имена: *Балика, Доган, Душман, Ногой, Турто, Шишман* и др. Такива имена се срещат и сред военачалниците на цар Иван Шишман (1371–1395): *Карач, Алдимир* и др. Поне някои от тези хора са кумански потомци.

Така или иначе, през XII–XIV в. куманите са най-силната връзка на средновековна България с района на Северното Черноморие. Този интересен, в някои отношения дори "загадъчен" народ дава на България не само своята съюзна помощ и бележити военачалници, но и царските родове на Тертеровци и Шишмановци, като оставя свои следи и в българската традиционна култура.

Татарите или "монголите", както официално се наричат техните владетели (в историографията "татаро-монголите" или "монголо-татарите"), поставят България в тежка данъчна и известна политическа зависимост през 1242–1243 г. Тогава техните войски, прегазвайки Унгария, Полша, част от Германия, Хърватско, отчасти Босна и Сърбия, се завръщат в степите край Волга през земите на Второто българско царство. Правителството на малолетния Калиман I Асен (1241–1246) няма избор. Степните завоеватели разоряват редица български градове (Преслав, Червен, Дръстър/Силистра, Килия в Дунавската делта и др.), поставят под заплаха и столицата Търново.

В променената ситуация българските царе не престават да лавират, опитвайки се да обърнат бедата в предимство. През 1265 г. цар Константин Тих-Асен (1256–1277) умело използва татарския поход против Византия, за да нанесе удар на усилилата се след 1261 г. империя. Тогава на българска страна най-вероятно участват силите на татарския темник *Бурундай*, управител на югозападните земи на "Златната Орда" (в дн. Украйна и Молдова). Около 1274 г. Византия се съюзява с могъщия татарски хан сепаратист Ногай, установил в същите тези земи. Набезите на Ногаевите татари дестабилизират страната, а единствено селският цар Ивайло (1277–1280) се осмелява да се сражава с "господарите на света" и дори има успехи срещу тях. Най-накрая Ивайло е принуден да признае върховенството на Ногай, а византийските интриги предизвикват гибелта му по време на един пир в двора на могъщия татарин.

Във времето на Ивайловото движение в България се появява един загадъчен военачалник, наречен от историците *"Касим бег"*. Повечето автори го смятат за покръстен татарин, който става протостратор на византийското протеже Иван Асен III (1279–1280). Приема се, че той преминава на страната на Ивайло, защото е убит заедно с него, когато в пристъп на "лошо пиянство" Ногай заповядва да убият българския селски цар. Всъщност този човек не се е казвал "Касим" (име, което византийските автори пишат правилно), нито пък е татарин. По-скоро той трябва да е покръстен селджук или "туркопул" (така са наричани потомците на покръстени турци във Византия). "Касим бег" е убит заедно с Ивайло в стана на Ногай при Исакча, но и самият Иван Асен III насмалко не споделя тяхната участ... Той е спасен от Ефросина – византийската съпруга на Ногай, чийто зет се явява Иван Асен.

При цар Теодор Светослав татарската хегемония в България е преодоляна. Става въпрос обаче най-вече за пряката татарска намеса в българските вътрешни работи. Иначе и България, и Византия продължават *"... да изпращат подаръци..."* на хановете на "Златната Орда", както свидетелстват тогавашни извори. През XIV в. в повечето български военни кампании при Теодор Светослав (1300–1321), Михаил III Шишман Асен (1323–1330) и Иван Александър (1331–1371) участват съюзни татарски контингенти – обикновено около 2-3 хиляди души, какъвто бил съставът на един (непълен) тумен. В някои случаи българските власти предоставят "коридори" за татарски набези срещу Византия, в повечето случаи съвпадащи с интересите на царете в Търново.

Най-масирани са трите татарски нападения в Източна Тракия в периода 1320–1324, във времето, когато българо-византийските отношения са враждебни. Особено опустошителен е последният поход, ръководен от *“стратезите-автократори”* (темниците) *Тетах* и *Тоглу Торган*. Наред с тях Йоан Кантакузин споменава и някой си *“Тазпугас”*, който, както изглежда, ръководи цялата акция. Именно той разговаря с византийския император Андроник III Млади, който така и не посмява да даде сражение на татарите. Този знатен татарин, чието име съвпада с онова на Ногаевият зет *Таз* (Таз-Буга), вероятно е негов наследник, тъй като самият Таз вече не е бил между живите. Споменатият Таз обаче е имал пряко отношение към района на Долни Дунав. Така например през 1299 г. същият Таз заедно с темника Тонгуз ръководи *“грабителски поход в земята на власите”*, която за Ан-Нувайри е идентична с България. Ако се обърнем към топонимията на Пруто-Днестърското междуречие, ще открием топонимите Тазлъу и Тонгузен, което според специалистите отразява възникването на татарски владения в днешна Молдова. Ако това е така, то именно Таз и наследниците му са сред най-близкостоящите и поддържащи връзки с България татарски управници. Естествено, чрез такива личности българските царе поддържат контакти с “Ордата”, а обичайните татарски подкрепления са осигурявани чрез тях. Тъй като споменатите три татарски похода съвпадат с активната политика на Теодор Светослав (1300-1321), Георги II Тертер (1321–1322) и, особено, на възцарилия се през 1323 г. Михаил III Шишман Асен, то те очевидно са съгласувани с Търново. *“Татарският страх”* във Византия според съвременниците Григора и Кантакузин продължава да се шири и през 1327 и 1334 г., което също надали е без връзка с политиката на България.

През 1341 г. по византийско внушение айдънският турски бей Умур със своята флота опустошава българското Черноморие, като достига град Килия в Дунавската делта. Скоро след това, както научаваме от писмо на известния византийски интелектуалец и “еретик” от български произход Григорий Акиндин, *“скитският цар”* (хан Узбек) заплашва империята с наказателен поход и дори с превземането на Константинопол! Византийското правителство изпраща дипломатическа мисия в Сарай, която успява да възстанови мира. И все пак, през същата 1341 г. една татарска армия жестоко опустошава византийска Тракия, като избива или отвлича в робство срещнатите тук турски банди. Според Григора тази наказателна акция е наказание за неизплащането на *“обичайния данък”* към “Ордата”.

Едва ли българските владетели са безучастни към тези събития. По всяка вероятност добруджанският владетел Балик, а защо не и самият цар Иван Александър (заплашван през 1341 г. от Кантакузин с флотска акция към Видин през морето и по течението на Дунав!), търсят намесата на Узбек. Татарите са подразнени от турската намеса в регион, смятан от тях за собствена сфера на влияние. И през 1342 г. татарски орди нахлуват в Източна Тракия, което косвено обслужва интересите на Иван Александър за териториално разширение в южна посока.

Идвали ли са татарски заселници в средновековна България? Такива случаи е имало, както ги има преди това с куманите. Един от тях е епизодът с Ногаевия внук *Каракишек* (син на Чака), с когото свързват съдбата си и татарските вождове *Джерик-Темир* и *Юлукутлу*. Те бягат след неуспешния бунт на Турай, третия син на Ногай (съответно чичо на Каракишек). Това става през 1302 г., а бегълците намират убежище *“...в земята на Шишемен”*, наречена *“Будул”* и съседна с Унгария. Въпреки колебанията на някои ориенталисти, явно става дума за Бдин/Видин и за българския владетел Шишман. Трите хиляди татарски конници усилват армията на този местен владетел, заплашван от съседните Сърбия и Унгария.

Последната татарска “вълна” в средновековна България идва през 1399 г., водена от *Актав* (Актау). Тази група бяга от монголския завоевател Тимур/Тамерлан, който през 1395 г. разорява Сарай на Волга, столицата на “Златна Орда”, оплячкосва Крим, достига чак до Киев... Хората на Актав тръгват към Долни Дунав, възнамерявайки да се заселят в богатата равнина “Исраяка”, т.е. Тракия. По-голямата част от средновековна България по онова време вече е завладяна от османците, а

Границата на Т.Б. у-во никога не е била Днепър, а винаги по линията Прут-Бик-Днестър!

"татарите на Актав" (трайно название в османските извори) нанасят фатален удар на държавицата на добруджанския деспот Иванко. Именно те превземат Варна, след което градът попада под турска власт. "Татарите на Актав" са трудно усмирени от османската власт, като се налага да ги разселят на различни места в България.

Както стана дума, заедно с номадите кумани и татари в българските военни действия участват уседнали жители на степите. Това са т.нар. руси-бродници и аланите. Според украинския учен Олег Бубенок може би става въпрос дори за едно и също, напълно или отчасти, население. Според теорията на Бубенок бродниците са русифицирани алани. В тази посока обаче се изискват още доказателства.

За разлика от активните културни връзки, политическите отношения между България и староруските княжества през XII–XIV в. са твърде спорадични. Съществувалата докъм X в. условна българо-руска етническа граница, най-общо по ~~Днепър~~ Прут и Днестър, отдавна е разкъсана от номадите – печенези, узи, кумани, татари. Някогашната Киевска Рус, способна да организира морски походи към Цариград, дори да осъществи през 968–971 г. мощна агресия против Първото българско царство (походите на княз Светослав Игоревич), отдавна не съществува. Мястото ѝ е заето от по-слабите във военно и политическо отношение княжества в Киев, Галич, Чернигов, Суздал, Новгород и т.н., които се борят с номадите, а в средата на XIII в. изпадат в зависимост към "Златната Орда".

И все пак, макар и в по-скромни мащаби, политически и етнически връзки съществуват. Общата славянска природа улеснява както културното влияние, така и взаимните групови и личностни контакти. Най-значимо от военнополитическа гледна точка обаче е участието на т.нар. бродници като съюзници на първите Асеневци. Тази интересна общност, първообраз на руското и украинското казачество, през XII–XIII в. живее в съседство или в самата куманска степна територия, но притежава свои собствени "воеводи". В голямата си част бродниците явно са православни християни. Техните редици били попълвани от избягали селяни, политически бегълци от съседните княжества и други подобни елементи, на които особено приляга куманското название *"kozak"/kazak* ("волен, свободен човек"). Името "бродници" обаче не означава "бродяги" или "скитници", а въоръжени пазачи на бродовете по големите степни реки. Тази служба те изпълняват в съгласие с куманските ханове, с които са в тесни връзки. Естествено, когато още Петър и Асен се обръщат за помощ към куманите, те влизат в съюз и с воеводите на русите-бродници.

Впрочем, още през първата половина на XII в. близо до българските земи, тогава под византийска власт, се появява групата на т.нар. берладники (сходни с бродниците или пък част от тях), оглавявана от княза-авантюрист Иван Ростиславич Берладника. Името на града и района (платото) Бърлад в днешна Румъния очевидно е свързано с тях. Иван Берладника с хората си нападал корабите по Днестър. Веднъж киевската флота го преследва по Черно море *"до Дицина"* – вероятно средновековния град Вичина в Дунавската делта (при дн. Нуфъру, Румъния). През 1160 г. Иван Берладника намира смъртта си в Солун. Приблизително по същото време в българските земи по Дунава идват последователно избягалият от родината си княз *Василко Юриевич* (син на Юрий Долгоруки, създателят на Москва) и "династът" (болярин или някакъв местен княз?) *Владислав*. Те управляват един след друг три дунавски крепости в България, чиито имена за съжаление не са известни. Тези случаи, подкрепени с някои други хипотетични съображения, са мотивирали навремето П. Мутафчиев да предложи смелата, но слабо правдоподобна хипотеза за руско-куманския произход на Асеневци.

Бродниците са регистрирани за пръв път като български съюзници през 1190 г. Тогава Никита Хониат съобщава, че на страната на Петър и Асен заедно с куманите се сражават и *"тавроскитите"* (русите) *"...от Вордона"*, образно определени като *"... любимци на* [бога на войната] *Арес, (...) презиращи смъртта..."* За тях става дума и през 1201 и 1207 г. Една френска трубадурска поема дава основание да се мисли, че руси участвали и в действията на Калоян срещу латинците. Йоан Ставракий, автор на поредното "Чудо на св. Димитър Солунсki", разказващо за смъртта на цар Калоян, пише, че в българската армия пред Солун (есента на 1207 г.) е имало съюзнически контингенти от кумани, гърци, алани и руси.

След гибелта на цар Калоян в Търново се разгаря борба за престола, в която надделява Борил (1207–1218). Малолетните синове на Асен I, Иван Асен II и Александър, са отведени от верни привърженици при куманите. Когато обаче Борил се жени за царицата куманка, се налага търновските принцове да търсят нов подслон – както пише Георги Акрополит, "... *в страната на русите*". Това най-вероятно е не Галицкото, а Киевското княжество. Около 1217 г. Иван Асен тръгва към България, като събира наемници от *"сбирщината руси"*, както се изразява Акрополит. С тяхна помощ Иван Асен II побеждава Борил и си връща бащиния престол. Тази "сбирщина" най-вероятно са бродниците или някоя сходна с тях група руско население – например споменатите в руските летописи *"выгонци галичские"*. Вероятно поне част от "сбирщината руси" остават в България. Дали името на град Русе (дори и през XIX в. Руси), вероятно на етнонимична основа, има връзка точно с тях не може да се каже. Факт е обаче, че владенията на най-видния руски емигрант в България, деспот Яков Светослав (†1276 г.), са именно в този район.

Своето място в състава на съюзните и/или наемни войски в армията на Второто българско царство имат и аланите. Аланите, прадедите на кавказките осетинци, също неведнъж участват като съюзници в българската войска. Този средновековен народ заема много по-обширна територия от днешните си потомци, негова (индоевропейска) кръв се влива във вените на периодично менящите се степни господари – хуни, хазари, печенези, кумани... Най-интересна за нас обаче е връзката му с прабългарите, още повече че откриваните селища от VII–VIII в. в степите на Северното Черноморие най-често са определяни като алано-български или българо-алански. Всъщност древните българи (прабългарите) навярно са в най-близко езиково и етнокултурно родство именно с аланите. Дали за тези стари връзки в по-късните векове е имало памет, можем само да гадаем.

МВ!!

Разпръснато на различни "анклави" в степите, в Крим, дори в днешна Молдова, аланското население (т.нар. аси/яси)

пази своята самобитност и през XIV в. Наред с аланите сред номадите присъстват и други ираноезични групи – т.нар. кангари и халиси в печенежката общност. Мнозина алани служат във Византия, други са увличани от номадските "вълни" към Балканите, трети сами или заедно с номадите стават съюзници на българските царе.

Още в навечерието на въстанието на Петър и Асен във византийския гарнизон на Солун има и българи, и алани. Никита Хониат специално отбелязва ролята на аланите в прогонването на италианските нормани от града през есента на 1186 г. Може би някои от тези алани са преминали на българска страна? През 1207 г. в Калояновата армия пред Солун, както стана дума, има контингенти от кумани, ромеи (гърци), руси и алани. Те най-вероятно, както и бродниците, идват на Балканите заедно с куманите. Възможно е алани да участват и в куманската "вълна", заселила се в България през 1241 г., бягайки от Унгария – сред хората на хан Котян е имало яси/алани. Техните потомци, наричани "язиги", съществуват и днес като специфична етнографска група в състава на модерната унгарска нация.

По-значителна преселническа "вълна" идва пред българските граници през 1301 г. Тези алани преди това са сред най-верните войници на победения Ногай, поради което се страхуват от репресии от страна на хан Токту. Вероятно цар Теодор Светослав изпитва опасения да ги приеме на своя територия, поради което ги оставя през България да отидат във Византия. Император Андроник II Палеолог решава да използва аланите против турците в Мала Азия, но без особен успех. След това същите алани участват в известната експедиция на каталаните (испанският каталански наемен корпус на византийска служба), но са в крайно лоши отношения с водача ѝ Роже дьо Флор. През 1305 г. в Одрин хората на аланския предводител Гиркон убиват Роже. След ожесточени боеве аланите и техните съюзници ромеи (гърци) и туркопули (покръстени турци) са разбити от каталаните. Разочаровани от Византия, през 1307 г. аланите искат убежище от цар Теодор Светослав.

Герган!

Каталонецът Рамон Мунтанер разказва как след поредното поражение в Тракия, при което загива самият Гиркон, аланите се заселват в земите на *"императора на Загора* [=България]". Византийските автори допълват, че при преселването в България аланите са охранявани от българска войска. Тези *"най-добри конници на Изтока"* (Мунтанер) възприемат много черти от военно изкуство, тактиката и бита на куманите и татарите. При идването си на българска земя те са намалели чувствително. Те са заселени неизвестно къде в България (според Мунтанер на 12 дни път от Галиполи, т.е. на шестседем от Одрин), като вероятно получават статут на военизирано население. През 1323 г. няколкостотин алански конници, водени от вождовете си Итил ("Волга") и Темир ("Желязо"), отбраняват Пловдив под командването на Иван Русина. Дори и имената показват тюркското (най-вече куманско) влияние върху иначе ираноезичните алани. Те обаче от векове са православни християни и навярно сравнително бързо се интегрират в българската народностна среда. Оставащите в татарската "степна империя" техни сънародници не винаги удържат натиска на утвърждаващия се в "Златната Орда" ислям. През 1365 г. във войската на видинския цар Иван Срацимир (1356–1397) имало *"яси измаелити"*, т.е. мюсюлмани.

Интересен е въпросът за т.нар. *"Господство Яшко"*, което, ако се съди по името на гр. Яш (рус. Яси, рум. Яши), се е намирало в днешната румънска част на Молдова. Тези алани са съюзници на Михаил III Асен Шишман във войната със сръбския крал Стефан Дечански през 1330 г. Те имат свой владетел (в сръбските извори "господин"), който явно е в съюзнически или "васални" връзки с царете Теодор Светослав и Михаил Шишман. Ако съдим от случая с болярската фамилия Прочелници (Стоян Прочелник и неговите потомци) в средновековната молдовска държава през XV в., то следите от някогашната българска власт могат да бъдат търсени и в района на бъдещата молдовска столица Яш. С други думи, българо-аланските връзки през XII–XIV в. са разнопосочни и се нуждаят от по-сериозно проучване.

Много от събитията в историята на Второто българско царство не биха били разбрани напълно, ако игнорираме участието в тях на съюзниците или наемните отряди от кумани, татари, бродници и алани. Тяхното присъствие в политика на Второто българско царство не бива да се омаловажава и е необходимо да бъде изследвано още по-задълбочено. От друга страна, отношенията с тези народи показват една от традиционните зони "на повишено внимание" в българската външна политика през Средновековието – районът на Северното Черноморие.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й. История на Второто българско царство. В. Търново, 1999.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България? (Исторически справочник). София, 1994 (1999).

Атанасов, Г. Етнодемографски проблеми в Добруджа (X–XIV в.).- Исторически преглед, 1991, кн. 2.

Бубенок, О. Ясы и бродники. Киев, 1997.

Гръцки извори за българска история, т. VIII – XI. София, 1968 – 1982.

Златарски, В. История на българската държава през Средните векове, т. II – III. София, 1934, 1940 (1994).

Мутафчиев, П. Избрани произведения, т. II, София, 1973.

Отрощенко, В. В., Ю. Я. Рассамакін. Половецький комплекс Чингульского кургану.- Археологія (Київ), т. 53 (1986).

Павлов, Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.

Павлов, Пл. Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Причерноморие (XIII-XIV в.).- Българите в Северното Причерноморие, т. V. В. Търново, 1996.

Павлов, Пл. Татарите на Ногай, България и Византия (ок. 1270 – 1302 г.).- Българите в Северното Причерноморие, т. IV. В. Търново, 1995.

Расовский, Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186-1207 гг.- Списание на БАН, т. 58, 1939.

Руссев, Н. Българите и татарите от "Златна Орда" на Долни Дунав (втората половина на XIV – първата четвърт на XV в.).- Българите в Северното Причерноморие, т. VI. В. Търново, 1997.

Стоянов, В. Куманология. София, 2006.

Тизенгаузен, В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Извлечения из арабских сочинений. Санкт Петербург, 1884.

Тънкова-Заимова, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. София, 1976.

Успенский, Ф.И. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879.

Diaconu, P. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-XII siecles. Bucureşti, 1978.

Marculeţ, V. Bizanţul şi "problema cumană" în secolele XI – XII.- Revistă de istorie, Nr. 73, 2008.

Moravcsik, G. Byzantinoturcica, vol. I-II. Berlin, 1958.

Pritsak, O. The Polovcians and Rus'.- Archivum Eurasiae Medii aevi, II. Wiesbaden, 1982.

Savvidis, A. Oi Tourkoi kai to Byzantio, t. I. Athina, 1996.

Vásáry, I. Cumans and Tatars. Cambridge, 2005.

Павлов, Пл. България и нейните военни съюзници от Северното Причерноморие (XII-XIV в.).- Българите в Северното Причерноморие, т. 9. Одеса, 2006, 49-60.

БИЛ ЛИ Е ТАТАРИНЪТ ЧАКА БЪЛГАРСКИ ЦАР?

Повече от едно столетие в българската историческа наука господства мнението, че в самия край на XIII в. славният царски престол на Асеневци е "осквернен" от присъствието на татарина Чака – иноверец-мюсюлманин, с рязана пишка, син на зловещия за тогавашна България татарски властник Ногай. Както заключава например П. Мутафчиев, следван от редица други наши учени, *"... тъй след много десетилетия на безначалие, раздори, престъпления и кървави междуособици, държавно разпокъсаният български народ трябвало да преживее и най-голямото унижение, каквото съдбата могла да му поднесе: да види на престола на Асеневци един татарин".*

Бил ли е наистина Чака цар на България или интерпретацията на събитията е спорна, дори погрешна? Ето какво разказва съвременникът Георги Пахимер (писал около 1308 г.), който е и в основата на това залегнало в нашата историография становище:

"*Туктаис* (татарският хан Токту) *стана господар на земите и тохарското* (=татарското) *племе мина под негова власт. А малцина останаха с Чака, сина на Ногай, роден от Алака* (Джайлак-хатун, една от съпругите на Ногай). *Доверявайки се на тях, той нападна земята на българите (...) И тъй след смъртта на Ногай неговият син Чака, осланяйки се на тези около себе си, нападна българите, и не без основание, защото имаше за жена дъщерята на* (Георги I) *Тертер. Той взе със себе си брат ѝ Светослав и заедно с него пожела да подчини българите. (...) Той* (Теодор Светослав) *спечели с дарове симпатиите на българите и като имаше Чака за господар, с него заедно завладя Търново. След това Светослав за малко остана спокоен и като реши, че е много по-близък на българите от Чака, защото беше българин по майка (баща му Тертер беше от куманите), нахвърли се върху зет си и като го нападна коварно, предаде го на сигурни стражи. По-късно го удуши в затвора с помощта на юдейски палачи ...*"

Наистина, разказът на Георги Пахимер внушава възможността Чака да е станал, макар и за кратко, български цар. Същевременно от пръв поглед личи, че византийският историк сам не се чувства сигурен при представянето на промяната в Търново, като се опитва по-обстоятелствено да обясни (както на читателя, така навярно и на самия себе си?) неочакваната поява на Чака в българската столица. Разсъжденията му на тема *“близост до българите”* между Чака и Теодор Светослав са плод на умозрителни разсъждения. Вярно е, че Чака е бил царски зет, но все пак Теодор Светослав не само е българин по майка, но и български царски син! Нещо повече, синът на Георги I Тертер още от около 1284 г. официално е коронясан в Търново като “цар” и съвладетел на своя баща. В този ред на мисли въпросът за “близостта” не звучи мотивирано.

Слабата информираност на Пахимер за събитията в Търново през последното десетилетие на XIII в. е забелязана отдавна. Показателно е, че за византийския историк остава непозната съдбата на цар Смилец (1292–1298), когото той кара “да изчезне” *("... след Чака изчезна и Смилец")*, и то след смъртта на Чака. Както обаче е известно от други извори, Смилец умира преди тези събития (1298 г.). Пахимер не знае нищо и за наследника на Смилец – малолетният цар *Иван “Смилец”* (1298-1300), както го нарича Ив. Божилов въз основа на един византийски документ. Главната фигура в българския политически живот тогава е царицата-майка, съпругата на Смилец, която оглавява българското регентство. Колко са несигурни познанията на Георги Пахимер за ситуацията в Търново личи и от обстоятелството, че той нарича тази българска царица просто *“Смилцена”* (т.е. “Смилецовица"), макар тя да е племенница на управляващия тогава византийски император Андроник II Палеолог. Нещо повече, в началото на XIV в. и до края на живота си *“Височайшата господарка на българите”* живее в Константинопол. За Георги Пахимер надали е представлявало особена трудност да научи нейното име и той вероятно го е знаел, но не сметнал за нужно да го посочи в своята “История”. Очевидно, че за византийския историк събитията в България не са приоритетна тема, поради което той волно или неволно допуска посочените грешки и пропуски.

Разказът на Георги Пахимер, и без това твърде объркан и несигурен в частта си за търновските събития в края на XIII – началото на XIV в., не дава реални доказателства татаринът Чака да е ставал български цар. Прави впечатление, че за византийския историк движещата фигура на събитията не е Чака, а Теодор Светослав. Това че българският престолонаследник *“има Чака като господар”* по-скоро отразява запазващия своето действие своеобразен васалитет на новия цар към новия татарски хан. Както Георги Тертер е признавал върховенството на Ногай, така Теодор Светослав потвърждава запазването на тази “рамка” на отношения към Ногаевия син и наследник Чака. Казано накратко, след Иван “Смилец” (1298–1300) българският престол е зает от Теодор Светослав.

Дали подобно решение на занимаващия ни въпрос се потвърждава от други извори? Разбира се, ако имаше един по-цялостен разказ като този на Георги Пахимер, независимо от всички посочени негови недостатъци, въобще не бихме поставяли питането “за” или “против царуването на Чака. И все пак, дори и оскъдните данни от друг произход опровергават наложената в историографията представа за ролята на Чака като “... един татарин на трона на Асеневци".

Татарската “Златна Орда”, източноевропейската “суперсила” през онази епоха, е обект на повишен интерес както във Византия и България, така и в “презморския” Египет. Арабската страна, в чиито граници тогава влизат Сирия и Палестина, след 1259 г. е управлявана от т.нар. мамелюци, по произход главно кумани от южноруските степи. След завладяването на куманските земи от татарите (1236–1243 г.) старите български познайници и съюзници стават основен източник за “жива стока”, а куманските роби намират много добър пазар именно в Египет. В “един прекрасен ден” робите-гвардейци на султана (мамелюците) извършват преврат и започват да ръководят арабската държава. Те още по-усилено купуват свои сънародници от татарите, като ги превръщат във въоръжената опора на своята власт в чуждата страна. От друга страна, Египет търси и намира в лицето на “Златната Орда” стратегически съюзник срещу монголо-татарската империя на илхан Хулагу в

Иран. “Оста” Кайро-Сарай (татарската столица на Волга) съществува близо едно столетие, тъй като спорните въпроси за Кавказ и Азербайджан (между хановете на “Ордата и иранските им роднини) и за Сирия (между татарски Иран и Египет) формират една от главните линии в международните отношения в тази част на света през XIII–XIV в. По тази причина египетските историци и хронисти следят внимателно политическите процеси и събития в “Златната Орда”, познават отлично Ногай (изпращал на няколко пъти собствени дипломатически мисии в Кайро), неговият съперник хан Токту, Ногаевите синове Чака, Тага и Турай, също така Каракишек (внук на Ногай и син на Чака), както и редица татарски пълководци, хански роднини и т.н. Ето какво разказват летописците Рукнаддин Байбарс и ан-Нувайри, съвременници на интересуващите ни събития:

“Джека [Чака] *започнал да управлява държавата на баща си Ногай (...), но неговите привърженици се отделили от него...* (Следва подробен разказ за борбата на хан Чака с неговите вътрешни противници – брат му Тага, сестра му Тугулджа, нейният съпруг Таз, военачалника Тунгуз и свързването им в крайна сметка с върховния хан Токту) ... *Той* [Токту] *им помогнал с войска начело с брат му Бурлюк. Когато дошла помощта и те* [Таз, Тунгуз и Бурлюк] *влезли в бой, то Джека не бил в състояние да им се противопостави и избягал в земята на българите. Нейният цар и владетел бил женен за една родственица на Джека. Той* [Чака] *се укрил при него, но неговите* [на българския цар] *приближени се събрали и казали: “Този е враг на Токту и ние се опасяваме, че онзи* [Токту], *научавайки, че този е избягал при нас, ще ни нападне със своите войски, а ние не сме в състояние да му се противопоставим.” Тогава той* [царят, т.е. Теодор Светослав] *го затворил в своята крепост, наречена Терново, и съобщил за това на Токту. Този* [Токту] *заповядал да го убият и той* [българският цар] *го умъртвил в годината 700 от Хиждра”* (=16 септември 1300 – 5 септември 1301 г. от Р.Хр.).

Още едно обстоятелство, станало известно наскоро, допълнително изяснява истинския смисъл на събитията в Търново през 1300/1301 г. Румънският нумизмат Е. Оберлендер-Търновяну показа, че метежният татарски сепаратист Ногай е сякъл

свои монети – и с арабски мюсюлмански, и с гръцки надписи. Върху една от гръкоезичните си монети Ногай и синът му Чака са представени като съвладетели, а върху арабоезични екземпляри Чака е титулуван като “хан” и “султан”. Последното показва съвсем категорично, че Чака, макар и за кратко време, поема “бащиното си наследство” с всички произтичащи от това последици. Друг момент, неразтълкуван от изследователите, е самото политическо кредо на хан Чака, което изключва по принцип намерението той да става “цар” не само на България, но и на която и да било друга съседна страна. Подобно на своя баща Ногай (внук на Чингис хан по линия на незаконородения Бувал), и то, както изглежда, в по-агресивна форма, Чака се е стреми не към българската корона, а към върховната власт в “Златната Орда”. През 1302 г. към същото се насочва и по-малкият му брат Турай, третият син на Ногай, вдигайки бунт срещу Токту. Главната цел на метежа е завладяването на *“Итил (Волга) и Яик (Урал)”*, т.е. на цялата “Златна Орда”! Този бунт, разбира се, е потушен, но централната власт в татарската “степна империя” продължава да смята Ногаидите за свои смъртни врагове, а споменатият по-горе Ногаев малолетен внук Каракишек трябва да търси убежище при българския болярин Шишман във Видин.

Нека направим своеобразна рекапитулация на казаното дотук. През 1299/1300 г. престарелият хан Ногай, предишен темник (военачалник) и беклярибег (пръв помощник на хана, “везир”) на “Ордата”. Ногай подчинява редица съседни страни, но в крайна сметка влиза в непримирим конфликт с върховния татарски хан Токту. Привикнал да превръща хановете в свои марионетки, качил на престола в Сарай и самия Токту (1290 г.), сега Ногай среща решителното противодействие на укрепилия позициите си владетел. Бидейки човек с големи заслуги, удостоен на времето (около 1265 г.) от могъщия Берке с правото да носи ханска титла (като потомък на Чингис хан), Ногай играе много опасна за Токту “двойна игра”. От една страна, той създава в земите на днешна Украйна, Молдова и част от Северна Добруджа свой “улус” именно като “държава в държавата”, като се опитва да създаде своя династия, води собствена външна политика и т.н. От друга страна обаче, Ногай търси удобен момент и подходящ начин при възможност да овладее цялата татарска империя.

Войната с Токту започва с няколко победи на Ногай, но към края на 1299 г. близо до днешния град Одеса метежният хан е разгромен и умира от раните си (според други данни е убит от един руски наемник, служещ при Токту). Неговият син и наследник Чака се стреми към бащиното си наследство, но влиза в конфликт с най-близките си роднини и мнозина военачалници, които в крайна сметка преминават на страната на Токту. Чака е разбиван от тях на два пъти, като при първото си поражение бяга при аланите. По принцип земята на аланите е в Северен Кавказ, но е напълно възможно да става дума за аланската общност, преселена от татарите в днешна румънска Молдова край Яш. Чака успява да събере верните си сили и да предприеме контранастъпление. След намесата на темника Тунгуз, изпратен срещу него от Токту, Чака е победен отново. Този път, вземайки със себе си своя шурей Теодор Светослав, заложник в двора на Ногай от около 1285 г., наследникът на Ногай търси убежище в България.

Идването на "неканените гости" поставя българските власти в трудно положение. Царица "Смилцена" и малолетният цар Иван "Смилец" бягат от столицата Търново, търсейки закрилата на деспот Алдимир (у Пахимер "Елтимир") в Средногорието. Макар да е чичо на Теодор Светослав, Алдимир е зет на "Смилцена" и, както изглежда, също таи претенции към царския трон. Столичното болярство, сред което изпъква авторитетният и властен патриарх Йоаким III, отказва да пусне хората на Чака в града. Златото на Теодор Светослав обаче осигурява "ключа" на българската столица. Татаринът Чака, който при това е мюсюлманин, разбира се, не е коронясван за български цар. Такъв съвсем естествено става Теодор Светослав, син и съвладетел на абдикиралия някога под натиска на Ногай Георги I Тертер. Арабските хронисти объркват единствено родството между Чака и "царя"– не "царят" е зет на татарина, а обратното. Отначало част от болярството, вкл. патриархът, схващат Теодор Светослав като опасен за държавата авантюрист и марионетка на Чака. И, наистина, присъствието на татарския бунтовник, изправя България пред

угрозата от наказателните действия на хан Токту. Отслабената страна няма сили да се бори с тази заплаха и поради това действията на Теодор Светослав са схващани като "татарско насилие". Младият български цар се разправя безпощадно с опозицията, а патриарх Йоаким е обвинен в предателство ("съглашателство с татарите", т.е. с хан Токту) и екзекутиран – както знаем, той е "хвърлен от крепостната стена". Според легендата, сътворена вероятно през XIX в., място на екзекуцията е т.нар. Лобна скала на хълма Царевец.

В създалата се крайно напрегната ситуация енергичният Теодор Светослав намира начин да се освободи от нежелателната опека и присъствието на Чака. Метежният син на Ногай е заловен и убит, а хан Токту, който остава доволен от станалото в Търново, дори възнаграждава териториално българския цар. Както личи от някои извори, България получава отдавна загубените си земи до устието на Днестър, вкл. крепостта Белград/Монкастро (тур. Акерман, дн. Белгород Днестровски в Украйна). / който така и не успява да задържи!!

фиктивна придобивка

Така според изворите и нашите разсъждения изглежда въпросът за "царуването" на татарина Чака. Наистина, през 1300/1301 г. в Търново се разразяват драматични събития, при които Теодор Светослав много ловко, поемайки опасен за себе си и за страната политически риск, възвръща бащиния си трон. Това той прави, "имайки за господар Чака", както пише Пахимер. Татарският принц обаче вече е приел (от гледна точка на официалните власти в "Ордата" – узурпирал) положението на хан и "султан". Дори и да можел, Чака не би завзел "трона на Асеневци", тъй като има претенции за нещо много по-голямо, особено според собствените му разбирания на потомък на Чингиз хан. Както година по-рано опитва от земята на аланите, така година по-късно Чака смята да използва България като изходна база за реванш против своя родов и личен враг Токту. За щастие, младият Теодор Светослав овладява положението. Така цар Теодор Светослав не само отстранява опасния татарски сепаратист, но и успява да укрепи положението на държавата и да постави края на бруталната татарска намеса във вътрешните работи и международната политика на Второто българско царство.

ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Ив. Бележки върху българската история през XIII в.- Българско средновековие (Българо-съветски сб. в чест на 70-годишнината на акад. Иван Дуйчев). София, 1980.

Веселовский, Н. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Петроград, 1922.

Гръцки извори за българската история, т. Х. София, 1980.

Мутафчиев, П. История на българския народ, II. София, 1944 (1986).

Ников, П. Татаро-български отношения през средните векове с оглед царуването на Смилеца.- Годишник на СУ "Св. Климент Охридски" (Истор.-фил. ф-т), т. 15-16, 1921.

Павлов, Пл. Татаро-монголи на българска военна служба в началото на XIV в.- Военноисторически сборник, 1987, кн. 2.

Павлов, Пл. Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав.- Духовна култура, 1992, кн. 5.

Павлов, Пл. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302 г.).- Българите в Северното Причерноморие, т. IV. В. Търново, 1995.

Павлов, Пл. Търновските царици. В. Търново, 2006.

Тизенгаузен, В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Санкт Петербург, 1884 (арабски извори); т. II. Москва-Ленинград, 1941 (персийски извори).

Хейвуд, К. Некоторые проблемы нумизматического доказательства правлений хана Ногая и Джеки.- Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани (1223-1556). Казань, 2001.

Ciocîltan, V.-I. Mongolii şi Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Bucuresti 1998.

Oberlander-Tarnoveanu, E. Numismatical Contributions to the History of the S.-E. Europe at the End of the 13-th Century.- Revue roumaine d'histoire, 1987, № 3.

Spuler, B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223-1502). Wiesbaden, 1965.

Vásáry, I. Cumans and Tatars. Cambridge, 2005.

Пл. Павлов. Бил ли е татаринът Чака български цар?- Историческо бъдеще, 1999, кн. 1-2, 71-75.

БЪЛГАРИЯ ДО БЯЛО МОРЕ В СРЕДАТА НА XIV ВЕК?

Мотивът за "*трите морета*", в по-конкретен план преди всичко за естествения, етнически и исторически мотивиран, но за съжаление нереализиран български излаз на Бяло (Егейско) море се свързва с редица събития и международни споразумения от модерната история на България и Балканите. При аргументирането на това право винаги се отбелязва статуквото при средновековните български царе Симеон Велики (893–927) и Иван Асен II (1218–1241). Възможно ли е обаче средновековното Българско царство да е имало позиции в Беломорието дори и в навечерието на своя залез? Колкото и необичайно да изглежда, това е исторически факт. Факт, който се свързва с две големи личности на българския XIV в. – "*в Христа Бога благочестивият цар на всички българи и гърци*" Иван Александър (1331–1371) и доскорошният разбойник и бунтар Момчил.

Личността на Момчил, този най-релефно очертан образ на "юнак" и "народен герой" от епохата на българското Средновековие, неведнъж е предизвиквала силен, научно или емоционално мотивиран интерес. Ако за българските учени, писатели и т.н. Момчил извън всякакво съмнение е българин от Родопите, то даже в стойностни сръбски научи трудове се налага, най-малкото се прокрадва твърдението за негово сръбско потекло. Етническият произход на Момчил безспорно е български – ако Никифор Григора казва, че той на младини бил разбойник "*... по границата между трибали [сърби] и мизи* [българи]", което може би все пак дава основание за някакво колебание, то Йоан Кантакузин категорично твърди: Момчил "*...беше по потекло от мизите [българите]*"! И ако богословът Григора никога не е срещал Момчил и само е слушал за него, отлично се знае, че Йоан Кантакузин го е познавал лично. Нещо повече, Кантакузин лично назначава войнствения българин за управител на неговите "*съплеменници*" българи в Родопите. В следващите години императорът се сражава заедно с Момчил, но и против него. После се опитва да го върне в своя лагер, предлага му високата титла севастократор и т.н., и т.н. Най-накрая, както пише на стари години бившият византийски император, той лично оплаква загиналия пред стените на Перитеорион (Буруград) през юли 1345 г. прочут български воин.

Момчил произлиза от простолюдието. Това, както и някои други черти, го сближава с Ивайло и неговите съратници и последователи (Куман, Кънчо, Стан, Хранислав, Иван Свинепаса и др.). До около тридесетгодишната си възраст Момчил е разбойник по българо-византийската, а както пише Григора, може би и по българо-сръбската граница. Преследван от българските власти, той постъпва на византийска служба като "стратиот". През XIV в. това понятие най-често се отнася за прониарите, които срещу определен поземлен имот се задължават да служат във войската. Така, подобно на други свои събратя, Момчил преминава в категорията на дребната поземлена аристокрация. Йоан Кантакузин твърди, че това става по волята на император Андроник III Палеолог (1328–1341 г.), няколко години преди 1341 г. Нямаме основание да се съмняваме в тази вест, доколкото Кантакузин е фактическият "двигател" на държавните и особено на военните дела на Византия при царуването на Андроник III.

Момчил охранява някакъв участък от византийската граница с България, но нерядко нахлува в българската държавна територия. Тъй като познава отлично тези места, той причинява "*много злини на Мизия* [България]". Византийските "архонти" по границата го съветват да изостави разбойничеството, тъй като така се нарушава мирният договор с цар Иван Александър, но Момчил продължава своите набези. Ако приблизително възстановим ситуацията, в България на Момчил е наложена най-тежка присъда, а византийските власти поемат задължението да го предадат на българската страна. Това тласка Момчил към поредното авантюрно решение – той отива в Сърбия, положително със своите войници. Крал Стефан Душан (1331–1355), независимо от приятелските и роднински отношения с Иван Александър, приема беглеца на служба при

себе си. Кога е станало това и колко време Момчил прекарва при сърбите, остава неизвестно. Дават му гр. Пирот!

Византийската гражданска война (1341–1347) заварва Момчил в Сърбия. След сериозните си неуспехи в началото на войната самообявилият се за император Йоан Кантакузин през 1342 г. е принуден да търси помощ от Стефан Душан. След трудни преговори и неискрени споразумения двете страни сключват съюз. Заслугата за него в най-голяма степен принадлежи на енергичната Душанова съпруга, кралица Елена, сестра на Иван Александър. Макар да няма преки данни за връзки между Кантакузин и Момчил, подобно допускане е повече от уместно. Във всеки случай бившият разбойник с гигантски ръст (*"...приличаше на минаре!"* – възкликва турският поет Енвери), завиден военен опит и необуздана смелост не е обикновен наемник. Той е прочут "в сръбската страна", както пише Енвери. Момчил явно не е доволен от сръбския крал, пък и, както изглежда, предпочита да се закрепи на родна земя.

Момчил преминава на страната на Кантакузин през 1343 г. и е назначен за управител на областта Меропа по течението на р. Арда до Чепеларската река с крепостите Света Ирина и Подвис (при едноименното село, недалече от Смолян). Скоро дръзкият българин превзема Ксанти, като превръща града в своеобразна столица. Територията на новоизградената "малка България" в Родопите, оглавявана от Момчил, достига до беломорския бряг. В земите ѝ влиза и град Перитеорион, укрепен допълнително от Андроник III десетина години преди това.

Момчил разполага със сериозни за времето си въоръжени сили. Отначало се споменават 300 конници и 5 хиляди пехотинци. През 1345 г. той разполага с четирихилядна конница и неизвестно колко пехота. С тези значителни за времето си военни сили Момчил участва в походите на Кантакузин и турския му съюзник Умур паша, при които в някои случаи има навлизания и плячкосване и на територията на българската държава.

През май 1344 г. великият дукс Алексий Апокавк, водещата фигура в регентството на малолетния император Йоан V Палеолог, изпраща посланици при Момчил. На родопския властелин е предложен съюз от името на императора и неговата майка императрица Анна Савойска, както и най-високата дворцова титла – “деспот”. Последното задължително изисква родство, което означава, че с Момчил е уговарян и политически брак, най-вероятно с някоя императорска родственица. Научавайки това, Кантакузин на свой ред предлага на някогашния разбойник титлата “севастократор”. Доколкото може да се разбере от оскъдните сведения, Момчил приема предложенията на цариградското правителство, отхвърляйки онези на Кантакузин. Причина за това съдбоносно решение надали е само фактът, че Кантакузин е свързан с турците. Вероятно Момчил вече е във враждебни отношения с Йоан Асен, шурей на Йоан Кантакузин (Ирина, съпругата на Кантакузин, е принадлежала към византийския клон на Асеневци), управител на Мора от 1343 г. Нещо повече, в Родопите по същото време се подвизава и Матей Кантакузин, син и наследник на узурпатора. Именно Матей страда най-много от Момчиловите нападения, както пише в своята “История” неговият баща. В крайна сметка, както следва да се очаква, Момчил става практически независим и от властите в Цариград, и от Кантакузин, лавирайки между тях. Същевременно Момчил завладява градове и земи, принадлежащи и на двата лагера във византийската гражданска война. Като истински господар, в Ксанти той устройва своя “*дом*” (т.е. дворец).

Като цяло ориентацията на Момчил съвпада с онази на цар Иван Александър, който по същото време става съюзник на цариградското правителство. По време на византийската гражданска война българският цар прави не един опит да разшири държавната територия на юг. Още през 1341 и 1342 г. Иван Александър се стреми изненадващо да превземе Одрин, а по-късно и Кантакузиновата “опорна база” Димотика. Търновският цар замисля и една сложна сделка със сръбския крал Стефан Душан, когото убеждава да му предаде Кантакузин! Душан изразява съгласие да изпълни искането на своя шурей, но тогава именно кралица Елена осуетява хитрия замисъл на своя брат... Така благодарение на Елена Сърбия запазва Йоан Кантакузин като свой “коз” в отношенията си с Византия. През юни 1344 г. Иван Александър все така изненадващо прониква на юг и навлиза в източнородопския район Мора (по р. Арда, част от днешната Кърджалийска област), завладявайки крепостта Иперперакион / Перперикон (дн. Перперек, Кърджалийско). Фактически България става непосредствен съсед на Момчиловата държавица. Кантакузин, придружаван от турските орди на Умур, веднага настъпва към Мора и си връща крепостта. Наистина, Иван Александър не смогва да задържи Перперек, но в негови ръце вече са Пловдив и околните родопски крепости. С други думи, между земите на Момчил и територията на царството е имало достатъчно солидна обща граница.

Няма да преразказваме добре известната “история” на Момчил, но нека обърнем внимание на стратегията, която той се опитва да осъществи. Надали бившият разбойник действа “ден за ден”, още повече че си има работа с обиграни противници. Действията на Момчил срещу турци и ромеи по принцип се отдават на решимостта му да защитава своите земи и живеещото в тях българско население. Тази твърде идеализирана представа е вярна само отчасти, тъй като месеци преди пролетта на 1345 г. Момчил сътрудничи с Кантакузин и Умур, напада заедно с тях околните земи и т.н. Промяната в политическото поведение на Момчил не може да не е поне в известна връзка с политиката на цар Иван Александър. В този смисъл Момчиловите военни инициативи може би са част от някаква по-широка като замисъл българска стратегия за защита от презморските “варвари”, изградена в Търново или като конкретна договореност между властите в Търново и Ксанти. Макар да няма данни, Иван Александър е изпращал подкрепления на Момчил, такава възможност (поне като перспектива) по принцип не може да бъде изключена. Споменаването на смъртта на Момчил във влахо-молдовските хроники, градени често на базата на недостигнали до нас български паметници, също загатва за някакъв официализиран български елемент в действията на Момчил през 1345 г.

“*Непобедимият и изкусен във войната*” Момчил, човекът, “*...когото храбростта не напускала никога*”, загива на 7 юли 1345 г. в бой с турците на Умур и ромеите на Кантакузин. Надмощието на противника и измяната на ромейските жители на Перитеорион обричат на гибел смелия българин и неговата войска.

Може ли да има връзка между действията на търновския цар и родопския господар? Макар преки данни да отсъстват, такава връзка е твърде логична. С късна дата, когато разказва за гибелта на Момчил, Кантакузин съобщава, че на съпругата му е позволено да се завърне “... *в Мизия*”. Самата тя (за съжаление не знаем нито името ѝ, нито нещо по-конкретно за нея) е от “Мизия” (България) и притежава “*свои богатства*”, които ѝ е разрешено да отнесе със себе си. Изобщо към нея императорът проявява по-специално внимание като към чужда високопоставена поданица.

Възниква възражението – защо Йоан Кантакузин не съобщава директно за съюз между Иван Александър и Момчил? Въпреки че Кантакузин е точен автор, демонстриращ отлична памет, познаване на недостигнали до нас документи и т.н., в неговата “История” има и немалко пропуски. Така е и в други първокласни произведения на византийската историография. При безспорно високите качества на византийската историческа литература, авторите по правило пишат десетилетия след събитията, често в не особено спокойна творческа среда. Така в общи линии стоят нещата и при Кантакузин или монаха Йоасаф, както се е казвал той след абдикацията си в края на 1354 г. В крайна сметка, за Йоан Кантакузин приоритет имат събитията в самата Византия, а не едни или други ходове на българската политика, особено когато те не получават развитие и вероятно бързо са забравени.

"Мизия” у Кантакузин, подобно на повечето византийски историци, съответства на държавата България със столица Търново, а не просто на българските земи в етнически план. Макар Родопите по собственото му признание да са населени с българи, за него те не са “Мизия”, а неразделна част от Византия. С други думи, съпругата на Момчил е не просто българка (от Родопите, Беломорска Тракия, Македония и т.н.), а от държавата България, може би от нейната столица Търново. Явно в определен момент, който няма как да е бил преди 1344 г., родопският господар се жени за “знатна дама” от България! Фактът, че няма данни Момчил да е имал деца, показва, че между брака и смъртта му (юли 1345 г.) са изтекли броени месеци – въпросната женитба навярно е през същата 1345 г. Както стана дума, Кантакузин великодушно разрешава на Момчиловата съпруга да се завърне в България с всичките си богатства. Всичко това косвено загатва, че става въпрос за форма на политически брак и че Момчиловата съпруга може би произлиза от някоя знатна търновска фамилия.

Надали е нужно да се доказва важността на повдигнатият тук въпрос. Привличайки Момчил на своя страна, Иван Александър отново, макар и по-особена форма (в съзвучие с реалните политически явления през XIV в.), разпростира българските предели до... Бялото море! С други думи, наистина мимолетно, но през пролетта-лятото на 1345 г. Българското царство се простира *“...от море до море...”*, както е било в отдавна отминалата епоха на Иван Асен II. Този акт е особено интересен, тъй като партньор на българския цар става бивш разбойник, с произнесена няколко години по-рано присъда от същия Иван Александър.

И двамата български владетели, този на официалната и голяма държава, и онзи на малката “местна България” в Родопите и Беломорието, проявяват зрелост. Ако от днешна гледна точка съюзяването на Иван Александър и Момчил изглежда ефимерно и лишено от историческа перспектива, дали през 40-те години на XIV в. е било така? Нека припомним, че именно в онези години е бурният военнополитически и териториален апогей на Сърбия при крал/цар Стефан Душан, показващ възможни варианти за бъдещо развитие и на България. Към въпросната “дата” все още не е започнала чумната пандемия (началото ѝ се поставя през 1347 г.), нанесла тежки демографски и особено психологически вреди на Византия, България, Сърбия и голяма част от Европа през втората половина на XIV в. Същото наблюдение важи и за навярно неподозираната към 1345 г., особено като темпове на развитие, мащаби и резултати, османска експанзия. За съжаление, на това интересно българско обединение (или поне опит за съединяване на силите) не е съдено да просъществува в размирните условия на балканския XIV в.

ЛИТЕРАТУРА

Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България (VII-XIV в.). София, 1999.

Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI. Београд, 1986.

Гръцки извори за българската история, т. X, София, 1980.

Гагова, Кр. Тракия през българското Средновековие. София, 1995.

Гюзелев, В. Самият Търновград ще разтръби победите... (Средновековни поети за България). София, 1981.

Гюзелев, В. Момчил юнак. С., 1967.

Деребеев, Б. Ахрида – българска земя. София, 1988.

Матанов, Хр. Средновековните Балкани. София, 2002.

Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII-средата на XV в.). В. Търново, 1995.

Павлов, Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.

Радић, Р. Време Јована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993.

Kyriakydis, S. O Momitzilos kai to kratos tou.- Makedonika, t. 2. Thessaloniki, 1950.

Lemerle, P. L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident (Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"). Paris, 1957.

МНОГОТО "БЪЛГАРИИ" ПРЕЗ XIV ВЕК

Типичните за средните векове процеси на стопанска и политическа децентрализация не отминават и България. Тук, както и във Византия и Сърбия, те се проявяват по-късно в сравнение със Западна Европа, при това в специфична и остра форма. Това се дължи на масираната външна заплаха (монголо-татари, османски турци, кръстоносци и т.н.), непрекъснатите конфликти между самите балкански държави, слабостта на градовете като социално-политически фактор, по-изявеният модел на авторитарна монархия и т.н. Само отчасти при Калоян и Иван Асен II държавата успява да обедини всички земи с доминиращ български етнически елемент. Татарската хегемония, която на Балканите има най-силно отражение в България, и вътрешните кризи позволяват на съседите (Византия, Унгария, Сърбия) да владеят десетилетия наред цели български области и краища. Вътрешните противоречия нерядко позволяват откъсването на земи от мощни боляри, стремящи се към търновския царски престол или пък изграждането на свои "местни Българии".

Немецът Йохан (Ханс) Шилтбергер, участник в злощастния кръстоносен поход на унгарския крал Сигизмунд Люксембургски през 1396 г., пише, че е бил последователно в *"три Българии"*, т.е. в онези части на вече разпокъсаното Българско царство, които имали за столици Търново, Видин и Калиакра. В действителност "местните Българии" са повече с оглед на конкретната политическа действителност. Винаги обаче Търново остава метрополията на "голямата България", подобно на Париж за Франция, Киев за Русия, Константинопол за Византия и пр.

Опити за изграждане на местни княжества от мощни боляри има още в края на XII – началото на XIII в.: *Добромир Хриз* и севастократор *Стрез* по р. Вардар (Македония), *Иванко* и *Алексий Слав* в Родопите. Следват ги опитите на други мощни боляри, които временно създават своя власт в големи области (деспот Яков Светослав, може би севастократор Петър и др.). Тези формации обаче остават в рамките на определението “държава в държавата”, нямат идейно-политически облик на местни (локални) “Българии”, не създават собствени династии. Техните владетели се стремят да си създадат “опорна база” за атака на царския престол в Търново. От края на XIII и първите десетилетия на XIV в. обаче се оформят и по-трайни държавици: тези на *Шишмановци* във Видин, на *Смилец* и роднините му в Средногорието, на *Балик* и фамилията му (вероятно клон на Тертеровци) в Добруджа. Самото име на областта произлиза от онова на най-известния добруджански владетел – деспот *Добротица*, брат на Балик. Негов наследник е *Иванко Тертер*, при когото областта пада под османска власт. Опит за създаване на една “Родопско-Егейска България” със столица Ксанти (дн. в Гърция) прави знаменитият бунтар и авантюрист *Момчил* в средата на XIV в.

Този процес обхваща и онези български области, които през XIV в. не са в състава на царството. В отвъддунавските земи на България, където влашкото (романоезично) население през XIII–XIV в. се увеличава, се създава воеводството *Влахия*. Негов пръв владетел (споменат през 1321 г.) е *Иванко Басараба*, който като други български боляри от същата епоха (вкл. Тертеровци и Шишмановци) е от кумански произход. С други думи, “ядрото” на влашката държавност се формира на базата на местната българска власт от времето на Асеневци. Българското влияние се чувства и в земите на Молдова, част от които при цар Теодор Светослав са под българска власт. Земите на днешна Македония са загубени от българските царе през втората половина на XIII в. Отначало ги владее Византия, която обаче постепенно губи тези области за сметка на засилващата се Сърбия.

След смъртта на цар Стефан Душан (1355 г.) голямото сръбско “царство” се разпада. В етнически българските земи в Македония се формират локални държавици, най-значителни от които са тези на крал *Вълкашин* и сина му *Марко* ("Крали Марко” от българския фолклор) със столица Прилеп и на *Константин* Деянов-Драгаш с център Велбъжд (дн. Кюстендил). За съвременниците, вкл. тогавашни сръбски, византийски, албански и турски автори, тези държавни формации се управляват от *“български владетели”*. Крал Марко, чиято майка кралица Елена, както изглежда е произхождала от местното българско болярство в Македония, е смятан почти единодушно за *“български крал”, “трети цар на България”* (заедно с Иван Шишман и Иван Срацимир?!) и т.н. “Господин” Константин Деянов е възприеман по същия начин, а един по-късен турски автор пише за Кюстендил: *“Този град някога е бил столица на България...”*

Процесите на децентрализация, които обхващат Българското царство (също така Византия и Сърбия, в които има цели български области), в конкретни периоди имат още по-дълбоки проекции, водещи до “мозаечност” дори и в локалните “държавици”. Така например през осемдесетте години на XIV в. добруджанската държавица явно не е (напълно?) единна – монетите на *“господин Тертер”* (най-вероятно Иванко) свидетелстват, че синът на Добротица се е ползвал със статут на малко или много самостоятелен господар със “столица” Дръстър (Силистра). И то не в рамките на царството със столица Търново, а в онези на “деспотството” на Добротица. Т.нар. *апанаж* (предоставянето на области и градове за управление от страна на близки роднини на владетелите) създава предпоставки и в някои случаи води до допълнителна фрагментация на по-големите “държавици”. Братята на крал Марко, както излиза от документите, в някои случаи също са се чувствали като автономни и дори като почти независими господари на своите владения. В този смисъл локалните “Българии” стават в определени моменти още повече... Към тях естествено трябва да прибавим “Българиите” на Момчил със столица Ксанти/Царево, на деспот Иван Углеша с център Сяр/Серес, на Андрей Гропа в Охрид и т.н.

Най-любопитният случай може би е с *византийския деспотат Загора* със “столица” Месемврия/Несебър, създаден през 1366/1367 г. и просъществувал до превземането на Константинопол от османците през 1453 г. През XIII–XIV в. названието “Загора” става най-честият еквивалент на името “България”, а венецианците наричат цар Иван Александър *“император на Загора”*... Вярно е, че в Месемврия и крайбрежната зона на тази “държавица” е имало и гръцко население, но е факт, че самите ромеи наричат тази “своя” територия с българското име “Загора” предвид на преобладаващото, особено във вътрешността българско население. Иначе казано *“деспотат Загора”* означава на практика *“деспотството България”*. Негов пръв владетел е деспот Михаил Палеолог, зет на Добротица, който през 1376 г. е убит от своя шурей Тертер (Иванко?). Най-вероятно тази наглед “роднинска разпра” издава желанието на Добротица и Иванко да присъединят Несебърската “Загора/България” към своята добруджанска “България”. Това не става (най-малкото е мимолетно), тъй като османското настъпление на Балканите коренно променя развитието на събитията. За известно време тази византийска “България” е управлявана и от последния ромейски император Константин XII Палеолог-Драгаш, в чиито вени е текла българска и сръбска кръв по линия на дядо му Константин Деянов.

Османското завоевание не позволява тези процеси да претърпят своята естествена еволюция. Процесът на децентрализация и партикуларизъм несъмнено е щял да бъде последван от обратната тенденция, съпроводена и със съответните социални изменения – така, както става в цяла Европа, Русия и т.н. Обстоятелството, че средновековният български народ е формиран още през IX в., съхранява българския етнокултурен облик на Мизия, Тракия и Македония и през следващите векове. Така или иначе, крайно време е да изоставим устойчивия мотив за “трите Българии” – при своя залез българската държавност е представена от *поне пет* основни български държавни формации със столици Търново (нашият български “Цариград”), Видин, Калиакра, Прилеп и Велбъжд (Кюстендил), както и от “византийската България” със столица Несебър.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, П. Българско средновековие (Лекционен курс). София, 1999.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1999.

Атанасов, Г. Към предисторията и ранната история на Добруджанското деспотство и Варненско-Карвунската митрополия.- Сб. в памет на проф. Страшимир Димитров. София, 2008.

Атанасовски, Ал. Велбужд како престолнина на господин Константин и неговите вазални односи со османлиите. – Известия на Историческия музей – Кюстендил, т. X. Кюстендил, 2005.

Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на Добруджа, т. II (Средновековие). В. Търново, 2004.

Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (краят на XII – началото на XV в.). София, 1995.

Иванов, Й. Северна Македония. София, 1906.

Матанов, Хр. Югозападните български земи през XIV в. С., 1986.

Матанов, Хр. Княжеството на Драгаши. София, 1997.

Николов, Г. Българските държави в края на XIV в. – Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава (Трудове на ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”, том 32, кн. 3, 1994). В. Търново, 1996.

Павлов, Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, т. II. София, 1978.

СВЕТИ ТЕОДОСИЙ ТРАПЕЗУНДСКИ – ЕДИН МАЛКО ИЗВЕСТЕН БЪЛГАРИН ОТ XIV в.

В историята на православната църква през XIV и първата половина на XV в. значителна роля играят редица монаси, архиереи и интелектуалци от български произход. Дори и един бегъл поглед е достатъчен, за да се забележи сериозното им присъствие извън пределите на самата България, особено в Сърбия, руските средновековни княжества, Влахия и Молдова, Литва. Силно впечатление прави ситуацията във висшия клир – оказва се например, че през 1375 г., когато Търновската патриаршия е оглавена от патриарх Евтимий, неговите събратя в Русия (митрополит Киприан) и Сърбия (патриарх Ефрем) са също българи. По същото време е активната дейност на Никодим Тисмански, българин от Прилеп, създател на първите големи манастири във Влахия. Сходна картина се наблюдава и няколко десетилетия по-късно, когато неколцина сподвижници на вселенския патриарх българин Йосиф II (1416–1439), на свой ред също българи по произход, заемат катедрите в Молдова и Русия, както и в превърнатата в митрополия бивша патриаршия с център Търново.

При предстоятелите на църквата с доказан или предполагаем български произход наблюдаваме следната показателна картина:

Цариградски / Константинополски патриарси

Йосиф II 1416–1439 г.
Григорий Мамас 1443–1453 г.

Митрополити на Трапезундската империя

Св. Теодосий 1370–1388 г.

Митрополити на Киев, Москва и цяла Русия

Св. Киприан 1375–1406 г.
Григорий Цамблак (митрополит на Киев и Литва) 1415–1419 г.
Исидор 1437–1439 г. (от 1439 г. папски кардинал и титулярен униатски патриарх на Константинопол)
Григорий Българин 1448–1473 г.
Йосиф Болгаринович (на Киев и Литва) 1500–1501 г.

Сръбски патриарси

Св. Сава IV 1354–1375 г. (родом от Тетово?)
Св. Ефрем 1375–1380, 1389–1390/91 г. („българин... от Търновската страна...")
Св. Спиридон 1380–1389 г. (родом от Ниш?)

Митрополити на Молдова

Йеремия 1391–1394 г. (?)
Дамян 1437–1447 г.
Теоктист 1453–1478 г.

Тази "вълна" на усилено българско присъствие не се изчерпва с ролята на държавата България и нейната патриаршия. В редица случаи монасите и архиереите от български произход са поданици на други владетели, най-вече на Византия и Сърбия. Това се отнася както до земи, населени най-вече с българи (в най-голяма степен днешна Македония), така и до по-малки български "анклави" или малцинствени групи, разположени по периферията и извън традиционните предели на българското етнокултурно пространство. Достатъчно е да посочим прочутия св. Йоан Кукузел (Ангелогласния), българин от района на Драч (дн. Дуръс, Албания). Това засилено присъствие на духовници българи несъмнено се дължи и на многовековната към онзи момент история на християнството в български земи, на старите и непрекъснати контакти с Цариградската патриаршия и манастирите на Света гора Атонска. В интересуващата ни епоха е важно и още едно обстоятелство – близостта на изявени монаси от български произход с водачите на исихазма Григорий Синаит и Григорий Палама, с цариградските патриарси Калист (1350–1353, 1355–1363), Филотей Кокинос (1353–1354, 1364–1376), Антоний IV (1389-1390, 1391–1397), други византийски архиереи с различен ранг, изтъкнати монаси и т.н.

Един от тези българи, свързан в случая напълно с Византия и Константинополската патриаршия, е св. Теодосий. Към името му би трябвало да бъде прибавено определението "Трапезундски" предвид качеството му на митрополит на този град и духовен глава на Трапезундската империя в продължение на близо две десетилетия. Макар и спорадично, личността на този виден представител на византийската църква от втората половина на XIV в. е обект на внимание от страна на изследователите. Преди всичко се посочва дейността на Теодосий на Атон и като трапезундски митрополит от 3 август 1370 до смъртта му на 11 януари 1388 г. В български публикации, главно в сборници с жития, името му се споменава единствено във връзка с неговия по-малък брат св. Дионисий Костурски. И ако св. Дионисий Костурски все пак е влязъл в църковните календари и като български светец, неговият по-голям брат св. Теодосий отсъства – въпреки че той също е обявен за светец. За канонизацията на св. Теодосий в Атонския патерик се казва следното: *"Памет на преподобния и богоносен наш отец Теодосий, митрополит Трапезундски. Преподобният Теодосий отначало беше игумен на Филотеевата обител, после беше издигнат на митрополитската катедра в Трапезунд. Виж за него в житието на св. Дионисий, който беше негов брат по плът, ктитор на обителта на Честния Предтеча, чийто ден на поменуване е 25 юни"*. Паметта на св. Теодосий Трапезундски се отбелязва на 11 януари.

На въпроса кога и по какъв начин е канонизиран св. Теодосий Трапезундски, е трудно да се даде точен отговор. Вероятно това е станало сравнително скоро след смъртта му и трябва да се свърже с Константинополската (Цариградската) патриаршия. Предвид заслугите му за атонските манастири, преди всичко за известните обители "Филотей" и "Дионисиат" (вероятно и за Великата лавра "Св. Атанасий"), неговият култ се е съхранил именно там. Днес не е познато житие на светеца, каквото обаче безспорно е съществувало – пасажи от него са "вградени" в запазеното, макар и в по-късен вид, житие на неговия брат св. Дионисий Костурски. Не е тук мястото за по-подробен анализ на тези откъси, но в тях и от пръв поглед се забелязва друг автор, различен от онзи на житието на св. Дионисий. Не е изключено липсващото днес житие на св. Теодосий Трапезундски да е по-ранно спрямо онова на неговия по-малък брат – ясно се вижда, че анонимният житиеписец (поради недостига на сведения за св. Дионисий?) се опитва да възстанови някои събития с помощта на известното му за св. Теодосий.

В своя забележителен път на духовник Теодосий е свързан с някои от най-видните личности на тогавашна Византия, вкл. с императорите Йоан V Палеолог (1341–1391) и Йоан VI Кантакузин (1347–1354). Като духовен глава на Трапезундската империя в продължение на две десетилетия, митрополит Теодосий е сред приближените на нейния забележителен владетел Алексий III Мега-Комнин (1349–1390) – най-щедрият дарител на Атонските манастири в онази епоха. С помощта на император Алексий споменатият брат на митрополита, бъдещият светец Дионисий Костурски, изгражда манастира "Св. Йоан Кръстител" (т.нар. "Новият Предтеча"), известен днес преди всичко с името "Дионисиат".

От житието на св. Теодосий Костурски знаем, че братята са родом от *"... селото Корисон, близо до Касторийските планини..."*, т.е. Корисос близо до Костур (Кастория). Обикновено в българските издания това селищно име се предава като "Горица". Наистина, в района на този град, където векове наред живеят българи и гърци, има селища с името Горица – например в района на Долна Преспа. Горица е българското име и на днешния албански град Корча. Може би е най-правдоподобно родното място на двамата светци да се свърже с малката област *Корешча (Кореща)*, обитавана в продължение на столетия от изцяло българско население. Така или иначе, макар и да са определяни от някои изследователи като "ромеи", братята Теодосий и Дионисий имат българско потекло.

Роден в началото на XIV в. в богато селско семейство, Теодосий получава добро образование, най-вероятно в самия Костур, а може би и Солун. След като навършва 18-годишна възраст заминава за Константинопол. Воден от стремеж за духовно усъвършенстване, той се представя в самата патриаршия, където търси подкрепа. Според житийния разказ на младия послушник е позволено да живее в сградите на патриаршията. Бъдещият светец продължава образованието си, като усърдието и проявените от него качества са забелязани и високо оценени. Теодосий е ръкоположен за дякон, а по-късно и за свещеник от самия патриарх. Трудно е да се каже кой е този патриарх, останал неназован по име в житийния разказ за св. Дионисий Костурски. Възможностите са повече от една – Йоан XIII Глика (1315–1319), Герасим I (1319–1321) или Исай (1323–1332), като най-правдоподобно изглежда това да е последният от тях.

Вероятно с благословията на въпросния патриарх (Исай), когото можем в някакъв смисъл да приемем като покровител на младия българин, Теодосий заминава на Атон. Той става брат, а около 1328 г. е избран за игумен на манастира “Св. Филотей”. Принадлежността на Теодосий към атонското монашество в онези години е била широко известна – трапезундският хронист Михаил Панарет изрично отбелязва, че митрополитът е прекарал на Света гора двадесет години. Неговият пример е последван от по-малкия му брат, бъдещият светец Дионисий. Той пристига в манастира “Филотей” и на свой ред приема монашеството. В житието на Дионисий специално се отбелязват грижите, полагани от Теодосий, за обучението и духовното израстване на младия монах.

В самото навечерие на големия празник Благовещение, 25 март (1348 или година-две по-късно), неколцина монаси от “Филотей” излизат на риболов заедно със своя игумен, но са отвлечени от “разбойници” (турски пирати). В случая имаме интересна подробност – както е известно, на този празник по време на Великите пости е разрешено да се консумира риба, а Теодосий изпъква като грижовен игумен на своето монашеско братство. От друг фрагмент в житието на св. Дионисий се вижда, че братята, по потекло български селяни от Костурско, са били едри и силни хора, които не се плашат от физически труд.

Заловените монаси са отведени в тогавашната османска столица Бурса. Колко дълго е продължило пленничеството им, не се знае, но по-късно те са откупени от местните християни и освободени. Монасите потеглят обратно към Света гора през Константинопол. Във византийската столица Теодосий е приет с радост от патриарха. Може би става дума за Исидор (1347–1350) или, което е по-вероятно, за Калист I при първото му управление (1350–1353). Няма съмнение, че Теодосий се е познавал и с двамата от Света гора. Несъмнената близост на Теодосий с Калист предполага познанство и евентуални връзки с други българи – например св. Теодосий Търновски, но за съжаление не разполагаме с данни в тази посока. Според анонимния житиеписец по настояване на патриарха и хората около него Теодосий е избран за игумен на известния цариградски манастир “Манганон”. Приема се, че това е станало през 1351 г., което е във времето на патриарх Калист.

Привличането на Теодосий в столицата надали е случайно. Очевидно игуменът на атонския “Филотей” отдавна е известна фигура в исихастките кръгове, оглавявани от Калист, впоследствие от Филотей Кокинос, ревностно поддържани от император Йоан VI Кантакузин. Факт е, че след своята абдикация на 10 декември 1354 г. Кантакузин, вече с монашеското име Йоасаф, се оттегля именно в манастира “Манганон”, чийто игумен вече от няколко години е именно Теодосий.

През 1370 г. патриарх Филотей Кокинос издига Теодосий до високия пост на трапезундски митрополит – духовен глава на малката, но богата империя в Югоизточното Черноморие. По този повод в житието на св. Дионисий се разказва, че изборът става по молба на трапезундския император Алексий III Мега-Комнин, който по онова време е на посещение във византийската столица. С други думи, изборът на Теодосий несъмнено се извършва с одобрението и на тогавашния византийски император Йоан V Палеолог и отразява добрите отношение между двете държави в конкретния период.

Във връзка с въпросния избор житиеписецът с няколко думи скицира портрета на вече над шестдесетгодишния Теодосий: *"Жребият на това високо служение по Божията воля и по избора както на патриарха, така и на неговия клир, паднал на смирения Теодосий, който, наред със своята сърдечна чистота и свят живот, се отличавал и в други отношения, например по отношение на своята външност – той бил обаятелен, имал дълга патриаршеска брада до самите бедра, при това се славел със силата и сладостта на своето слово и със своя приветлив нрав..."* Отначало Теодосий отказва, изтъквайки "... *своето собствено недостойнство и трудностите на църковната власт...*" Пристигайки в Трапезунд, той е приет с радост от императора и местните християни.

В своята кратка "Трапезундска хроника" Михаил Панарет (гл.44) отбелязва *"... 3-ти (ден), август месец, индикт VIII, 6878 г.* (1370) *митрополитът кир Теодосий дойде в Трапезунд и беше въведен* (в сан), *той се яви от Тесалоника* (Солун) *и беше монах на Света гора двадесет години. Той пристигна в благополучния Константинопол и стана игумен на манастира Манганон. След това, съгласно каноническия избор, беше хиротонисан и поставен за* (митрополит)". Трябва се да подчертае, че това е един от малкото случаи, в които хронистът, макар и лаконично, споменава поименно някой от трапезундските митрополити от онази епоха.

За съжаление вестите за дейността на митрополит Теодосий са сравнително малко, но и онова, което се знае, свидетелства за неговата пастирска дейност и висок авторитет. Воден от своята конкретна задача, житиеписецът на св. Дионисий е извлякъл от изгубеното днес житие на Теодосий само онова, което му е трябвало... И все пак, изграждането на манастира "Дионисиат" в решаваща степен се дължи на неговото съдействие и застъпничество пред трапезундския император. На три пъти Алексий III отпуска значителни средства за строежа и стенописването на манастирския храм, осигурявайки и годишна парична помощ на братството. Още през септември 1374 г. трапезундският владетел издава грамота (хрисовул) в полза на "Дионисиат". Няколко години по-късно Дионисий отново посещава Трапезунд, но се налага да изразходва получените средства, за да откупи от турски плен своите отвлечени събратя монаси. При последвалото си трето поред посещение в Трапезунд атонският монах, тогава на седемдесет и две години, се разболява и умира. Това става на 25 юни (между 1380 и 1388 г.), като е погребан тържествено от своя по-възрастен брат. Предвид сведенията за craналите впоследствие "множество чудеса", може да се предполага, че канонизацията на св. Дионисий най-вероятно е заслуга на неговия брат митрополит Теодосий.

Известно е и едно писмо (*питакион*) на император Йоан V Палеолог до митрополит Теодосий. То не е точно датирано, като най-вероятно е от осемдесетте години на XIV в. В него се моли за застъпничеството на някогашния атонски монах пред трапезундския император предвид тежкото положение на Великата лавра "Св. Атанасий". Като причина за упадъка на древната обител се сочат някогашната сръбска хегемония на Света гора и последвалите турски разбойнически набези. За съжаление отговорът на св. Теодосий не е запазен.

Писмото на Йоан V и редица косвени аргументи показват, че авторитетният трапезундски митрополит не стоял встрани от политическите събития и процеси на своето време. Любопитно е в каква степен той има отношение към династичния брак на Константин Деянов (Драгаш), владетелят на българските земи в Северна Македония, с трапезундската принцеса Евдокия Комнина. Бракът е сключен през 1386 г., като има данни, че на свой ред Константин прави дарения на трапезундската църква.

В много отношения житейският път и духовната мисия на Теодосий са сходни с онези на други видни българи от онази епоха, особено със съдбата на митрополит Киприан. Макар да не притежаваме преки свидетелства за връзки между двамата духовни водачи, факт е, че те са сред близките сподвижници на патриарх Филотей и би било невероятно да не са знаели добре един за друг. По същото време са регистрирани връзки между Трапезундската империя и руските земи. Надали е случайно, че през 1388 г. (годината на смъртта на митрополит Теодосий) неговият непосредствен наследник Теогност предприема посещение в Москва и Новгород. Тази визита предвид сложността на презморските връзки явно е готвена поне месеци преди смъртта на Теодосий. Така или иначе, този малко известен факт подсказва за контакти между Киприан и Теодосий – двама архиереи, които са не само единомишленици, но и сънародници.

Дейността на св. Теодосий Трапезундски, както и на неговия по-малък брат св. Дионисий Костурски, са още свидетелство за ролята на личности от български произход във византийската църква и култура. Едно по-детайлно проучване на техните биографии, на свързани с живота им събития и личности вероятно ще покаже и други интересни факти от историята на Византия, България и страните от православната общност през XIV–XV в.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1999.

Жития святых, просиявших на Святой Горе Афон. Минск, 2003 (http://www.agion-oros.orthodoxy.ru/doc/af/afon.htm.)

Иванов, Й. Български старини от Македония. София, 1931 (1970).

Карпов, В.С. Трапезундская империя и русские земли.- Византийский временник, т. 38, Москва, 1977.

Карпов, В.С. Трапезундская империя и Афон.- Византийский временник, т. 45. Москва, 1984.

Кънчов, В. Избрани произведения, т. I – II, София, 1970.

Радић, Р. Време Јована V Палеолога (1332 – 1391). Београд, 1993.

Черепнин, А.В. Отражение международной жизни XIV- начала XV вв. в московском летописании. – Международные связи России до XVII в. Москва, 1961.

Lampsidis, O. Biografika ton adelfon Dionisiou, idritou tis Agio Orei monis, kai Theodosiou, mitropolitou Trapezountos.- Arheion Ekklisiastikou kai Kanonikou Dikaiou, 18 / 2 (1963).

Lourdas, M. Bios tou osiou Dionisiou tou Athonitou.- Arheion Pontou, 21 (1956).

Pavlikianov, C. The medieval aristocracy on Mount Athos. Sofia, 1999.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, v. 4. Wien, 1980.

СВЕТИ ПАТРИАРХ ЕФРЕМ СРЪБСКИ – “ДОБРИЯТ ПАСТИР” ОТ “ТЪРНОВСКАТА СТРАНА”

Сръбският патриарх и светец Ефрем, по род българин от *“Търновската страна”*, е първият виден исихаст, живял и развивал усилена духовна и обществена дейност повече от четири десетилетия в земите на средновековната сръбска държава. Неговата личност и делото му все още са слабо познати. Вниманието, което му отделят съвременната сръбска църква, а и самата историческа наука в нашата западна съседка, е общо взето бегло и “протоколно”. Култът към този бележит духовен водач и национален светец за средновековните сърби (и местните българи в Косово, навярно и съседните райони на днешна Македония) е отдавна заглъхнал, а българският му произход се отбелязва просто като факт, без в това да се търси нещо по-съществено. Такъв подход е неприемлив, тъй като именно чрез видни личности от български произход в сръбската култура навлиза мощното цивилизационно влияние на по-старите и в определен смисъл “класически” православни държави – Българското царство и Византийската империя.

Свидетелствата за живота и култа към св. Ефрем можем да почерпим най-вече от написаните в негова памет проложно житие (познато в два варианта) и служба. И двете произведения са дело на епископ Марко Печки, ученик на Ефрем. Отначало е познат само по-късният текст на житието, определян като анонимен препис “или превод наполовина сръбски, наполовина руско-славянски”, вероятно от XVI в. (по думите на Стоян Новакович). След публикацията на Дж. Трифунович става очевидна и автентичността на текста, и името на автора. И двете съчинения се намират в Празничен миней от XV в. и са оригинални творби на Марко Печки, който определено изпъква като един от сериозните и талантливи сръбски и балкански книжовници от началото на XV в. Епископ Марко е автор, в чието творчество може да бъде констатирано силно

българско (атоно-търновско) езиково и литературно влияние. Това явление по същество характеризира общата книжовна панорама на българо-сръбските литературни връзки през XIV–XV в. Достатъчно е да посочим определящата роля на такива творци и личности като Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и Константин Костенечки Философ. Към тази духовна “фаланга” бихме могли да прибавим митрополит Яков Серски, знаменитият монах, “старец” и игумен Исая Серски, може би химнописецът Ефрем, св. Ромил Видински и др. В конкретния случай, разбира се, своето влияние за авторския език и стил е оказвала в решителна степен и изтъкваната от самия Марко близост в продължение на близо четвърт век с неговия духовен учител Ефрем.

Независимо от скромния обем на житието, представящо типичен проложен текст, епископ Марко си е позволил по-обширен разказ в сравнение с други сходни паметници. Това е свързано както с архиерейската мисия на светеца, така и с конкретната му роля в историята на сръбското и общобалканското православие. По правило в житията за висши духовници присъстват факти, които очертават техния жизнен път и архиерейска дейност. В нашия случай също могат да бъдат откроени редица фактологически детайли, които са свързани и със съпричастието на автора към живота на Ефрем, когото той следва като негов ученик цели двадесет и три години! Освен това Марко има ясна представа за ролята на патриарха за съдбата на сръбската църква и държава, а и на балканското православие през тежките времена на османската експанзия.

Ефрем се ражда през 1311/1312 г. и произлиза от България (*“от областта на българското царство”*), по-точно *“от страната Търновска”*. Във връзка с раждането на бъдещия сръбски патриарх и светец Марко Печки посочва вярно тогавашният византийски император Андроник II Палеолог (1282–1328), както и сръбския крал Стефан II Урош Милутин (1278–1321). Направена е очебийна грешка при посочването на управляващия по онова време български цар, чийто поданик се явява младият Ефрем. Житиеписецът сочи *“цар Михаил”*, т.е. Михаил III Шишман Асен (1323–1330), докато раждането на светеца попада в средата на управлението на Теодор Светослав Тертер (1300–1321)! Още нещо, на първо място е поставен византийският, а не българският владетел (сръбският “свети крал” Милутин, разбира се, е на трета позиция). Един български, особено търновски автор никога не би допуснал подобна йерархична конструкция. Тя наистина подхожда на автор с по-общи балканско-православни представи за “порядъка в старшинството” на държавите и владетелите. Що се отнася до парадоксалната грешка с личността на българския цар, тя се дължи както на сериозната хронологическа дистанция от времето на раждането на Ефрем (повече от 90 години!), а и от смъртта му, така и на далеч по-голямата известност в Сърбия именно на Михаил Шишман. Както е добре известно, този български цар умира от раните си скоро след битката при Велбъжд/Кюстендил (28 юли 1330 г.) по време на войната с крал Стефан III Дечански (1321–1331) – събитие, което дава ново самочувствие на сръбската държава и е широко отразено в разнородни сръбски паметници.

Ефрем произлиза от свещеническо семейство и още от дете мечтае да се посвети на Бога. Когато вече е достатъчно зрял младеж, той проявява склонност към монашеството. Семейната среда на младия Ефрем обаче е друга, свързана с т.нар. “бяло духовенство”, докато той се стреми към “черното” монашеско поприще. Независимо от относително хомогенния облик на църквата, винаги между двата типа духовенство са съществували определени различия и противоречия. В една по-обикновена среда те са имали едни или други битово-семейни измерения. Това поражда и съпротивата на Ефрем срещу желанието на близките му да го обвържат с брак (задължителното условие за т.нар. бяло духовенство), което предвид тогавашната му възраст, двадесет и три години (закъсняла според тогавашните представи!), е още по-наложително.

Настояванията на близките стават причина за бягството на Ефрем от дома му, представено от Марко Печки в типичен за исихастките разбирания дух – след “видение” на самия Исус Христос. Това става през 1334–1335 г., т.е. по времето на цар Иван Александър (1331–1371). Бягството от дома отвежда Ефрем при *“някой си старец”* Василий, който се подвизава в “някаква пустиня.” Разбира се, изразът “някой си” не бива да ни заблуждава, тъй като самата монашеска степен “старец” изключва отиването на търсещия духовен учител Ефрем в “случайна” обител – например в някой малък селски манастир или в слабо известен отшелнически скит. За съжаление днес знаем твърде малко за подвизаващите се в тогавашните български земи и манастири духовни “старци”. Примерите от житията на св. Теодосий Търновски и св. Ромил Видински свидетелстват за наличието на подобни изявени личности. И все пак, както става ясно от Житието на св. Теодосий Търновски, *“... малцина бяха [онези] в Българската страна, които живееха добродетелно...”*. Под “малцина” в случая следва да разбираме преди всичко практикуващите исихасти.

Разказът на Марко Печки не дава възможност да се каже къде се е намирала “пещерата в пустинята” на стареца Василий. Тя вероятно не е била далеч от родното място на Ефрем, а може би и от столицата Търново. За да се спаси от упорството на своите роднини, напътстван може би от своя учител, младият монах поема към Света гора. Разбира се, монах с духовни и интелектуални заложби като Ефрем рано или късно би стигнал до Света гора и без всякакви преследвания и други “извънредни обстоятелства”... Факт е, че почти всички големи български духовни водачи от XII–XV в., за един или друг срок от време, живеят и работят в манастирите на Света гора – като се започне от униатския примас-патриарх Василий и първия общопризнат православен търновски патриарх св. Йоаким I (†1246 г.) до св. патриарх Евтимий Търновски.

Ефрем постъпва в прочутия Хилендарски манастир, покровителстван традиционно от сръбската владетелска фамилия, но, както е добре известно, обитаван и от множина монаси българи. Това не е случайно, тъй като братството е създадено от св. Симеон (бившият велик жупан Стефан Неман) и сина му св. Сава в края на XII в. – времето, в което Сърбия все още е под юрисдикцията на Охридската архиепископия ("... на първа Юстиниана и цяла България"). От друга страна, териториалното разширение на Сръбското кралство от края на XIII в. нататък, най-вече във времето на Стефан Душан (1331–1355), се осъществява преди всичко за сметка на етнически българските земи в днешна Македония. Постъпването на Ефрем в Хилендарския манастир става около 1335 г., именно при царуването на Душан (българин по майка) и съпругата му, българката Елена (сестрата на цар Иван Александър). По-късно Ефрем обикаля цялата Света гора, като е продължително време и в българския манастир "Св. Георги Зограф". Верен на своя духовно-търсачески, "приключенчески" темперамент, Ефрем пребивава за известно време и в скита "Преображение Христово" на самия връх на Атонската планина. Той си остава инок на Хилендарския манастир, което несъмнено има пряко отношение към по-нататъшните му живот и дейност.

След десетина години на Атон, придобил опит, знания и авторитет, Ефрем вече е *"старец"* и има свои ученици. Неговото израстване предполага, че той е запознат с основите на исихасткото учение още в България. В наситената с вековна християнска култура Света гора, превърнала се през XIV в. във водещият център на световното православие, утвърждаването на един монах не е възможно без наличието на високи духовни и интелектуални достойнства. При това, както стана дума, Ефрем не е от някой благороден византийски, български или сръбски род (такива са част от изявените исихастки водачи), а произлиза от обикновено свещеническо семейство.

Едно "агарянско (турско) нашествие" прогонва Ефрем и учениците му от Атон. Оттук те отиват *"близо до Филиповия град, на някакъв ибровски остров"*. Нещо повече, за известно време Ефрем е духовен наставник на монасите от някакъв близък манастир. Това е един от най-занимателните детайли в житието, който дава лаконична информация за средновековния Филипопол/Пловдив. Ефрем се е завръща в България, макар това да не е казано ясно в текста, може би поради сложната съдба на града през XIV в. Идването на монасите става към 1345 г., когато Пловдив и областта му са върнати на цар Иван Александър от правителството на императрицата Анна Савойска и малолетния Йоан V Палеолог (1332–1391). Той остава български до превземането му от османците, вероятно през лятото на 1370 г.

Дали завръщането на Ефрем в България не е свързано с евентуално намерение да се присъедини към монашеската общност на Григорий Синаит? Такава възможност не трябва да бъде изключвана, тъй като по същото време исихасткото братство в Парория е в апогея на своята слава, а личността на бележития "старец" Григорий привлича последователи отблизо и далеч.

Като една от най-важните "контактни зони" между Византия и България средновековният Пловдив, подчинен в църковно отношение на Константинополската патриаршия, вероятно отрано влиза в обсега на исихастката активност. Културата на самия град в онази епоха е слабо позната, макар в Пловдив по-рано да пребивават някои изтъкнати византийски интелектуалци (например Михаил Италик и Никита Хониат през XII в.). Местната митрополия води борба с особено активните в Пловдив и региона еретически учения на павликяни и богомили, както и с дохалкидонската доктрина на арменците. От манастирските центрове най-известна, разбира се, е Бачковската (по традиция "иверска", т.е. грузинска) обител "Св. Богородица". От Средновековието датират и други днешни манастири, като "Св. Кирик и Юлита", Кукленският и др. около Пловдив и Асеновград.

Загадъчният *"Ибровски остров"* отначало е тълкуван погрешно като остров Имврос в Егейско море. По-късно се прави много по-обоснованата връзка с античното име на р. Марица – Хеброс (новогр. Еврос). Най-правдоподобно обаче изглежда решението, предлагано от А. Данчева-Василева – загадъчният "ибровски остров" всъщност е самият "иверски" (грузински) Бачковски манастир, чието име е останало неразбрано от по-късен сръбски преписвач. През XIV в. Бачковската обител се българизира, но в нея пребивават също гръцки и грузински монаси. Традицията и връзките с грузинския "Ивирон" на Света гора продължават да напомнят за грузинското начало на манастира, създаден през 1083 г. от Григорий Бакуриани. Доброжелателното отношение и ктиторството на самия цар Иван Александър спрямо Бачковската обител на свой ред намеква за проникването на споделяните от българския владетел идеи на исихазма сред монашеското братство. Фактът, че хилендарският монах Ефрем, родом от "Търновската страна", е представен като "наставник" на тукашните монаси, свидетелства, че той вече се ползва с авторитет и известност далече извън пределите на Атон. Още нещо, надали в този "царски манастир" това е можело да стане без знанието и съгласието на самия Иван Александър. Известни са връзките на българския цар с Григорий Синаит и неговите български ученици (бъдещите светци Теодосий Търновски, Роман, Ромил Видински и др.). В този смисъл не е невъзможно да са съществували контакти между Ефрем и българския цар.

Струва си да се запитаме още нещо – дали "наставник" не означава игумен на манастира? Колкото и да е логично подобно предположение (ситуацията напомня онази със св. Теодосий Търновски в Килифарево), нямаме основания за положителен отговор. Ако е било така, епископ Марко Печки със сигурност би се спрял малко повече на този момент от биографията на Ефрем, отколкото просто да го спомене, както е в случая.

Подновената турска заплаха, а може би и достигнали до Бачково вести за смъртта на Григорий Синаит (1346 г.) и последвалият упадък на лаврата в Парория, насочват Ефрем към сръбските земи. Това вероятно се дължи и на сериозните опустошения, на които са подложени земите в Тракия от страна на турците през 1346–1347 г. Вероятно от Константинопол прониква и "черната смърт" – чумната пандемия, регистрирана именно през 1347 г.

От житието научаваме, че Ефрем отива във *"великата съборна църква" на* Сърбия (Печката патриаршия), където се покланя на светите мощи и е благословен от патриарх Йоаникий (архиепископ през 1338–1354, патриарх от 1346 г.). Както е известно, Йоаникий е провъзгласен за патриарх против волята на Константинопол с решителното участие на търновския патриарх Симеон и охридския архиепископ Николай. В църковния и държавен събор в Скопие на Великден 1346 г. участва голяма делегация от представители на светогорското монашество. По същото време Ефрем е в Бачково или някъде близо до него и очевидно не присъства на това извънредно важно събитие

в сръбската и балканската църковна история. Иначе епископ Марко Печки неминуемо би подчертал един толкова важен исторически факт. Макар и като косвен аргумент, нека отбележим, че може би неучастието на Ефрем в събора от 1346 г. по-късно, а именно при решаването на "сръбския въпрос" (1375 г.), го прави приемлива фигура за сръбския патриаршески престол при преговорите с Константинопол.

С оглед на хронологическите податки в текста на житието първото посещение на Ефрем при патриарх Йоаникий може да бъде отнесено към 1348 г. Още преди да посети Печ, българският монах се установява в околностите на Дечанския манастир, където води аскетичен живот. Ефрем се ползва от покровителството на цар Стефан Душан и съпругата му, българката Елена. Още нещо, когато се казва, че монахът Ефрем отива в Сърбия, не бива да забравяме етнокултурната картина в тази балканска държава по същото време. В царството на Стефан Душан са включени обширни български земи. Освен доминиращата роля на българите в днешна Македония, трябва да се отбележи и солидното през Средните векове присъствие на българи в Косово. Както е известно, потомци на това средновековно население са днешните *горани* (българи мохамедани) и християните в Призренска Жупа, днес в голяма степен сърбизирани.

След смъртта на Стефан Душан (20 декември 1355 г.) изкуственото, раздирано от етнически и политически различия Сръбско царство е обхванато от несигурност. Монахът Ефрем е нападнат от разбойници, *"люти като зверове"*, които търсят в килията му *"някакво богатство"*. Възможно е мълвата за *"богатството"* да е имала почва в близостта на отшелника с патриарсите Йоаникий и Сава III (1354–1375) и особено с управляващата царска двойка. Епископ Марко предава инцидента в драматична светлина – монахът търси спасение от върховния си господар Исус Христос, чиято *"... всесилна владичина десница го избавя."*

Известността на монаха българин и близките му връзки с върховните власти в Сърбия се потвърждават от реакцията на патриарх Сава IV, който веднага се разпорежда за Ефрем да бъде изградена нова пещерна килия в местността Ждрело край Средна гора (в днешно Косово). Този печки патриарх също е бивш хилендарски монах, игумен на манастира в периода 1347–1354 г. Наред с това съществува едно късно сведение, че Сава е родом от Тетово в днешна Македония. Ако това е истина, то общият български произход и сходния монашески път обясняват близостта между двамата духовни водачи. Доказаният авторитет на Ефрем привлича към новата му “килия” много монаси, които извличат *“духовна полза”* от неговия опит и знания.

Повратен момент в живота на Ефрем е смъртта на патриарх Сава (1375 г.). Продължаващият близо три десетилетия разкол ("схизма") между сръбската църква и Вселенската патриаршия в Константинопол ограничава възможностите на княз Лазар (1355–1389) за външнополитическа активност. Подобно на деспот Йоан Углеша през 1363–1371 г., сръбският владетел полага усилия за помирение с Византия. Той изпраща в Константинопол църковно-дипломатическа мисия, ръководена от *“великите старци Исая* (св. Исай Серски) *и Никодим”* (св. Никодим Тисмански). Срещата с патриарх Филотей Кокинос (1364–1376) дава положителни резултати, като особено деликатен е въпросът за избор на нов сръбски патриарх. Свикан е събор, който протича бурно, като са изказвани различни становища за причините за това ожесточено противоборство.

В крайна сметка изборът пада върху Ефрем поради редица обстоятелства и има “поливалентен” компромисен характер – както във вътрешносръбски политически план (противоречията между княз Лазар и мощния властел Георги Балшич), така и в междуцърковен и международен. Опростенчески е да сметнем, че само конкретната политическа ситуация, доказаният духовен авторитет и “неутралността” налагат българския монах за глава на сръбската църква. Така, подобно на своя съвременник и духовен събрат Евтимий Търновски, и Ефрем поема своя кръст в борбата за оцеляването на православието в тежките години на османското завоевание.

Благодарение на т.нар. *“Продължители на Данило”* (историко-летописен сборник, в чието редактиране и написване на заключителните две глави Ефрем има определено участие) се знае точната дата на избора на Ефрем за патриарх – 3 октомври 1375 г. Наред с това в онези години в православните страни е налице подчертана тенденция за засилено участие на църквата в общественополитическия живот. Тя е олицетворявана от изявени исихасти като Филотей Кокинос, Евтимий Търновски, Киприан, Никодим Тисмански и др. Преки данни за директни контакти между Ефрем и патриарх Филотей няма, но общото им атонско битие и идейнополитическа насоченост подсказват, че именно фигура от ранга на Ефрем е най-приемливата за преодоляването на схизмата между Печ и Константинопол. Именно Ефрем е можел да разчита на одобрението както на Константинополската, така и на онова на Търновската патриаршия в лицето на патриарх Евтимий, на влашкото монашество (водено от българина Никодим Тисмански), на руската църква (оглавявана от митрополит Киприан Московски – българин от виден търновски род), на атонското монашество (представлявано в случая от Исай Серски, потомък на сръбско болярско семейство, възпитаник на българската духовна традиция, по онова време игумен на руския манастир “Св. Пантелеймон”) и т.н.

Епископ Марко Печки представя Ефрем като сръбски патриарх с типичните в житийната литература изразни средства, избягвайки конкретиката. Това се дължи най-вероятно на близостта във времето между смъртта на св. Ефрем и времето на написването на житието. Когато е писан този текст, читателите му все още помнят добре делата на светеца, за да е нужно подробното им изброяване. За съжаление, пространно житие за св. Ефрем не е познато, а разказът за него в сборника на Продължителите на Данило, въпреки високите си литературни качества, е твърде общ. Все пак творбата на епископ Марко дава известна информация – наред с традиционните архиерейски грижи за убоги, вдовици, сираци и т.н., Марко споменава за антиеретическата дейност на сръбския първосвещеник против *“масалианина* (най-вероятно богомилски водач) *Влах”*. Този дързък еретик *“сеел плевелите”* на своето учение години наред, докато Ефрем не предприема радикални мерки срещу него. И тук виждаме как сръбският патриарх черпи с пълни шепи от богатия български опит в борбата ѝ с ересите, най-вече от примера на св. Теодосий Търновски с неговите безкомпромисни действия срещу еретиците в България през предходните две десетилетия.

Независимо от енергичната си дейност, по думите на житиеписеца Марко св. Ефрем остава със силно влечение към отшелничеството и исихастката "теория" ("видение"). Умората от напрегнатата архиерейска работа също си казва думата. След четири или пет години той се обръща с молба към сръбския владетел и висшия клир да бъде освободен поради *"старост и немощ"*... Княз Лазар и сръбският синод уважават молбата, макар и против волята си. Някои учени отдават оттеглянето на патриарх Ефрем на политически натиск, което не е изключено предвид борбите в сръбския елит по същото време.

Така или иначе, позициите на бившия патриарх остават силни, тъй като новият патриарх Спиридон е негов ученик и заема патриаршеския престол по предложение на самия Ефрем. Според късните, макар и недостатъчно проучени данни на т.нар. Сръбска и Арнаутска листа на сръбските патриарси Спиридон е родом от Ниш. Така излиза, че и той, подобно на своите предшественици Сава III и Ефрем, също е българин. Разбира се, ако при св. Ефрем българският произход е абсолютно сигурен, то при Сава III и Спиридон това е проблематично, но не и невъзможно. Както стана дума, в сръбската държава през XIV в. са включени обширни земи с компактно българско население, в сръбския управленчески елит има много българи, а в манастирите – и на Света гора, и в самата държавна територия на Сърбия и наследилите я след 1355 г. самостоятелни "княжества" – българо-сръбското монашеско съжителство е нещо обичайно. Впрочем, изричното указание, че Ефрем е българин (липсващо при Сава III и Спиридон) вероятно се дължи на обстоятелството, че той е родом от пределите на българската държава и е бил поданик на българския цар.

След избора на Спиридон неговият учител Ефрем се оттегля отново в Дечанския манастир, където се отдава на аскетичен живот в продължение на девет години. Косовската

битка (15 юни 1389 г.) и смъртта на патриарх Спиридон скоро след нея поставят Сърбия и църквата ѝ в изключително тежко положение, което не позволява свикването на църковен събор цели пет месеца. Като спасителна фигура отново изпъква българинът Ефрем, който според Марко Печки приема настойчивите молби на *"... своите чеда (...) и пак при своето стадо добрият пастир идва, и душата си за людете полага..."*

В научната литература няма единно становище за продължителността на втория понтификат (управление) на Ефрем, който е поставян в периода 1389–1392, 1389-1390 или 1389–1391 г. В това повторно поемане на духовната власт от българския монах има и друго обстоятелство, което може би в конкретния момент е най-важното. От византийски документи става ясно, че при патриарх Спиридон отношенията между Константинопол и Печ отново се влошават, този път по канонични причини. Става въпрос за т.нар. "триепископат" на Спиридон, за когото градът Печ (като епископска катедра) се явява трети архиерейски престол. Това положение, преценено във Византия като грубо нарушение на каноните, предизвиква протести. Конфликтът е преодолян не само от смъртта на Спиридон, но и благодарение на патриарх Ефрем. Неговият авторитет влияе решително за помирението между двете църкви. Този случай представя българския монах не само като бележит духовен водач, но и в качеството му на църковен дипломат.

Надали това е цялата истина за казуса с патриарх Спиридон. Както стана дума, този сръбски първосвещеник е избран по предложение на самия Ефрем, който не е можел да не знае за спорността на т.нар. триепископат. Поредният конфликт между Константинопол и Печ е във времето на патриарх Антоний IV (1389–1390; повторно: 1391–1397), докато при неговия предшественик и приемник Макарий (1377–1379; повторно: 1390–1391) такива спорове не са регистрирани. Дори и от пръв поглед е ясно, че изборът на Спиридон става при първия понтификат на Макарий, както и че положителното развитие на византийско-сръбските междуцърковни връзки има място и при второто му архиерейство.

Антоний IV и Макарий са не само твърде различни в личностен план, но и са свързани с противостоящи политически фракции във византийския императорски двор и с аналогични групи във висшия клир. Както основателно отбелязва Р. Радич, Макарий изглежда е единственият патриарх от втората половина на XIV в., който не принадлежи към исихасткото “крило” на църквата. Това донякъде обяснява склонността му към ненамеса във вътрешните работи на Печката патриаршия, противно на исихастката тенденция към по-строга универсализация на православната общност, към по-действена роля на Константинополската (Вселенската) патриаршия спрямо другите поместни “сестри” църкви. Наред с това като бивш митрополит на Севастия в Мала Азия, живял и работил в условията на иноверна турска власт, Макарий навярно е по-толерантен в отношението си към поместните православни църкви, вкл. към най-младата патриаршия в Печ. Той е по-отстъпчив (в сравнение с Филотей Кокинос) и към желанието на московския княз Дмитрий Донски и приближеното му духовенство да наложи свой, руски кандидат на митрополитския престол в Киев и Москва. Последното ни е известно предвид трудностите, които среща в Русия друг виден българин, а именно митрополит Киприан.

Проблемът за “триепископата” вероятно е изведен на преден план през 1390 г. от патриарх Антоний IV, един от ярките привърженици на идеята за водещото място на Вселенската патриаршия и самата Византийска империя в християнския свят. Ефрем обаче по-леко от всеки друг сръбски епископ е можел да намери път към помирение с Антоний, доколкото и двамата са свързани достатъчно с Филотей Кокинос, а може би и помежду си. Така или иначе, личната заслуга на св. Ефрем за преодоляването на новата криза е несъмнена.

Когато новият сръбски княз Стефан Лазаревич успява да нормализира отношенията си със султан Баязид, като междувременно са изгладени и споровете с Константинопол, става възможно свикването на нов събор. За сръбски патриарх е избран Данило III (1391–1396), а Ефрем отново се отдава на желаното *“свято подвижничество”*.

Ефрем умира през нощта на 14 срещу 15 юни 1400 г. Епископ Марко обобщава, че той е монах в продължение на 41, а архиерей – 24 години. Погребението на заслужилия първосвещеник и тачен от паството духовен учител е изключително тържествено. В него участват тогавашният патриарх Сава IV (1396–1409), целият синод и множество народ. Тялото му е погребано в патриаршеската църква “Св. Димитър” в Печ, където един от патриаршеските саркофази и до днес се свързва със св. патриарх Ефрем.

Сръбският литературен историк Дж. Трифонович основателно датира появата на житието на Ефрем в първата или втората годишнина от успението (смъртта) на българския отец. Ефрем става национален светец на Сърбия, а според някои автори култът към патриарха българин е приеман като своеобразно “оръжие” за утвърждаването на новата династия Бранковичи спрямо онази на княз Лазар Хребелянович. Ако приемем подобно решение, оказва се, че българският монах и сръбски патриарх в онези години съперничи по популярност на знаменития сръбски княз и великомъченик, превърнал се в най-яркия символ на борбата на сърбите с османската експанзия.

Едва ли трябва да се съмняваме, че бележит исихаст, активен църковен и обществен деец като патриарх Ефрем е и книжовник. И до днес в сръбската наука продължава да присъства становището за неговата идентичност с химнописеца Ефрем. След подробното проучване на Предраг Матеич, поне докато евентуално (колкото и невъзможно да изглежда това) не се появят някакви нови данни за такава идентичност, въпросът изглежда решен окончателно. Въпреки това обаче “старец” и “учител” като Ефрем, под чието силно влияние е самият епископ Марко Печки, навярно е имал свои преписвачески, съставителски, а може би и преводачески и авторски трудове, чиято атрибуция поне засега не е възможна. Известни податки за творческата дейност на патриарх Ефрем все пак съществуват. Вероятно под негово ръководство е завършен споменатият Данилов сборник (“Продължителите на архиепископ Данило”), където последният споменат печки патриарх е именно Ефрем. Не е изключено той да е един (фактически последният!) от въпросните “продължители”, най-малкото да е редактирал последните две глави на това ценно историческо съчинение.

Последната глава представя Ефрем като фактически първия сръбски духовен глава, който напълно легитимно носи титлата "патриарх".

В свойствения за епохата и агиографския жанр литературен маниер епископ Марко твърди, че неговият покоен учител, дори преминал в отвъдното, продължавал да изпълнява своята мисия на пастир и архиерей на православния народ. Този мотив е засилен допълнително от анонимния книжовник (т.е. от автора на по-късния вариант на житието), както и от неговия още по-късен "съавтор", който е преписал и на места вероятно е преработил житието вече във времето на турското робство. Нека отново припомним, че този *"православен народ"* в онази епоха се състои не само от сърби, но и от местни българи, включително в Косово. Култът към св. Ефрем е имал своето изключително важно място в духовния живот на православните християни в Косово и Сърбия в продължение на векове, което е и най-високата оценка за делото на българина "от Търновската страна".

В Косово българите са асимилирани
едва в 19 в.!

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994 (1999).

Баришић, Фр. О измирењу српске и византийјске цркве 1375.- Зборник радова Византолошког института, т. 21, 1982.

Даниловi наставлњачи (Данилов ученик, други наставлњачи Даниловог зборника). Ред. Г.М. Даниел. Београд, 1989.

Даскалова, Б. Св. Никодим Тисмански (Автореферат на д-рска дис.). София, 2007.

Калић, Ј. Срби у позном средњем веку. Београд, 1994.

Партений, епископ Левкийски. Жития на светиите. С., 1974.

Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да просияят... (Жития на св.патриарх Йоаким I Търновски, св. Исая Серски и св. патриарх Ефрем Печки). В. Търново, 1999.

Пурковић, М. Српски патријарси средњега века. Диселдорф, 1976.

Трифуновић, Ђ. Житие св. патријарха Јефрема од епископа Марка.- Анали Филолошког факултета, 7. Београд, 1967.

Laurent, V. L' archevêque du Pec et le titre de patriarche après l'union de 1375.- Balcanica (Bucharest), 1944.

Novaković, St. Zivot srpskoga patrijarha Jefrema.- Starine, kn. XVI. Zagreb, 1884.

Pitsakis, C.G. Canonica Byzantino-Serbica minora, I. Le trisepiscopat: une "pervesion" serbe?- Byzantio kai Serbia kata tov IA' aiona (Mnimi tis Gordana Babic'). Athina, 1996.

Павлов, Пл. Св. Патриарх Ефрем Сръбски – "добрият пастир от Търновската страна".- Известия на Исторически музей – Кюстендил, т. Х. Кюстендил, 2005, 287-296.

Косово никога не
е било етнически
сръбско!

Сърбите бяха окупатори
там, но си получиха
заслуженото!

Сърбите са мръсна
шовинистична сган!

БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО И ЦЪРКОВНО ВЛИЯНИЕ В СРЕДНОВЕКОВНА МОЛДОВА
(XIV – XV в.)

Средновековна Молдова, появила се на политическата карта в средата на XIV в., е интересен пример на православна християнска държава с мултиетнично население и славяноезична култура. Макар да изпитва частични влияния и от други славянски или славяноезични страни (Влахия, Галицка Русия, по-късно Московска Русия, отчасти Полша, Литва и украинското казачество), надали може да има съмнение, че основата на тази *"славо-румънска култура"* е наследство от средновековна България. Земите на появилото през 1359 г. княжество в предишните векове за известни периоди от време са в пределите на средновековната българска държава с нейната християнска православна култура.

Българското цивилизационно влияние в дунавските княжества Влашко и Молдова не се радва на особено силен интерес. Съществуващите изследвания най-често са свързани с книжнината и литературния живот, езика, по-рядко с изкуството и православната музика. Не бива да се забравя обаче, че българите дават на православната цивилизация нов културен модел, който може да бъде определен условно като *"Византийско-български"* ("българо-византийски") – определение, което изразява по-точно, най-малкото конкретизира по приемлив начин названия от рода на *"византийско-славянско средновековие"* (Иван Дуйчев), *"Slavia orthodoxa"* (Рикардо Пикио), като визира много по-ясно част от "византийската общност" от държави и култури (Димитрий Оболенски).

Т.нар. византийско влияние към Сърбия, Русия, Влашко, Молдова, Литва е преработен от българите (както от интелектуалците в самата държава България, така и от онези, работили в Константинопол, Атон и пр.), преосмислен модел на класическата византийска култура и духовност.

Въпросът за политическото и културното влияние на България още преди създаването на княжеството (1359 г.) остава сложен, което се дължи най-вече на оскъдицата от извори. И все пак, както е известно, при диалога на България с Римската курия в началото на XIII в. Търновската (униатска) патриаршия е определяна като църквата "... на България и Влахия". Това е свидетелство за позициите ѝ на север от Дунав, макар те днес да са неизвестни в конкретните си форми, центрове и т.н. Дали в своите писма папа Инокентий III и цар Калоян (1196/7 – 1207) използват названието "Влахия" само в по-късния му географски смисъл, т.е. какви са неговите пространствени очертания, също е трудно да се отговори. Най-вероятно отчасти земите на бъдещата Молдова (създадена век и половина по-късно!) влизат в тази българска "Влахия" – отвъддунавските земи до Карпатите, които са част от териториалния спор с Унгария.

През XIII век междуречието на Дунав, Прут и Днестър е слабо населено, а съставът на жителите е пъстър – българи, потомци на печенези и узи, може би групи от руси-бродници, кумани. Данни за по-сериозно романско (влашко, респективно молдавско) етническо присъствие на практика отсъстват. Тези земи обаче имат важно стратегическо значение не само за първите Асеневци, но и въобще за царете в Търново през цялото съществуване на Второто българско царство.

Няма
такива
там
тогава

17 е
Са избити
[illegible]

Друг, макар и косвен аргумент в тази посока е традиционната българска политика за приобщаване на куманите – стратегическият съюзник на Второто българско царство. Този проблем отново има връзка с българо-унгарските противоречия, които са засягали и трайните интереси на двете страни между Карпатите и Дунав, а дори и в Северното Черноморие. Тук очевидно не става въпрос толкова за територии в класическия смисъл на думата (тези земи през XIII век са слабо населени, с неразвито стопанство, трудни за пряко администриране и отбрана), колкото за влияние и стратегически замисли в по-далечна перспектива. В своята клетвена грамота пред папата цар Калоян заявява, че бъдещото покръстване на "езичниците" (в случая това могат да бъдат единствено куманите!) трябва да бъде осъществено от българската църква – "И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелята на същия свещен апостолически престол".

Заявената българска позиция не може да няма връзка с опитите за католическа пропаганда сред куманите, започната от ордените на цистерцианци и доминиканци още в края на XII – началото на XIII в. – линия, поддържана най-вече от Унгария. Надали има съмнение, че една от целите ѝ е да лиши България и от куманската съюзна помощ.

Българската "степна" политика е продължена и от Иван Асен II (1218–1241), когато според Т. Сенга се стига до война между България и Унгария (около 1228 – 1331 г.?), предизвикана отново от унгарските опити за покръстване (покатоличване) на куманите. Унгарският експанзионизъм на изток от Карпатите води до създаването на загадъчната "Куманска епископия", първите сведения за която са именно през двадесетте години на XIII в. Тя по всяка вероятност е обхващала част от Северна и Средна Молдова. Българската държава и Търновската патриаршия, както изглежда, са се опитвали да оказват съпротива на католическата инвазия в един диоцез, признат някога от самия Рим за търновски. Действащите в региона на "Куманската епископия" "лъжеепископи", за които се споменава в папски документи от 1228 и 1234 г., най-вероятно са архиереи на Търновската архиепископия-патриаршия, а не на далечната Никейска (Константинополска, Вселенска "в изгнание") патриаршия.

Българските политически позиции в района на Дунавската делта и на североизток от голямата река рязко отслабват след татарската експанзия (1241–1243 г.), най-вече след появата на "улуса" на Ногай през седемдесетте години на същото столетие. Нещо повече, Ногай изгражда своя "база" и върху завладяна българска територия в Северна Добруджа. Татарски център на юг от реката е Исакча, чието име се чете върху монетите на Ногай, както и в египетските арабски летописни съчинения. И все пак, след рухването на Ногаевата "държава в държавата" през 1300 г., както е известно, цар Теодор Светослав (1300–1321) получава от хан Токту (1290–1313) старите български земи до Днестър, включително важното пристанище Монкастро/Белград (дн. Белгород Днестровский, Украйна, известен с татаро-турското название Акерман). Татарското върховенство над тази територия обаче е запазено, поради което върху тогавашните италиански карти се появява "провинцията България" северно от Дунавската делта, подвластна на "Златната Орда". Докога е продължила българската власт в този район, е трудно да се отговори, но по времето на Иван Александър (1331–1371) няма данни, които да потвърждават съществуването ѝ. Най-вероятно тя е напълно реокупирана от татарите по времето на хан Узбек (1313–1341). Независимо от това, фактът, че върху част от територията на бъдещото княжество Молдова е имало българска политическа власт, не трябва да бъде игнориран. Трудно е да се повярва, че структурите на тази власт могат да изчезнат само за две-три десетилетия – техните "следи" остават и имат трайно отражение върху политическия и културен модел на тази съседна на България страна.

Параметрите на българското духовно и културно влияние са разнопосочни, имат различни и нерядко непреки източници – дълбоко вкорененото византийско-българско наследство в културата на романоезичните жители на Балканите, по Карпатите и т.н., на Галицко-Волинското княжество (възприета, естествено, от Киевска Русия през X–XI в.), на Сърбия и Влашко. Това важи и за въздействието на манастирите на Света Гора Атонска с българското монашеско присъствие в тях, българските духовници в Константинополската патриаршия и пр. Политическите и съпътстващите ги културни връзки в края на XIV и през XV в. се развиват на фона на османската експанзия – процес, който освен че се "надстроява" над византийско-българската духовна традиция (тя, както стана дума, идва не само от България!), но все пак има и по-конкретни измерения. По всяка вероятност, ако съдим и по някои случаи на емигриране на видни българи, между царете в Търново и воеводите в Сучава е имало официални дипломатически връзки.

Предвид особеностите на българското държавно развитие през втората половина на XIV в. най-близки връзки с Молдова е развивало т.нар. Добруджанско деспотство. Между тази българска държавица и Молдова е имало и обща пряка граница, достигала района на Галац и Браила. Както научаваме от една литовско-руска летопис, около 1396/1397 г. тогавашният молдовски воевода и един български владетел, наречен "деспот", са съюзници на великия княз Витовт. Става дума за молдовския господар Стефан I (1394–1399) и деспот Иванко Тертер (1385–неизв., може би 1399 г.?), синът на Добротица. По същото време Молдова е в съюз с Полша (от 1396 г.), която пък е в персонална уния с Литва.

Един от носителите на българското културно "излъчване" са етническите българи в княжеството Молдова. Въпросите за тяхната численост, основни поселения, тип на присъствието им и т.н. остават открити. Така или иначе, и през XIV–XV в. на територията на младата държава е имало българи "от старите времена" – т.е. от епохата на татарската хегемония и на самата българска власт по онези места. Макар и бегло, това е отразено в топонимията, личи от данните на диалектологията и археологията – такъв е случаят с "анклавите" от старо българско население по р. Сирет, в югозападната част на страната, покрай Дунавската делта. Естествено, броят на българите ("шкеи") е нараствал, при това може би в резултат на различни миграционни вълни, в пряка връзка със завоюването на Добруджа и други български земи от османците. Възможно е да е имало потомци и на българската аристокрация, както е например случаят с болярския род на Прочелниците. Тези хора на първо място са носители на езика – език, който, макар и с немалко промени, все пак е официален административен и богослужебен език на Молдова (и на Влашко) докъм края на XVII в. Ако съдим по многобройните владетелски грамоти, други документи, книжовни паметници и големия масив българска лексика в днешния румънски език (вкл. в молдовския му вариант), този среднобългарски език е бил широко използван от цялото население. Излишно е да изтъкваме, че почти цялата молдовска система на титли и служби (сходна е практиката и във Влашко) е от българо-византийски тип и има най-преките си аналогии във Второто българско царство.

Движението на българи към Молдова личи от някои конкретни случаи. Първият от тях е при създаването на манастира Нямц през 1392 г. (според приписката в Ловчанския сборник) от търновските монаси Софроний, Пимен и Силван. Както е

известно, те отнасят в Молдова някои от най-представителните образци на столичната книжнина. Другата версия е, че манастирът е създаден от ученици на св. Никодим Тисмански. Както обаче е категорично доказано, той също е български монах (родом от Прилеп в дн. Македония), действал е години наред във Видинското царство и е свързан достатъчно силно с патриарх Евтимий. Манастирът, създаден при воеводата Роман (1391–1394), се радва на щедрата подкрепа на бележития молдовски владетел Александър Добрия (1400–1432). Така или иначе, Нямц през XV–XVI век е огнище не само на българо-молдовски монашески живот, но и може би най-завършената "реплика" на Търновската книжовна школа. При Александър Добрия грижата за църквата и монашеството води до получаването на редица имения от митрополията в Сучава и до създаването на нови манастири: Молдовица (1402 г.), Бистрица (1407 г.) и др.

Ролята на бележития търновски интелектуалец Григорий Цамблак за културата на Молдова е толкова значима, че съвсем естествено е предмет на многобройни изследвания. Цамблак е пребивавал в манастира Нямц, може би е негов игумен в периода 1403–1406. Бележитият молдовски книжовник Гаврил Уреке, работил в Нямц две десетилетия по-късно, е не само последовател на Цамблак, но и своего-рода "външен" представител на Търновската школа. Григорий Цамблак създава в Молдова прочутото "Житие на св. Иван Нови Белградски (Сучавски)", приемано за първата и основополагаща творба на средновековната молдовска литература. Делото и творчеството на бележития търновски писател и духовен водач оставя трайни следи в културата на младото княжество и е сред факторите, които утвърждават българоезичието на същата тази култура.

Една от най-значимите фигури в духовния, а и в определен смисъл и в политическия живот на Молдова през XV в. е митрополит Дамян. Определян нерядко като "грък", той е български монах и близък сподвижник на водача на твърдата (антиуниатската) православна опозиция във Византия св. Марк Ефески. Откъде е родом, къде се е подвизавал и т.н. преди 1437 г., е неизвестно, но едва ли е случайно, че през посочената година Дамян е ръкоположен за митрополит на Молдова. Това е сторено от знаменития патриарх Йосиф II, който не само е българин по произход, но и незаконороден син на последния търновски цар Иван Шишман. Оказаното извънредно високо доверие от страна на Йосиф II, както и по-късната близост със св. Марк Ефески показват, че Дамян не е случайна фигура. По-всяка вероятност неговият жизнен и монашески път е свързан с някоя от големите атонски обители, с Константинопол (вероятно като служител на Вселенската патриаршия след 1416 г.), а може би и с Ефес (в периода 1393 – 1416 г. Йосиф е митрополит на този важен малоазийски град и стар духовен център, тогава вече под османска власт) и с "Цариград Търново". Тази конструкция наистина е хипотетична, но като цяло е твърде вероятна предвид кариерата и позициите на Дамян към 1437 г. Скоро след назначаването му за митрополит Дамян води молдовската църковна делегация на спорния като резултати Фераро-Флорентински събор (1439 г.), най-мащабният опит за обединяването на православната и католическата църква през онази епоха. Той взема активно участие в пренията около т.нар. "филиокве", поддържайки строго православното гледище за природата на Св. Дух. Така на практика той не е в противоречие с позицията на патриарх Йосиф II (както е известно, Шишмановият син умира на 10 юни 1439 г., повече от месец преди подписването на унията), но все пак е най-близо до радикалните православни делегати начело със св. Марк Ефески. Между впрочем, тази "ефеска" връзка (Св. Марк наследява митрополитската катедра в Ефес именно от Йосиф II) също си струва да бъде обмислена – напълно възможно е връзките на Дамян със св. Марк да произтичат от близостта и на двамата с Йосиф II, както с допуснатото по-горе пребиваване на Дамян в Ефес в някакъв период между 1416 и 1437 г.

След края на събора Дамян се завръща в Молдова, чийто духовен водач остава до смъртта си през 1447 г., т.е. цяло десетилетие митрополит Дамян е духовен глава на младата молдовска държава и нейната църква, спечелвайки си заслужен авторитет. Надали е случайно, че големият молдовски интелектуалец княз Димитрий Кантемир го смята за първия митрополит на своята страна и създател на тамошната православна църква. Това, разбира се, не е вярно (Молдова има митрополит още от 1387 г.) – твърдението на Кантемир обаче отразява убедително мястото на Дамян като духовен водач с големи заслуги за устройството и международния престиж на православието в Молдова. Струва си да се помисли и за политическите заслуги на митрополит Дамян, особено в размирните времена след смъртта на Александър Добрия (†1432 г.).

Другата значима фигура на българин в духовния живот на Молдова е митрополит *Теоктист* (1453–1478). В някои издания отново го определят като "грък" (не като местен йерарх, а като изпратен от Константинопол), но българската му народностна принадлежност се доказва категорично от византийски документи. По-млад събрат на митрополит Дамян, монахът Теоктист също участва в работата на Фераро-Флорентинския събор, и то като архидякон в "партията" на св. Марк Ефески. Не е изключено скоро след събора той да е отпътувал за Молдова, където става игумен на манастира в Нямц. По-този начин, както е очевидно от случаите с Пимен, Софроний, Силван и Григорий Цамблак, той продължава българската линия в този водещ манастир в Молдова.

През 1453 г. Теоктист е ръкоположен за митрополит, но не от Константинопол, а от печкия (сръбския) патриарх Никодим. В случая не става въпрос за междуцърковна колизия, а за акт, предизвикан от метежните събития след превземането на Константинопол от османците (29 май 1453 г.). Както е известно, тогава патриарх Григорий Мамас (привърженик на унията с Рим) е вече в Италия, а лидерът на православната "партия" и бъдещ патриарх Генадий Схоларий (1454–1456) в продължение на няколко месеца е в турски плен. Теоктист е митрополит на Молдова в продължение на четвърт век, бидейки духовен водач на княжеството до̀ смъртта си (18 ноември 1478 г.). Още по-впечатляващо е, че той е духовен глава на Молдова при нейния изтъкнат владетел Стефан Велики/Щефан чел Маре (1457–1504). Сътрудничеството на Теоктист с този даровит държавник дава своите резултати. Предвид яростната съпротива срещу османската експанзия ролята на митрополита за сплотяването на молдовските християни явно е била твърде значима. От друга страна, по времето на Теоктист наред с много други събития е изграден и манастирът Путна, осветен от самия него на 3 септември 1470 г. Името на бележития българин присъства и в молдовското летописание.

Би трябвало да страдаме от особено "късогледство", за да не забележим, че само през XV в., погледнато в чисто хронологически план, Молдовската митрополия е управлявана от най-малко двама българи (от общо шестима души!), и то в продължение на тридесет и пет години! При това не "обичайни" години, а може би едни от най-тежките в историята на световното православие (злополучната Флорентинска уния, падането на Византия и Константинопол – "световната столица" на православието, завладяването на Сърбия и пр.), нелеки и за самата Молдова. Този привидно "статистически подход" обаче не изчерпва въпроса, тъй като и другите четирима митрополити в някаква степен също са носители на българско влияние. Още през 1394 г. не някой друг православен архипастир, а именно молдовският митрополит *Йеремия* е определен от Вселенската патриаршия за екзарх над диоцеза на току-що ликвидираната след заточението на св. Патриарх Евтимий Търновска българска патриаршия. Митрополит *Йоаким* (1447–1453) пък е бивш владика на Агатопол/Ахтопол. Разбира се, по-вероятен е неговият гръцки произход, но, така или иначе, като човек от контактна зона между българи и гърци той вероятно е знаел български. Митрополит *Георги* (1478–1501), наследил Теоктист след смъртта му, преди това е игумен на манастира Нямц. Едва ли трябва да се съмняваме, че независимо дали са от молдовски, гръцки, български или друг произход, такива личности са били дълбоко свързани с духовната култура на средновековна България.

Посочените молдовски архипастири са имали своите ученици, сътрудници и последователи, сред които без съмнение са присъствали мнозина българи. Към тях би следвало да прибавим представителите на онази духовна интелигенция, която се е раждала на молдовска земя от средите на посочените по-горе български етнически общности в тази съседна на средновековна България православна страна. Всичко това е било съпроводено с пренос на ръкописи, икони, свети мощи. Най-голямото сакрално богатство в Молдова несъмнено са мощите на *св. Петка Търновска*, които, както е известно, се пазят и днес в Яш (от

1641 г.). Отдавна е обърнато внимание и на известния "Списък на руските градове далечни и близки" (началото на XV в), редактиран най-вероятно от българина митрополит Киприан Московски, в който българските и молдовските градове са представени като едно цяло, а на св. Петка Търновска е обърнато специално внимание. Нима това не показва, макар и по особен начин, че молдовската духовна култура е дълбоко свързана с търновската, въобще с българската традиция?

Набелязаните въпроси се нуждаят от нови изследвания и известно преосмисляне на познати отдавна извори и факти. С други думи, ролята на българското културно влияние в средновековна Молдова заслужава повече внимание. Става дума за важна тема от културната история, която, ако се замислим върху прочутото заглавие на именития румънски историк Николае Йорга ("*Byzance apres Byzance*"), достатъчно ярко илюстрира и българските измерения на този културен феномен от историята на православната цивилизация.

-мовитий

Е голям румънски шовинист!

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1999.

Бойчева, П. Молдовските хроники от XV-XVI в. за българи на Сирет.- Studia balkanica, 17 (Изследвания в чест на акад. Н. Тодоров). София, 1983.

Бойчева, П. Към въпроса за участието на среднобългарската литература в църковно-политическия живот на Молдова през XIV-XVI в.- Българите в Северното Причерноморие, т. II. В. Търново, 1993.

Бонев, Ч. О церковной организации в задунайских землях Болгарского государства (IX–XI вв.).- Studia balcanica, 20, 1991.

Гросул, В. Я., М. Н. Губоглу. К истории молдаво-славянских связей.- Советское славяноведение, 1980, кн. 5.

Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII–XIV в.). В. Търново, 1989 (1992).

Наумов, Е. П. Болгарские топонимы "Росийской географии XIV века".- Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев). София, 1980, 99-104.

Павлов, Пл. Българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII-XIV в. – Българите в Северното Причерноморие, т. I. В. Търново, 1992.

Павлов, Пл. Родът на Стоян Прочелник – стар български болярски род в Молдова през XIV-XV в.?- Българите в Северното Причерноморие, т. III. В. Търново, 1994.

Полевой, Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. Кишинев, 1979.

Руссев, Н. Д. На грани миров и эпох (Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.). Кишинев, 1999.

Търновска книжовна школа, т. III (Григорий Цамблак и неговата епоха). София, 1984.

Brătianu, G. I. Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au debut du XIV-e s.- Byzantion, II, 1925.

Cronicile slavo-romine din secolele XV–XVI (Publ. de I. Bogdan, ed. P.P.Panaitescu). Bucureşti, 1959.

Dobrescu, N. Din istoria bisericii romine (Secolul al XV-lea). Bucureşti, 1910.

Elian, A. Moldova şi Bizanţul in secolul al XV-lea.- Cultura moldoveneasca in timpul lui Stefan cel Mare. Bucureşti, 1964.

Georgescu, N. Al. Bizanţul si instituţiile româneşti pina la mijlocul secolului al XVIII-lea. Bucureşti, 1980.

Giurescu, D. C. Illustrated History of the Romanian People. Bucharest, 1981.

Pâcurariu, M. Istoria bisericii române. Bucureşti, 1980 (Chişineu, 1993).

Spinei, V. Moldova in secolele XI-XIV. Chişineu, 1992.

Theodorescu, R. Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV). Bucureşti, 1974.

Павлов, Пл. Византийско-българският културен модел в средновековна Молдова (XIV–XV в.).- Българите в Северното Причерноморие, т. VIII. В. Търново, 2004, 167–178.

ЦАР КОНСТАНТИН II АСЕН (1397–1422) И КРАЯТ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВНОСТ

Още от времето на "раждането" на модерната историческа наука през XIX в. проблемът за гибелта на нашата средновековна държава е решаван по неоспорим и категоричен начин. За "великия български чех" Константин Иречек, авторът на първата научна история на българите, горната граница на българското държавнополитическото развитие през средновековието е 1396 г. – теза, която е залегнала трайно не само в специализираните изследвания, общите курсове по история на България (вкл. многотомната история на БАН), университетските лекции и школските учебници, но и в публицистиката, литературата и въобще в общественото съзнание на много поколения.

Преди време заедно с колегата Иван Тютюнджиев, събирайки и преосмисляйки насъбрания през последните стотина години нов изворов материал, предложихме друг вариант за решаването на този така интересен и важен въпрос. Хипотезата за края на Видинското царство, изложена последователно в една научна брошура и в две по-големи обзорни книги, все още не е получила обективна оценка, а неин отзвук, за съжаление, можем да открием не толкова в българската, колкото в чуждата историография. Така например белградският византолог Р. Радич отбеляза: *"Обикновено се смята, че с падането на Видин през 1396 г. завършва и историята на средновековната българска държава. Неотдавна обаче двама изследователи (Пл. Павлов и Ив. Тютюнджиев) изнесоха много занимателната и смела хипотеза, според която видинската държава като васална османска територия е съществувала може би до 1422 г. Тази важна хипотеза, разбира се, би хвърлила съвсем нова светлина върху историята на българския народ през средните векове"*. Годината 1422 г. като евентуален край на средновековната българска държавност намери място и в някои новоизлезли научни и енциклопедични издания.

Отношението на Видинското царство към османските завоевания докъм осемдесетте години на XIV в. остава неизяснено, което се дължи на липсата на преки исторически свидетелства. Погрешно би било да се мисли, че Иван Срацимир е омаловажавал турската заплаха – за османската военна мощ той е имал впечатления още от времето на унгарската окупация на Видин (1365–1369), когато използваните от неговия баща, цар Иван Александър, турски съюзни части са проникнали до Видин и дори в самите унгарски земи! Допуска се, че загадъчният български "владетел Сарадж", за когото споменава османският летописец Мехмед Нешри (представен по абсолютно същия начин като цар Иван Шишман, деспот Иванко от Добруджа и Константин Деянов от Северна Македония!), е именно цар Иван Срацимир. Някои допълнителни данни позволяват това остроумно предположение да бъде възприето и даже доразвито. В "Писание за верските битки на султан Мурад II" се говори за *"земята Сарадж-ели"* със следните най-общи ориентири: Оршова и Северин на север от Дунав, реката Тимок, градът Ивраджа (Враца) и, макар и в не съвсем ясен контекст, самият Видин! В "Писанието" става дума за кръстоносния поход на Владислав Варненчик и Янош Хуниади от 1444 г., когато Видинското царство вече било унищожено. Както и в други случаи, и тук османците (официално или не!) наричат определена територия по името на най-известния ѝ владетел в миналото. Достатъчно е да посочим Добруджа (по името на деспот Добротица), *"Константин-ели"*, от което главният град Велбъжд получава днешното си име Кюстендил, или "Константинова земя" (по онова на Константин Деянов), *"земята на Лаз"* (Сърбия), наричана в османските хроники повече от столетие по името на загиналия още през 1389 г. княз Лазар и т.н. Изобщо представата, че отделни райони са получили нови имена според онези на последните им владетели не е съвсем точна. Най-често дадената област получава името на своя най-известен, най-дълго управлявал владетел. При Видинското царство такъв несъмнено е Иван Срацимир, царувал близо четири десетилетия.

Може да се приеме, че Иван Срацимир е поел васални задължения към османците преди 1386 г. През същата година *"Сарадж"* и *"Кьостендил"* (Константин Деянов) участвали като васали на страната на султан Мурад I при един поход в Мала Азия. През 1388 г. тези двама български самостоятелни владетели се готвели за османската офанзива срещу Сърбия, за разлика от Иван Шишман и Иванко, които се отклонили самоволно от поетите задължения. През 1389 г. при похода против княз Лазар недалеч от Ихтиман *"...дошъл с войските си владетелят Сарадж и се присъединил към Мурад"*. Като българи хората на Иван Срацимир били водачи на султанската армия през Софийското поле, където към нея се присъединил друг български владетел – *"Кьостендил"*. Според някои извори "Сарадж" участвал на турска страна и в битката при Ровине във Влашко през 1395 г. Ако това е вярно, то и през 1395 г. братята Иван Шишман и Иван Срацимир са имали различно политическо поведение, тъй като именно след тази неуспешна за турците кампания "нелоялният" Иван Шишман бил заловен с измама и екзекутиран (3 юни 1395 г.).

Едва ли Иван Срацимир винаги е бил толкова лоялен към османците, тъй като още през 1391 г. имало наказателен поход към Видин и Влахия, ръководен от Фируз бей. Може би още от онова време той бил принуден да допусне в столицата си турски гарнизон. Вярно е, че Срацимир не подкрепил своя брат Иван Шишман нито през 1393 (падането на Търново, 17 юли с.г.), нито през 1395 г., когато Баязид завзел Никопол и, както стана дума, обезглавил последния търновски владетел. Това обаче се е дължало не толкова на прословутата и, поне донякъде, литературно "пресътворена" вражда на по-големия брат към сина на еврейката "Сара" (име, което не е автентично), т.е. царица Теодора II, а на различни причини. Нещо повече, между двамата братя може би е имало тенденция към помирение и дори отстъпване на царски права от страна на Шишман към Срацимир! Подобно твърдение вероятно ще изуми читателя, но още в своята Рилска грамота (1378 г.) цар Иван Шишман не изключва възможността да бъде наследен не само от своя син Александър, но и от *"...някого от братята и сродниците..."* Откритите от Кл. Иванова преписи на т.нар. *"Шишманови писма"*, изпращани от Никопол през 1394 или 1395 г., са подписани със странната (и ниска от гледна точка на балканската средновековна йерархия!) титла *"Господин Търновски"!* Както бе показано съвсем наскоро от Н. Овчаров, в известния "Осмогласник" от XIV в. е споменат не цар Иван Александър, а Иван-Шишмановият син Александър, който там е наречен *"господинчик"* (="младият господин", "младият господар") – едно категорично доказателство, че Иван Шишман през 1393–1395 г. вече не е бил цар, а само "господин"!

Какво може да означава това? Че султан Баязид директно е отнел на Шишман правото да бъде "цар"? – такава възможност не може да бъде изключена, но отсъстват дори и косвени данни, за да я формулираме по-определено. А защо по презумпция трябва да отхвърляме другата, не по-малко правдоподобна възможност – Иван Шишман сам (или под натиска на болярството, гражданството, общественото мнение и т.н.?) да е отстъпил върховната си титла на своя по-голям брат? Ако това е вярно, особено при положение, че е имало някакъв елемент на "доброволен отказ", то бихме имали пример на саможертва в името на българската държавна идея. Може би Иван Шишман, съзнавайки своите "пасиви" пред османците, не е желаел с гибелта си да повлече в пропастта и самата идея за "Българско царство". Кога е станало това и дали е случайно, че Иван Шишман още отпреди 1388 г., макар да се нарича "Търновски" владетел, неизменно резидира в Никопол? Все трудни въпроси, на които в настоящия момент е невъзможно да се отговори еднозначно. Когато обаче Иван Шишман вече не е бил между живите, а неговият син и наследник, "господинчик Александър" е приел исляма, то положението на видинския владетел в пълна степен е изразявало идеята за българска държава. В този смисъл посещението на Срацимировия син, *"младият цар"* Константин, и митрополит Йоасаф Бдински във вече покореното от султана Търново през 1394/95 година навярно е целяло да осигури османското съгласие за тази важна промяна. Доколкото можем да съдим от думите на Йоасаф, в тази своя мисия Константин е постигнал нужния дипломатически успех.

През 1396 г. във Видин имало османски гарнизон. Трябва да признаем, че в сравнение с Иван Шишман (*"гнусният неверник Сусманоз"* по думите на Мехмед Нешри), Иван Срацимир порядко създавал проблеми на султана. Това на пръв поглед индиферентно поведение на видинския цар, което днес може да ни се струва наивно, недалновидно, осъдително и т.н., на фона на тогавашните политически процеси не е трудно да бъде обяснено – опасност "№ 1" за Видин поне до деветдесетте години на века продължавала да бъде завоевателната и антиправославна политика на мощната тогава Унгария. Не бива да се забравя и парализиращата роля на турските гарнизони, които години наред присъствали във Видин, а и в други крепости на Видинското царство.

Гибелта на Видинското царство по правило се разглежда като пряк резултат от разгрома на кръстоносците начело с унгарския крал Сигизмунд (бъдещ император на западната "Свещена Римска империя на германците") при Никопол на 25 септември 1396 г. Унищожаването на Търновското царство и започнатата от Баязид мащабна обсада на Цариград (1394–1402 г.) наистина предизвикват първата сериозна реакция от страна на западните християни. В това отношение са повлияли и опитите на Иван Шишман да ангажира на своя страна мощната Унгария. Както виждаме обаче, крал Сигизмунд закъснява с цяла една година... В кръстоносния поход участват както унгарските войски, така и френски, немски, чешки, полски, английски рицари. Към антиосманската коалиция се присъединяват могъщите морски републики Венеция и Генуа, както и рицарският монашески орден от остров Родос (бъдещият Малтийски орден). Според французина Жан Фроасар крал Сигизмунд бил привърженик на предпазливите действия, но войнствените англичани и французи *"...бяха дошли да превземат цяла Турция и да продължат похода в империята на персите (...), Сирийското кралство и Светата земя..."* Западните християни все още нямат ясна представа за османската мощ, смятайки похода за една въоръжена "екскурзия" против примитивен и слаб противник.

Кръстоносците преминават Дунав при Железни врата, откъдето започвала територията на българското Видинско царство. Хрониката на манастира "Сен Дьони" разказва, че в България кръстоносците вършели "ужасни зверства" срещу бедните православни християни, *"... главното престъпление на които беше, че бяха отстъпили пред отоманците. Те* (кръстоносците – б.а.) *оставяха след себе си безмилостно плячкосани земи и разруха, въпреки протестите на свещениците...*" Така кръстоносците достигат Видин, където имало силен турски гарнизон. Според Шилтбергер "владетелят на този град и страната" (цар Иван Срацимир) срещнал краля извън Видин и обявил преминаването си под негова власт. Австрийският поет Петер от Рец, също участник в похода, твърди друго – *"кралят на Видин (...) беше победен след кратък бой..."* Градът бил атакуван от Сигизмунд с 300 рицари, докато турският гарнизон сложил оръжие. Пленените турци били избити, а отличилите се унгарски войни получили рицарско звание. Превземането на Видин станало не без намесата на местните българи. Иван Срацимир обаче бил третиран не като християнски съюзник, а заставен да плати контрибуция от 200 хиляди гулдена, във Видин бил оставен унгарски гарнизон и т.н. – все прояви на недоверие към българския владетел. Още по-показателни са действията, свързани с покоряването на Оряхово – крепост на унищоженото вече Търновско царство. Шилтбергер пише: *"Жителите на града изгониха насила турците и се предадоха на краля"*. Въпреки това местното население било подложено на плячкосване, а градът – опожарен. Пътят на кръстоносците бил изпълнен с грабежи, а отношението към българите било порицавано от някои католически свещеници. Тези действия са в противоречие с "освободителната" мисия в помощ на християните и против "неверниците". Както основателно посочва Ив. Тютюнджиев, едва ли е случайно недоброжелателното отношение на автора на Българската анонимна хроника към "... блестящия от многото злато и бисери..." унгарски крал и другите "господа", ръководещи тази амбициозна кръстоносна акция.

Наред с пренебрежението към "схизматиците" (православните) при похода на Сигизмунд се проявяват и старите унгарски завоевателни амбиции към северозападните български земи (в случая Видинското царство), а в благоприятна перспектива – и към цяла България. Споровете за българските градове Белград, Браничево и Видин от векове зареждали двустранните отношения с недоверие и враждебност. През 1396 г. все още се е помнело добре и злощастното време на унгарската окупация от 1365–1369 г., когато населението на Видинската българска

държава било подложено на насилствено покатоличване, унижения и притеснения. Въобще традиционното обяснение за приемането на кръстоносците във Видин едва ли не като освободители няма сериозни основания. Изненадващо е също, че Иван Срацимир не участвал в последвалата Никополска битка! Това необяснимо на пръв поглед отсъствие най-вероятно се е дължало на недоверието на Сигизмунд към българския владетел. Ако кралят е желаел присъединяването му към армията, то надали Иван Срацимир би имал право на избор. Така на българския цар се е отказвал всякакъв "актив" в борбата с турците, което позволявало държавата му да бъде унищожена и завладяна от унгарците без особени скрупули.

На 10 септември кръстоносците обсадили Никопол. Уверени в бързия си успех срещу "езичниците", западните рицари проявявали прибързаност още при подготовката на похода. Знае се, че крал Сигизмунд и неговите съюзници разполагали със стенобойни машини от различен тип, дори с твърде редките и "свръхмодерни" за XIV в., все още непознати и "страшни" (особено от психологическа гледна точка) топове! Машините и артилерията обаче били оставени в Буда, за да се постигне ефект на изненада. Очакваните бързи и лесни успехи имали място само до Никопол – в териториите, където все още функционирала българската власт, въпреки османската зависимост и наличието на гарнизони. Укрепеният Никопол трябвало да бъде обсаждан цели 15 дни, което позволило на Баязид "Светкавицата" да преодолее "ефекта на изненадата" от нахлуването и да се притече на помощ на обсадената дунавска крепост. Принудителното бездействие за голямата част от кръстоносните войници пред стените на Никопол преминавало в *"... празненства и оргии, недостойни за Божии служители (...), [изобщо] армията прекарваше дните в престъпно безгрижие..."*

Отказът от [illegible]

През Одрин, Пловдив и прохода Шипка Баязид достигнал Търново. След кратък престой в старата българска столица на 24 септември султанът се появил в околността на Никопол. Към него междувременно се присъединил сръбският княз Стефан Лазаревич. Край Търново турците се натъкнали на *"отряд ризници"*, а Евренос бей без успех се опитал да залови "език" (пленник, откогото да бъде изкопчена информация). Това сведение на Нешри показва, че унгарският крал, вероятно с помощта на български аристократи, се е опитвал да привлече населението на наскоро покореното Търновско царство. Показаното вече поведение на кръстоносците, както и бързото придвижване на Баязид осуетили тези планове.

Съвременниците дават силно преувеличени данни за числеността на двете войски, достигащи до и над 100 хиляди души. Най-прецизните и критични проучвания показват, че двете армии не са надвишавали 15-20 хиляди войници, което за онази епоха също е впечатляваща численост. Битката започнала с атака на недисциплинираните и жадни за слава французи, които първоначално разбили предните османски части. Независимо от взаимните обвинения между унгарци и французи, като цяло сражението протекло при относително равновесие на силите. Решаваща се оказала неочакваната намеса на тежката конница на васал Стефан Лазаревич, най-верният турски васал по онова време. Може би именно сръбският княз преобърнал хода на сражението в полза на султана, докато крал Сигизмунд проявил малодушие, побягвайки с една галера по Дунава. Победата на Баязид била белязана с масовото избиване на по-голямата част от пленниците, като били пощадени главно знатните лица, за които се искал откуп. Никополската катастрофа охладила гаснещата кръстоносна идея, а Западна Европа за първи път получила реална представа за мащабите и естеството на османската заплаха.

В каква степен действията на Иван Срацимир по време на похода били преценявани от победителя Баязид като измяна, въобще като поведение, което да изисква той да бъде наказан, държавата му – ликвидирана и т.н.? При сходни, но все пак достатъчно различни обстоятелства през лятото на 1395 г. било окончателно унищожено Търновското царство, а “господин” Иван Шишман – екзекутиран. Когато става дума за Видин обаче, изворите представят нещата в по-различна светлина. Най-подробните вести за свалянето на цар Иван Срацимир ни е оставил Григорий Цамблак в своя известен “Разказ за пренасянето на мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия": *“Така, величаейки се със славни победи, измаилтянинът (Баязид) стигна до град Видин и изпрати в град Бруса свързан царя, който беше излязъл насреща му, без да се бои, поради онези обещания, които му бе изпратил (султанът) ...”* По-нататък Цамблак пояснява, че Баязид заварил във Видин сръбският княз Стефан Лазаревич заедно с майка му и брат му, както и вдовицата на Углеша. Това мирновременно по характера си посещение противоречи на обстановката през есента на 1396 г., когато Стефан Лазаревич придружава султана и играе важна роля в битката при Никопол. Най-близките по време извори поставят отстраняването на Иван Срацимир в годината “от Сътворението на Света” 6906 (=1 септември 1397–31 август 1398 от Р. Хр.). Тази септемврийска година сочи и авторът на Българската анонимна хроника, според когото “... Баязид обаче не почака нито най-малко, но се вдигна оттам и отиде към запад, като завладяваше царства и земи. Той залови и подчини цар Срацимир в 6906 г.” Същата датировка откриваме в сръбски и руски летописи, а влашкият летописец Михаил Мокса твърди, че “... Баязид пленил цар Срацимир в 6906, подчинил го и го направил данник...” Според Мехмед Нешри *“... после Вълкоглу* (Стефан Лазаревич) *се примолил на султана за Семендире* (Смедерево)*... Баязид хан склонил, дал му Гюверинджинлик* (дунавската българска крепост Гълъбец, дн. Голубац в Сърбия), *ама Нигболъ* (Никопол) *и другия град* (*Видин!* – вариант на разчитане, предлаган от Мария Калицин!) *не му дал...*"

Някои други данни, макар и посвоему противоречиви и разнородни, също показват, че походът на Баязид против Унгария през Видин е проведен не през 1396, а най-вероятно през есента на следващата 1397 г. През септември-октомври 1397 г. султанът нахлул във Влахия, след което нападнал Унгария през Срем (дн. Сремска Митровица), т.е. откъм южния дунавски бряг, достигайки до Пеща и Щирия. Такава военна акция се маркира от някои чужди учени, но без да я обвързват с Видин и със съдбата на цар Иван Срацимир. Коментирайки разказа за пренасянето на мощите на св. Петка в Сърбия, сръбските литературни историци (например Д. Богданович) приемат, че това е станало през 1397–1398 г. Естествено е, че и пленяването на Иван Срацимир става по същото време.

Според Григорий Цамблак цар Иван Срацимир бил “изведен” от столицата на своята държава, за да завърши живота си като затворник в Бурса. Какво обаче е станало със сина и съвладетеля му, "младия цар Константин"? За него изворите не споменават абсолютно нищо, което е твърде странно, при положение, че в България и Сърбия той е бил добре известна личност. Не се съобщава нито за негово залавяне и хвърляне в затвора в Бурса, както е сторено с баща му, нито за негово бягство. Едва четвърт век по-късно, както ще видим по-нататък, става дума, че Константин е бил в Унгария и Сърбия. Имаме ли основания обаче да приемем без колебание и без абсолютно никакви резерви (а именно това се прави от пишещите по въпроса и до днес!), че Константин е напуснал Видин още през 1396 или 1397 г.? И защо една лаконична информация от 1322 г. трябва да "датира" конкретни събития от края на XIV в., когато в нея няма нищо, което да ни задължава да мислим по този опростенчески и "най-лесен" начин?

Подходът, предпочетен от мен и от Ив. Тютюнджиев, е противоположен на априорните постановки и "инерционното" мислене. Напротив, ние се отказахме да "дописваме" и "допълваме" изворите, а се опитахме да ги прочетем отново, самозадължавайки се, доколкото това е възможно, да не следваме удобната "логика" на историографските наслоения и "митове". Оказа се, че съществуват цяла поредица от сведения, отнасящи се към първите десетилетия на XV в., където името "България" продължава да съществува именно като държавно-политическо понятие! Повечето от тези сведения са добре познати, но се интерпретират винаги от гледна точка на предварително приетото като факт (!) пълно завладяване на България през 1396 г. Какво обаче ни дават въпросните сведения? Ето какво научаваме от писмото на крал Сигизмунд до бургундския херцог Филип (1404 г.), в което са изброени воюващите против османците унгарски васали: *"Господин Остоя, крал на Босна (...), знатният господин Стефан, деспот и дук на Рашка* (Сърбия), *известният Константин, прославеният император на България, и Мирчо, воеводата на трансалпинска Влахия (...). Последните двама също се върнаха в лоното на Наше Величество, под наше подчинение, много пъти нападаха смело гръцките области и други области, които и досега се владеят от турците; спечелиха триумфална победа над враговете и слава за себе си..."*

Обикновено това писмо, първокласен извор за събитията след битката при Анкара (1402 г.), се свързва с т.нар. "въстание на Константин и Фружин". Според редица автори (В. Златарски, Ив. Дуйчев, П. Петров и др.) Константин с унгарска подкрепа успява временно да възстанови българската власт на територията на вече унищоженото Видинско царство. По-късно обаче се наложи мнението, че става дума за широки антиосмански действия, които не довеждат до възобновяването на българската власт във Видин (Ал. Кузев, Ив. Божилов и др.). Това станало едва през 1408–1413 г. в по-различни условия, когато именно било прословутото "въстание на Константин и Фружин" ... И така, на присъствието на "Константин, прославеният император на България" в този текст винаги се е гледало като на опит за възобновяването на държавността във Видин. Обаче авторът, който съвсем не е някакъв "случаен" съвременник (става дума за самия унгарски крал!), явно не е разсъждавал по такъв начин – Сигизмунд поставя Константин в идентична позиция с притежаващи напълно реална власт балкански владетели! При това те са изброени именно в географската последователност на "фронтови държави" от унгарска гледна точка – от запад на изток (т.е. от дясното към лявото крило на един военен фронт). Сигизмунд съобщава на своя френски съмишленик радостната вест, че българският цар и влашкият воевода са "се върнали" под неговото върховенство. Това означава, че до този момент те са признавали нечий чужд сюзеренитет. Излишно е да доказваме, че този сюзеренитет не би могъл да бъде друг, освен османски. Факт е обаче, че за самия унгарски крал в 1404 г.(и години наред преди това!) Видинското царство очевидно съществува! Че "император Константин" не е никакъв "въстаник", а реално управляващ земите си владетел.

Правят впечатление и една поредица от дубровнишки сведения, които са свързани със самия Видин. Особен интерес буди решението на Големия съвет на републиката от 28 ноември 1398 г. (потвърждаващо предходно решение от 17 декември 1387 г.), което удължава с пет години (т.е. от 1398 до 1403 г.) пълномощията на консулите *"в страните Славония, Босна, Срем и България"*. В друго сведение от 23 март 1411 г. се съобщава за смъртта на търговеца Якша Прибилович, който починал в *"българската страна"*. Въобще прави впечатление, че в тези документи за Видинска България през 1329, 1331, 1387, 1398 и 1411 г.се говори по един и същ начин! В решението на Големия съвет България е дадена редом с кралството Босна и полунезависимите банства Славония и Срем, все обвързани с Унгария. Вярно е, че търговската република Дубровник запазва позициите си в българските земи и във времето на османското владичество. И все пак, ако Видин вече е бил под османска власт, то надали Големият съвет на републиката би пропуснал такава една "подробност" и едва ли би поставил една османска провинция в кръга на държавите, зависими от най-големия османски враг – Унгария...

В дарителската грамота на сръбския деспот Стефан Лазаревич за манастирите "Тисмана" и "Водица" във Влашко от 1406 г. се казва: *"Всеки, който побегне от земите на царството ми в Угърската* (Унгарската) *земя или пък в Българската земя, мой човек или мой властелин, и пребивава там три години, или две, или една, и поиска да се върне в определените църковни села, нека бъде свободен да дойде..."* и т.н. С други думи, България има статут на държава, както и Унгария. Нещо повече, когато се дава опрощение на "властелин" (болярин), едва ли не би било казано, че той е побягнал в една мюсюлманска държава, ако тази "Българска земя" вече е била под османска власт. В един широко използван пасаж от "Житието на Стефан Лазаревич" българският емигрант в Сърбия, известният книжовник Константин Костенечки съобщава, че *"българските градове бяха отстъпили със синовете на българските царе"* – събитие, което се датира към 1408 г. и се смята за начало на т.нар. въстание на Константин и Фружин. Тук се има предвид Сюлейман (1402–1411), но е казано, че двама владетели са "отстъпили" – израз, който подхожда повече на отхвърляне на върховенство, отколкото на въстание срещу чужда власт, провокирано отвън, от чужда територия. Тогава Сюлейман "*... се отправил срещу Темско* (средновековна българска крепост, дн. Темац, Пиротско) *и го превзел с бой*", а двамата "отстъпници" (Константин и Фружин) навярно отново поели васални задължения към него. Ако тук някаква българска власт е унищожена, то това би засягало

най-вече Фружин. Областта на Ниш и Пирот до 1386 г. била в състава на Търновското, а не на Видинското царство! Във всеки случай за завладяване на Видин не става дума.

Разказвайки за борбата между Сюлейман и неговия брат Муса ("Муса Кеседжия" във фолклора), Българската анонимна хроника и онази на влашкия летописец Михаил Мокса пишат за *"власи, сърби и българи"* (1409 г.). Българското участие във войската на Муса е отбелязвано от мнозина учени, но винаги като чисто "етническа" подробност. Муса обаче е бил подпомаган не от народностни групи, а от държави; не просто от "власи" и "сърби", а от техните владетели – воеводата Мирчо Стари и деспот Стефан Лазаревич. С други думи, и тук навярно трябва да се подразбира именно българска държавна подкрепа. През 1413 г. отношенията между Муса (1411–1413) и българите се изострили. В една известна сръбска летописна бележка, за която се приема, че бележи края на т.нар."въстание на Константин и Фружин", се казва следното: *"В годината 6921 (1413) Муса разори българите и ги пресели на 23 април"*. В този смисъл се разглеждат едно сведение на турския летописец Ашък-паша-заде, според което Видин не се подчинил на Муса. В анонимна османска хроника се казва, че Муса потеглил срещу Видин, *"завзе града и го постави под своя власт..."* По същото време според Ашък-паша-заде и немския историк Леунклавий Муса "*... овладя едно по едно селищата: взе Провадия, взе и Мадара до него (...) и завзе Велес, завладя също и Овче поле...*" Тези репресии от страна на Муса, дори и да са довели до подчиняването на Видин, все пак не ликвидирали напълно българската власт. Според византийската хроника на т.нар. Псевдо-Сфранцис в битката при Чамурли, Софийско (някогашното с. Шишманово, днес на дъното на язовир "Искър"), през юли 1413 г. против Муса на страната на султан Мехмед се сражават войските на "*... владетелите на Сърбия и България, и на василевса* (византийският император Мануил II Палеолог)..." По същия повод Константин Костенечки допълва, че султанът "*... върна българските пленници, които Муса бе прогонил, и заживя в мир с всички...*" Византийският историк Михаил Дука дава следната извънредно важна информация: *"Султанът приел радушно посланиците на Сърбия, Влахия, България, дука на Янина, деспота на Лакедемо-*

ния, княза на Ахея. Поканил ги на трапезата си, вдигнал наздравица и ги изпратил с думите: “Кажете на вашите господари, че аз на всички давам мир и приемам мир ...”

При един непредубеден подход към горните известия трудно можем да приемем, че от посочените по-горе балкански държави “... единствено България се намирала напълно под османска власт” (Ал. Кузев). Напротив, поставянето на “България”, “българите”, “българският владетел”, неговите “посланици” и т.н. в напълно еднакво положение с държавите Сърбия, Влашко, Морея (Пелопонес), и т.н. ни убеждава в съществуването на българска държава и през 1413 г. Тогава Мехмед I сключва мирен договор и българите (следователно с българския владетел!), в което надали трябва да се съмняваме. Прави впечатление, че известният френски византолог Шарл Дил някога е тълкувал въпросното сведение на Дука по същия начин, забравяйки, че преди това вече е “унищожил” Видинското царство през 1396 г.

Нека се върнем на събитията във Видин в края на 1397 г., когато, както стана дума, цар Иван Срацимир бил “изведен” от своята столица. По презумпция се приема, че така Видинското царство е унищожено, но редица обстоятелства позволяват да се мисли, че нещата не стоят толкова просто. Няма сведения, от които да се вижда, че през 1397 г. Видинското царство е превърнато в турски санджак. Предлаганата напоследък схема, според която Баязид Илдъръм ("Светкавицата") изоставил по-"умерения" курс на Мурад I и се стремял към пълното и бързо унищожение на васалните държавици, не може да се приеме без някои уговорки. Няма спор, че линията на “Светкавицата” е била подчертано агресивна, но стратегията на османците винаги е държала сметка и за военнополитическата целесъобразност – особено тогава, когато става въпрос за избягването на преки, удължени и трудно отбраняеми граници. Показателен е случаят с Иван Шишман, чиито територии и права са стеснявани на няколко пъти до 1395 г., макар унищожаването на царството му да е било напълно възможно още през 1388–1389 г. Дори и през 1393–1395 г. “неверникият бей” Шишман продължава да пази властта си дотам, че е смятан за заплаха с оглед на Баязидовия поход във Влашко. Дори и в София, която е завладяна през 1385 г., е оставено под някаква форма известно християнско самоуправление в лицето на полулегендарния “бан Янука”. Такъв полуавтономен статут след 1395 г. са имали “Константиновата земя” (по-сетнешният Кюстендилски санджак) начело с Юсуф, по предание помюсюлманчен син на Константин Деянов, както и Скопие начело с Иджит паша. Елементи на местна християнска власт можем да открием и в завладените византийски и сръбски земи. Във всеки случай през 1397 г. съдбата на Видин е неясна – сръбската владетелска фамилия, гостуваща на Иван Срацимир в онези смутни дни, моли султана за мощите на св. Петка Търновска. Григорий Цамблак пояснява, че “... *те поискаха от царя* (султан Баязид) *не града, не неговата околност, не богатства...*” – реторично изтъкване на тяхното благочестие, но и загатване, че сърбите са имали теоретичната възможност да поискат част от Видинското царство. Подобно загатване за “града” Видин, както показахме по-горе, има и в думите на Нешри.

Според “Руския хронограф” през 1397 г. Видинското царство получава статут, подобен на оня “*на арбанаския и босненския владетели*”, а Михаил Мокса твърди, че Иван Срацимир станал “данник” на султана. Напълно е възможно, както често става в средновековните паметници, да става дума не за споменатия владетел, а за неговия наследник – за “младия цар” Константин. Такива примери в средновековието имаме предостатъчно: Иван Владислав е наричан “Арон” по името на баща си, Борил е смесван с вуйчо си Калоян и т.н.

Както вече стана дума, през 1394 г. Константин води важни държавни преговори с турците в Търново. Йоасаф Бдински недвусмислено сочи благоразположението на османската власт към “младия цар”, който е приет “*тържествено, със слава и блясък, по царски*” от османските окупационни власти в Търново. Възможно е султан Баязид да е смятал видинския престолонаследник за по-сигурен васал от своя твърде опитен и амбициозен баща. Прегледът на изворите прави логична тезата за съхраняването на Видинското царство като османско васално владение. За съжаление, липсата на достатъчно доказателства прави това виждане само хипотеза, но тя има не по-малко право на съществуване от наложилата се в науката версия за съдбата на Видинското царство.

Според примерната възстановка на събитията до 1402–1403 г. (битката при Анкара и започналите вътрешноосмански междуособици) Константин Видински остава османски васал във Видин, макар и с утежнен статут в сравнение с положението при Иван Срацимир. За разлика от Стефан Лазаревич и Мирчо Стари той е нямал възможности за по-сериозна политическа активност. След битката при Анкара обаче условията се променят. Тогава "*прославеният император на България*" се включил в създадената от крал Сигизмунд християнска коалиция. Той подкрепил, както изглежда, и своя братовчед Фружин при опитите му да отвоюва бащините си земи. През 1408 г. Сюлейман овладял Темско, с което нанесъл удар най-вече на Фружин. Конфликтът със Сюлейман продължил, което предопределило българската подкрепа за неговия съперник Муса през 1409 г. Съюзът с "Кеседжията" се оказал нетраен, а когато овладял османската власт на Балканите (1411 г.), той започнал военни действия против доскорошните си съюзници. Въпреки тежките поражения българите, преди всичко силите на Константин Видински, явно не били сломени напълно. Подобно на други балкански владетели, Константин подпомагал Мехмед I. След "общата" победа над Муса султанът сключил мир с християнските си съседи, вкл. и с цар Константин (1413 г.). Това навярно е отразено в "Хрониката на турските султани" (XVII в.), където е записано, че след победата на Мехмед I над Муса султанът "... *подарил и на принцепса* (принца) *на България едно хубаво място да го управлява и да бъде негово, защото той му беше помагал много...*" Когато анализирахме това сведение, издирено от колегата Ив. Тютюнджиев, ние приехме, че най-вероятно в него става въпрос за Константин Видински.

Докога обаче е съществувало Видинското царство? Без съмнение липсата на извори прави този въпрос извънредно труден. Напоследък Хр. Матанов изказа мнението, че "антиосманското брожение в българските земи продължава близо десетилетие след началото на въстанието (на Константин и Фружин, т.е. след 1408 г. – б.а.) и угасва при друга, вече коренно променена политическа обстановка... Вероятно при потушаването на въстанието на Бедреддин Симави и при похода във Влашко през 1417 г. Мехмед I успява да потуши последните отгласи на въстаническите движения в българските земи". Податки за някаква връзка между Видин и движението на шейх Бедреддин обаче няма. Знае се, че българското участие в неговите действия се дължало на подкрепата на простолюдието в Лудогорието и източните български земи, увлечено от неортодоксалните възгледи на шейха за равенство между мюсюлмани и християни, за по-справедлив живот и т.н.

След 1418 г. Мехмед I засилил натиска си към Влашко, което довело до сериозни контрамерки на крал Сигизмунд. През 1419 г. унгарският крал анексирал Северин от Влашко, като поставил областта под управлението на флорентинеца Пипо Спано (Филипо деи Сколари, "*Филип Маджарин*" в нашия народен епос), който от 1408 г. управлявал Темешварош (дн. Тимишоара). Енергичният флорентинец укрепил границата, строял и ремонтирал крепости и т.н. В изворите се говори за турски набези към Северин, което може да се тълкува по различен начин. Би могло да се допусне, че към 1419 г. българската власт във Видин вече била унищожена. Мехмед I обаче е обрисуван от съвременниците като един разумен и твърде предпазлив държавник, а, както стана дума, по "унгарския фронт" винаги е имало "буферни държавици". По подобен начин стоят нещата и с Босна, и то за един много по-дълъг период. В този смисъл васалното Видинско царство може би е продължавало да съществува, признавайки върховенството на султана и пропускайки войските му през своята територия. Именно към това време късновизантийският историк Лаоник Халкокондил (писал след 1453 г., т.е. четири десетилетия по-късно!) мъгляво съобщава за пашата Турахан, който управлявал Видин и нападал унгарските земи. Дали присъствието на Турахан паша означава, че Видин вече е лишен от своя цар, дали отразява някаква поредна османска окупация, или пък, което е не по-малко възможно, визира именно засиленото турско военно присъствие в града и "царството"? – на този въпрос е трудно да се отговори еднозначно, тъй като Халкокондил познава бегло историята на България, а и не е изключено да "смесва" два български града със сходно звучащи имена – Видин на Дунава и Воден в Македония. Византийските автори допускат понякога подобни грешки, а и въпросният Турахан паша е известен най-вече с активността си в южната част на Балканите: Южна Македония, Тесалия, Пелопонес. В този ред на мисли много по-вероятно изглежда окончателната гибел на Видинското царство да бъде свързан с неуспешния бунт на претендента за османския трон Мустафа (*"Дюзме Мустафа"*) през 1421 – 1422 г.

Метежът на Мустафа бил поредният опасен катаклизъм за стабилизиралата се до известна степен османска държава. Най-активен поддръжник на самозванеца бил доскорошният никополски санджак-бей Джунеид Айдъноглу. Новият султан Мурад II (17 юни 1421–1451 г.) срещнал големи трудности при потушаването на този бунт, при който временно бил загубен контролът над всички балкански и част от малоазийските територии. Турските войски и акънджиите на Балканите застанали на страната на Дюзме Мустафа и Джунеид. Обединените сили се прехвърлили през Галиполи в Мала Азия, а "*... по цяла Румелия не останал ни един спахия*" – пише по същия повод Нешри. Фактически ръководител на действията бил Джунеид, чиито земи били завладени от Мехмед I в 1413 г. Айдън бил даден за управление на Александър (Искендер), помюсюлманченият син на Иван Шишман. Джунеид на свой ред получил територията на унищоженото Търновско царство, принадлежащо по право на Александър. През 1416 г. Дюзме Мустафа и Джунеид, провокирани от византийския престолонаследник-съимператор Йоан VIII предприели неуспешен опит за бунт срещу Мехмед I, след който се укрили в Солун. По-късно Джунеид бил в Цариград, откъдето продължил да крои планове за бунт. Смъртта на Мехмед и желанието на Византия да дестабилизира османския противник дало отдавна чаканата възможност за нови действия на Дюзме Мустафа и Джунеид. През септември 1421 г. те овладели Галиполи и поставили балканските територии под свой контрол. Претендентът отхвърлил византийското влияние, отказвайки да предаде Галиполи на империята, както обещавал по-рано. Той направил опит да се опре на антиосманските сили в Мала Азия ("*Измироглу, Ментешеоглу, Караманоглу и околните бейове*", както пише Нешри), но още в началото на 1422 г. бил разгромен от Мурад II.

В тази нова и още по-драматична обстановка цар Константин е трябвало да определи ясно своите позиции. Може да се допусне, че подобно на византийския си "колега" Йоан VIII Палеолог, и той се е надявал на благоприятно развитие на вътрешноосманския конфликт и нови отстъпки – така, както било осем години по-рано при борбата между Мехмед и Муса. Възможно е, предвид влиянието на Джунеид бей в Никопол, Константин да е нямал избор и да е бил заставен да признае именно Мустафа за законен султан. Така или иначе, Видин едва ли е останал незасегнат от тези събития.

Идвайки на власт, султан Мурад II изоставя относително миролюбивата политика на своя баща и преминава в настъпление към християнските си съседи. През юни 1422 г. султанът започва втората голяма османска обсада на византийската столица. Логично е да се предположи, че преди тази мащабна военна операция той вече е усмирил всички размирни райони в балканските си владения, наказвайки съюзниците на Дюзме Мустафа и Джунеид. По думите на Нешри Мурад II сключил мир с останалия лоялен към него сръбски деспот Стефан Лазаревич, но към Влашко били изпратени войски начело с Фируз бей. Може би именно тогава, през пролетта на 1422 г., е била окончателно ликвидирана българската власт във Видин? Както съобщава Константин Костенечки, на 17 септември с.г. Константин умира в Белград. Същата година е посочена и в Руския хронограф, където се уточнява, че Константин дошъл в Белград от Унгария. Смъртта на *"императора на българите"* (*"imperator Bulgarorum"*) Константин е отбелязана и в т.нар. сръбски Бранковичев летопис. Не на последно място, всички известни български средновековни "Поменици на царе и царици" неизменно завършват или с Константин и Фружин, или само с "*Константин Асен цар*".

През 1994 г. стана известен още един документ, който може би по-ясно от всички изброени дотук отразява как е схващан Константин от своите съвременници. Става дума за приписка в ръкопис от Хилендарския манастир, където неизвестен монах е записал: *"В годината 6920* (от Сътворението на света, т.е. 1421/1422 г. от Р.Хр.) *умряха Крисчи амир* (султан Мехмед I Крисчи) *и Констандин, царят български, и Балша Зетски, а деспотът* (сръбският владетел Стефан Лазаревич) *превзе арбанасите* (албанците)..."

Едва ли трябва да се доказва по-специално извънредната важност на това съобщение – в него не само са представени вярно събитията и датировката им, но, което е още по-показателно, то е абсолютно съвременно! Неизвестният монах е написал тези няколко реда именно през есента на 1422 г., а през същата тази година в неговото съзнание Константин е бил “цар български”. Подобен начин на изразяване не може да има за обект един многогодишен емигрант и претендент за бащиния трон и царство (чак от далечната 1396/1397 г.!), нито някакъв неуспял водач на въстание (от също така далечната 1408 г.), а един съвсем доскоро реално царувал, ръководил държава владетел! И, още нещо, като такъв този цар Константин Български е бил схващан не само от хилендарския монах, но и от тогавашните българско и балканско общество. Непременно трябва да отбележим още един детайл към тази сложна панорама от сведения и напластени исторически “митологеми” – за османски санджак с център Видин се споменава за първи път през 1430 г.! Първият споменат в изворите местен санджакбей *“... бил един юначага, когото наричали Видин Синанъ”*, както пише Мехмед Нешри.

Ако нашата хипотеза се потвърди с още доказателства, се достига до един на пръв поглед сензационен, но напълно възможен с оглед на епохата извод – българската държава изчезва от политическата карта на средновековна Европа може би именно с видинския цар Константин, когото, в съответствие с приетата условна номерация и династична линия (т.нар. Шишмановци са били приемани за клон на славната династия Асеневци по сребърна линия), би трябвало да наричаме цар Константин Видински или цар Константин II Асен (1397–1422).

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994 (1999).

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186–1461). Генеалогия и просопография. София, 1985 (1995).

Джурић, И. Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога, 1392-1448). Београд, 1984.

Мехмед Нешри. Огледало на света (Превод и ред. Мария Калицин). София, 1984.

Овчаров, Н. Цар Иван Александър II.- Старобългаристика / Palaeobulgarica, 1998, кн. 4.

Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Османските турци и краят на средновековна България. В. Търново, 1991.

Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII–средата на XV в.). В. Търново, 1995.

Правители Европы. Одесса, 1998.

Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан (Превод и ред. Мария Калицин). София, 1992.

Радић, Р. Време Јована V Палеолога (1332 – 1391). Београд, 1993.

Станимиров, Св. Митотворчество и обективизъм. Забравени възгледи за “завладяването на българските земи от османците". – История на българите: потребност от нов подход. Преоценки, ч. II. София, 1998, с. 131-154.

Тютюнджиев, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992.

Шекуларац, Б. Трагови прошлости Црне горе. Цетиње, 1994 (рец. на Велинова, В. – Старобългаристика / Palaeobulgarica, 1996, кн. 4.

Павлов, Пл. Цар Константин II Асен (1397–1422)– последният владетел на средновековна България.– Дунав-Днестър / Dunarea-Nistru (Тараклийски държавен университет – Годишник, т. I). Кишинев, 2007, 22-33. Също в: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/konstantin_II_asen.htm

ВСЕЛЕНСКИЯТ ПАТРИАРХ ЙОСИФ II (1416–1439) – СИНЪТ НА ЦАР ИВАН ШИШМАН

Онова, което знаем за миналото на един от най забележителните българи от XV в., патриарх Йосиф II Константинополски, не е малко, но в никакъв случай не е достатъчно. Роден в Търново като извънбрачен син на още младия престолонаследник и бъдещ цар Иван Шишман, израснал неизвестно къде, още като юноша Йосиф (светското му име остава непознато) става или е заставен да стане монах. Известно време пребивава в манастира "Алипу" на Света гора Атонска. През 1393 г., т.е. именно в годината на падането на Търново в ръцете на османските завоеватели, Йосиф е ръкоположен за митрополит на древния град и християнски център Ефес.

След двадесет и три години владишка служба във владения от османските турци Ефес, на 21 май 1416 г. авторитетният българин е избран за вселенски патриарх в Константинопол. Патриарх Йосиф ръководи византийската църква и олицетворява световното православие във време на тежка политическа безизходица, отчаяни опити за оцеляване на Византийската империя пред лицето на османската хегемония, разгорещени прения "за" и "против" идеята за уния между православната и католическата църква. Бидейки мъдър архиерей, Йосиф II очевидно успява да балансира между спорещите страни, като е против прекомерни отстъпки пред западната църква. Във времето на събора той е редом с император Йоан VIII Палеолог в търсенето на приемлив път към постигането на християнско единение. Ролята на патриарха по време на събора все още не е оценена по достойнство. Той олицетворява онзи "среден път", който е за споразумение със западната църква, базирано на взаимноприемливи отстъпки и върховенство на съборното начало. В проточилите се преговори някои среди в католическия лагер прибягват до грубо насилие над православните делегати. В тази връзка е и версията, че патриархът фактически е убит тайно (удушен), с което внушителната група от около осемстотин представители на православните църкви е обезглавена... Днес надали е възможно да бъде проверена достоверността на това известие, но самото съществуване противоречи на представата за прокатолическото поведение на патриарха българин. Така или иначе, Йосиф II умира на 10 юни 1439 г. (непосредствено преди подписването на акта на унията!) във Флоренция и е погребан в църквата "Санта Мария Новела".

Патриарх Йосиф II – син на цар Иван Шишман

Въпросът за произхода на Йосиф II неведнъж е бил обект на изследователски интерес, като се поражда дискусия около родствената му връзка с българската царска династия. Че Йосиф II е българин, че е говорел славянски (български) език, няма никакво съмнение. Това е казано категорично от неговия съвременник и личен познат Йоан Стойкович от Дубровник: *"Bulgaros est natione et de lingua тоа"*. Спорът е около това дали Йосиф е син на цар Иван Шишман или не.

Единственото свидетелство за връзката на Йосиф с българския царски дом е една гръцка приписка, цитирана и анализирана многократно: *"Йосиф беше избран за константинополски патриарх в дните на господин василевса Мануил* [II Палеолог] *и епископства 32 години. Той беше с красива външност, посивели коси и* [висок] *ръст, неопитен във външната* [светската] *мъдрост. Казваха, че е незаконороден син на василевса Шишман. Той възобнови манастира Филантропос във Византион* [Константинопол]".

Докато В. Лоран приема буквално твърдението на анонимния византийски монах, то по-късните изследователи подлагат на съмнение това достатъчно ясно и категорично известие. Проблемът идва от различните реконструкции на хронологията около раждането, съответно и около възрастта на Иван Шишман и Йосиф II.

Най-често се приема, че Иван Шишман (царувал от 17 февруари 1371 до 3 юни 1395) е роден към 1349–1350 г. От друга страна, със сигурност се знае, че Йосиф II е починал на 10 юни

1439 г. във Флоренция на около 80-годишна възраст. Ако твърдението за възрастта на вселенския патриарх през 1439 г. е вярно, излиза че той се е родил към 1360 г. Този детайл смущава някои изследователи, които изключват възможността толкова рано Иван Шишман, тогава още момче на десетина години, да е можел да има деца. Оттук Иван Дуйчев стига до извода, че Йосиф е идентичен не със син на Иван Шишман, а на цар Иван Александър. Според него противоречията отпадат, ако се приеме, че Йосиф е по-малък брат на Шишман – и това би трябвало да е Иван Асен (V), изобразен заедно с Иван Шишман в известната миниатюра на т.нар. Лондонско Четвероевангелие. На свой ред Иван Божилов отхвърля тази възможност, като допуска, че под "василевса Шишман" се крие един син на цар Михаил III Асен-Шишман (1323–1330).

Както е известно, след изгнание в "Златната Орда", през лятото на 1341 г. въпросният Шишман се появява в Константинопол и е използван от Византия за груб шантаж против цар Иван Александър.

Какви са слабостите на тази хипотеза? След случая през 1341 г. за Шишман няма никакви сведения, а съдбата му е неизвестна. Дори и да е държан "в резерв" за натиск спрямо цар Иван Александър, това може да е продължило най-много до 1354 г., когато Йоан VI Кантакузин е принуден да абдикира. Обаче още във времето на гражданската война от 1341 до 1347 г. името на Шишман не се споменава никъде! Ако той е бил близък на Кантакузин или пък на управляващото от името на малолетния Йоан V Палеолог регентство (императрицата майка Анна Савойска, мегадуксът Алексий Апокавк и патриарх Йоан Калекас), това несъмнено би намерило някакъв, дори и малък отзвук в съвременните извори. Знаем в какво тежко положение се е намирал претендентът Йоан Кантакузин от есента на 1341 до около 1343 г., когато за него е бил ценен всеки възможен привърженик. Шишман определено не е бил сред оределите сподвижници на бившия велик доместик. От друга страна, през тези години правителството на Анна Савойска упорито търси приятелството на цар Иван Александър. През 1344 г. се стига до съюз, а българският цар получава в замяна Филипопол/Пловдив и околните крепости. Във времето на самостоятелното царуване на Йоан V Палеолог (1354–1391) не откриваме случай на подобен шантаж по отношение на българския цар, още по-малко пък името на Шишман. Всичко това ни кара да предполагаме, че навярно през или скоро след 1341 г. Шишман вероятно е трябвало да напусне Константинопол и въобще територията на Византия. Може би именно той, а не неговият брат Людовик, е идентичен със загадъчния *"imperator Bulgarie"*, живял в Апулия (Южна Италия) през 1361–1362 г.

Още нещо, по нищо не личи Шишман през 1341 г. да е коронясван официално, да е наричан български цар и т.н. По принцип във Византия тази титла, макар и във формално отношение, е своеобразен "монопол" на потомците на Иван Асен III и така е до около средата на XIV в. Дори и да е имало повече от един титулярен "цар на България" (и то за кратък период от време!), надали е възможно Шишман да е помнен цяло столетие след единствената му поява на политическата сцена.

Хиперкритичното отношение към тезата, че Йосиф II е син на цар Иван Шишман е неоснователно. Бележката за Йосиф II и родството му с "василевса Шишман" е предназначена за читателите от средата на XV в. нататък. И то не за ерудити (такива, които четат "Историята" на Кантакузин, и то едва ли не "под лупа"...), а за монаси и поклонници с по принцип бегли знания за събитията от преди стотина години. При това византийски монаси, чиято представа за България, доколкото въобще са я имали, е свързана с общоизвестни личности. Шишман от средата на XIV в. определено не може да бъде търсен сред тази категория български, а и византийски или балкански личности. Най-логичното е, че когато в средата на XV в. някой пише за *"василевса Шишман"*, той би могъл да има предвид единствено цар Иван Шишман.

Правилността на такава констатация косвено се потвърждава от случая с Александър/Искендер (престолонаследникът на цар Иван Шишман и брат на Йосиф II) – византийският историк Михаил Дука го определя по аналогичен начин – *"син на василевса Шишман"*. Разбира се, в случая няма никакъв спор, че това е цар Иван Шишман. И това е не само най-близката по време, но и единствената възможна асоциация, която е извиквало в съзнанието на тогавашния българин, византиец, сърбин и т.н. името "Шишман". В крайна сметка византийският читател е знаел поне нещичко за търновския цар, управлявал България (Търновското царство) близо три десетилетия, познат от редица византийски, български, турски и западноевропейски извори. Владетел, за когото вече са се създавали предания и песни, който е бил възприеман като мъченик за Христовата вяра. Именно поради това по-късно "светият благоверен цар Иван Шишман" намира място в пантеона на българските светци.

В своите интересни и важни студии, посветени на патриарх Йосиф II, Ив. Дуйчев и Ив. Божилов пропускат един елементарен, но напълно възможен вариант на хронология. В основата му е обстоятелството, че възрастта на патриарха през 1438 г. е определена *условно*, "на око", а не въз основа на документ или нещо подобно. И ако през 1439 г. патриархът е бил не *"точно"* на 80, а например на *около* 75 години (нещо, което е напълно възможно), това означава, че той се е родил към 1365 г. С други думи, Йосиф II би могъл да е незаконно дете на младия принц Иван Шишман – тогава около 16–17-годишен. С това, струва ми се, се решават всички мними хронологически противоречия.

Йосиф като незаконороден син на младия Иван Шишман е трябвало да постъпи в манастир. Дали в това решение е имало опасения от негови бъдещи претенции, можем само да гадаем. След години, прекарани на Атон, през 1393 г. Йосиф става митрополит на Ефес. По същото време той трябва да е бил на около 28–30 години. Разбира се, наистина е бил млад, но такива случаи в църковната история е имало винаги, има ги и днес. При това Йосиф все пак е царски син. Едва ли е необходимо да припомняме случаите с византийските патриарси Стефан I (886–993) и Теофилакт Лакапин (933–956), заели най-престижната катедра в православния свят на едва 16–17-годишна възраст. Когато в годината на падането на Търново Йосиф е поставен за митрополит на Ефес, в този жест може би има и някакъв знак към него и към българите въобще. Що се отнася до избора му за патриарх през май 1416 г., това става с изричното настояване на император Мануил II Палеолог. Наред с възможните други причини в този избор може би се чувства и определена солидарност на представителите на балканските владетелски фамилии.

Йосиф (II) и Александър/Искендер

Когато разсъждаваме за живота на Йосиф II, си струва да направим връзка и с още едно интересно и важно обстоятелство – присъствието на Александър/Искендер в Мала Азия. Получава се така, че двамата братя, макар и вече с различна верска принадлежност, за около три години (времето от 1413 до 1416 г.) са в два близки малоазийски града. Верската "пропаст" помежду им не бива по презумпция да се абсолютизира. Епохата дава ред примери на добри отношения между хора, предимно представители на аристокрацията, изпаднали в такава ситуация. Най-известният е с османския велик везир Мехмед Соколович, който покровителства своя племенник (или брат?) игумен Макарий в стремежа му да възобнови сръбската патриаршия през 1557 г. И я възобновява за наше нещастие!

Нека хвърлим един поглед към ситуацията с Йосиф и Александър. През или скоро след злощастната 1395 г. султан Баязид дава на приелия по неволя исляма Иван-Шишманов престолонаследник град Самсун и областта му *"... до края на живота му вместо бащината му земя"*. След победата на монголския завоевател Тимур (Тамерлан) над Баязид в прочутата битка при Анкара (1402 г.) Александър е принуден да напусне Самсун. Градът е върнат на някогашния му владетел Исфендияр. В борбата между синовете на Баязид Искендер подкрепя Мехмед I. През 1413 г. султанът, който излиза победител от междуособиците, назначава бившия български престолонаследник за управител на Смирна (Измир). Една гръцка хроника от XVII в. ни предоставя следната информация: *"Подари* [султан Мехмед] *на принцепса на България едно хубаво място да го управлява и да бъде негово, защото той му беше помагал много... "* Иван-Шишмановият наследник загива през 1418 г. при опита си да потуши въстанието на Бьорклюдже Мустафа.

Дали между братята Йосиф и Искендер, синове от различни майки, но на един и същ баща, е имало някакви връзки? И дали подкрепата на цар Константин Видински и братовчед му Фружин именно за Мехмед се е дължала не само на стратегическата обстановка, конкретните преговори и т.н., но и на родствена им връзка с хора от лагера на султана? Още повече, ако тя е била олицетворявана от двама кръвни братя на Фружин – Александър/Искендер и митрополит Йосиф? Още нещо, струва си да се запитаме дали поне в известна степен изборът на ефеския митрополит Йосиф за вселенски патриарх в Константинопол през май 1416 г. не е бил мотивиран донякъде и от негова предполагаема близост със "силния човек" в региона – султан Мехмед I (1402/1413–1421)? Тези въпроси се нуждаят от сериозни доказателства, но си струва да бъдат поставени предвид особеностите на епохата.

Българи – ученици и приближени на патриарх Йосиф II

Около патриарха българин Йосиф II е напълно естествено да открием и други българи, негови приближени, ученици, роднини и т.н. Някои от тях навярно са свързани с Йосиф още от времето, в което е бил атонски монах и митрополит на Ефес. Първият, на който ще се спрем, е *Дамян*, който с основание може да бъде определен като една от най-значимите фигури в духовния, а и в определен смисъл и в политическия живот на Молдова през XV в.

Българският монах Дамян е сподвижник на водача на твърдата (антиуниатската) православна опозиция във Византия св. Марк Ефески. Откъде е родом, къде се е подвизавал и т.н. преди 1437 г., е неизвестно, но едва ли е случайно, че през посочената година Дамян е ръкоположен от патриарх Йосиф за митрополит на Молдова. Оказаното високо доверие от страна на Йосиф II и близостта му с Марк Ефески показват, че Дамян не е случайна фигура. Навярно неговият жизнен и монашески път е свързан с Атон, Константинопол, а може би и с Ефес – например във времето, когато Йосиф е митрополит на този важен духовен център.

След назначаването му за митрополит Дамян води молдовската църковна делегация на Фераро-Флорентинския събор (1438–1439 г.). Той участва в пренията около т.нар. "*филиокве*", поддържайки православното гледище за природата на Св.Дух. На практика той не е в противоречие с позицията на патриарх

Йосиф II, но все пак е най-близо до радикалните православни делегати начело със св. Марк Ефески. Както стана дума, "ефеската" връзка си струва да бъде обмислена – напълно възможно е връзките на Дамян с Марк да произтичат от близостта и на двамата с Йосиф II, както и с допуснатото по-горе пребиваване на Дамян в Ефес в някакъв период след 1393 г.

Митрополит Дамян играе важна роля за младата молдовска църква, спечелвайки си заслужен авторитет. Надали е случайно, че големият молдовски интелектуалец, княз Димитрий Кантемир, макар и погрешно, го смята за първия митрополит на своята страна. Струва си да се помисли и за политическите заслуги на митрополит Дамян, особено в размирните времена след смъртта на Александър Добрия (†1432 г.).

Потенциален ученик или приближен на патриарх Йосиф е и българинът *Теоктист*, отново митрополит на Молдова (1453–1478), непряк наследник на Дамян. Той също участва в работата на Фераро-Флорентинския събор, и то като архидякон в "партията" на Марк Ефески. Скоро след събора отива в Молдова, което явно става във връзка с митрополит Дамян. Теоктист е игумен на прочутия манастир "Нямц", който по онова време е своего рода "изнесен център" на Търновската книжовна школа. Теоктист е ръкоположен за митрополит, но не от Константинопол, а от печкия (сръбския) патриарх Никодим. Това може би се дължи на липсата на патриарх в Константинопол във времето около неговото завладяване от османците, както и на неприемането на унията от страна на молдавската църква. Българинът е митрополит на Молдова в продължение на четвърт век, бидейки духовен водач на княжеството до смъртта си (18 ноември 1478 г.). Именно Теоктист е духовният глава на страната при нейния най-изтъкнат владетел Стефан Велики/Щефан чел Маре (1457–1504). Сътрудничеството между митрополит Теоктист и даровития държавник дава забележителни резултати. Както е известно, Стефан Велики е сред най-значимите ктитори на българския манастир "Зограф", което определено може да се свърже и с неговия митрополит българин.

Друг българин, извънредно приближен до патриарх Йосиф, е *Игнатий* – първият известен търновски митрополит след "суспендирането" на българската патриаршия. Именно на Игнатий вселенският патриарх поверява отговорната и трудна функция на своеобразен координатор на всички православни делегации по време на Фераро-Флорентинския събор. В един спор по време на събора Йосиф казва, че Игнатий е човек *"... от моята килия и от моята фамилия"*, което категорично свидетелства за голямата близост и дори роднински връзки между двамата.

С патриарх Йосиф е свързан в някаква степен и знаменитият през онази епоха *Исидор*, един от двамата (заедно с Висарион) водачи на "латинофилите" във Византия. Исидор вероятно произлиза от средата на пелопонеските "славини", знаел е "славянски" (т.е. един от най-отдалечените в географски план диалекти на старобългарския език) и е ръкоположен от Йосиф II за митрополит на Киев, Москва и "цяла Русия" (1437–1439 г.). На събора във Ферара-Флоренция той е избран за кардинал. Както е известно, в Русия унията не е приета, а Исидор отново заминава за Рим. Цялата му по-нататъшна дейност е свързана с Римската църква и стремежа към утвърждаването на унията. През 1448 г. патриарх Григорий Мамас (за него също има данни, че е от българско потекло) ръкополага за московски митрополит *Григорий Българина.* Последният е също привърженик на унията, дълги години е протодякон и близък сътрудник на Исидор, като също участва в работата на Фераро-Флорентинския събор.

Литературни или богословски произведения на патриарх Йосиф II не са известни. Същевременно някои съвременници се изказват твърде ласкаво за интелектуалните достойнства на патриарха: *"За всички, които са го виждали, той е преподобен, така изтънчен, със здрав разум, опитност в живота* (...) *Според моята преценка мисля, че днес не би могъл да се намери подобен на него в цяла Гърция* [Византия]... " (Йоан от Дубровник). Амброзий Траверсари е възхитен от разговора си с патриарха и държанието му, *"...което поражда уважение"*.

Писмените паметници, които в една или друга степен имат отношение към перото на патриарх Йосиф, са неговите патриаршески писма. Сред тях има и такива на славянски (старобългарски), изпращани в Москва. Те се отличават с овладени похвати на църковна дипломация, особено във връзка със споровете около отлъчването на друг голям българин, интелектуалец и духовен водач на русите – *Григорий Цамблак*, тогава митрополит на Киев и Литва. В писмата си Йосиф II проявява гъвкавост, като косвено защитава Цамблак от нападките на московския митрополит Фотий. Струва си да се проучи дали тези писма са превод от гръцки, както се мисли обикновено, или са писани от самия Йосиф II на родния му език. Този въпрос обаче се нуждае от самостоятелно проучване.

Йосиф II и съдбата на Търновската патриаршия

Въпросът за съдбата на българската православна патриаршия в Търново е разглеждан в редица изследвания. След заточението на св. патриарх Евтимий (1394 г.) константинополският патриарх Антоний IV предоставя управлението на нейния диоцез на молдовския митрополит Йеремия. Самият Йеремия не е допускан в Молдова поради разногласията на Константинопол с молдавския владетел Петър Мушат, така че вероятно е резидирал в доскорошната българска столица. Рангът на патриаршията обаче не е отнет дори и след смъртта на Евтимий (допуска се, че това е станало през 1402 г.), а в Търново все още не е образувана митрополия, подчинена на Вселенската патриаршия. Приема се, че това е станало нейде около 1416 г. Така или иначе, и през следващите векове Търновската митрополия се е отличавала от останалите "обикновени" катедри на Вселенската патриаршия, като в някои отношения е запазвала елементи от някогашното си достойнство на патриаршия. Така или иначе, обичайните обвинения и подозрения в антибългарска насоченост при "закриването" на Търновската патриаршия от страна на Константинопол, не се възприемат в по-новата научна литература.

През 1416 г. вселенски патриарх е българинът Йосиф II. В много от съществуващите изследвания обаче дори не се прави връзка с този факт. Разбира се, ако се поддадем на елементарни емоции, бихме стигнали до пресиления извод, че българската църковна независимост е ликвидирана от ... българин, български царски син, при това човек, който най-вероятно е роден в Търново. Всъщност нещата надали стоят толкова еднопланово, макар че се нуждаят от своето обяснение. Вероятно деструктирането на Търновската патриаршия в продължение на близо четвърт век, както и негативните нагласи на османската власт към евентуално разширяване на вече установени религиозни права на немюсюлманско население са правели невъзможно "съживяването" на Търновската патриаршия. А може би в средите на православното духовенство изборът на Йосиф е бил тълкуван именно като жест и към пострадалата в хода на османското завоевание българска патриаршия? Така или иначе, през тридесетте години в лицето на Игнатий, ученик на Йосиф II, виждаме Търново не в качеството на "стандартна" митрополия, а на авторитетен център на православната църква. Дали това е максималното, което Йосиф II е можел да направи, поне засега едва ли бихме могли да отговорим.

* * *

Както стана дума, патриарх Йосиф II е обрисуван от свои съвременници като мъдър и благороден човек. Вероятно по време на своя понтификат той в голяма степен примирява противоречията в православния лагер и буди заслужено уважение у западните прелати. Смъртта на патриарх Йосиф в навечерието на подписването на Флорентинската уния хвърля сянка върху легитимността на съглашението и лишава православните архиереи на събора от техния най-високопоставен водач. В стремежа си за постигане на дълго подготвяната уния император Йоан VIII допуска немотивирани отстъпки пред Рим, които будят недоволството на повечето православни духовници и обричат на безперспективност гръмко обявеното, но неискрено "единство".

Гробът на патриарх Йосиф II е запазен и днес в църквата "Санта Мария Новела" във Флоренция. Известни са негови портрети, дело на италиански майстори, вкл. и върху бронзовата врата на базиликата "Св. Петър" в Рим. Православната църква продължава да се отнася враждебно, най-малкото хладно и с подозрение към неговата личност и роля, което паметта на този виден българин определено не заслужава. Разбира се, "мълчаливият" въпрос е какво би станало, ако патриархът бе жив в края на събора? Ако бе успял да наложи една умерена линия, която би спечелила повече доверие във Византия, Сърбия, Русия, Молдова, Влахия, Грузия, а и в покорените земи на родината му България... Надали това би спасило балканските християнски държави – причините за катастрофата са много по-дълбоки. И все пак, трябва да се признае, че в лицето на Йосиф II идеята за единството на православни и католици притежава достоен представител. И наистина, кой по-добре от един българин, син на владетел-мъченик, е можел да осмисли истината, че различията трябва да отстъпят пред общите духовни ценности, традиции и вярата в Христа?

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Й. България през втората четвърт на XIV в. София, 1993.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994 (1999).

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985 (1995).

Божков, А. Изображения на един българин върху централните врати на базиликата "Сан Пиетро" в Рим. – Източното православие в европейската култура (Междунар. конференция – Варна, 1993). София, 1999.

Гюзелев, В. Религиозна търпимост и несъвместимост в отношенията между гърци и българи, православни и католици в историята на България през средата на XIII – средата на XV в.- Palaeobulgarica/ Старобългаристика, 1999, кн. 3.

Дуйчев, Ив. Проучвания върху българската история и култура. София, 1981,

Джурић, И. Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога, 1392-1448). Београд, 1984.

Ломизе, Е. Письменные источники сведений о Флорентинской унии на Московской Руси в середине XV в.- Россия и христианский Восток, I. Москва, 1997.

Мейендорф, И. Флорентинский собор: причины исторической неудачи.- Византийский временник, т. 52, 1991.

Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997.

Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995.

Русская историческая библиотека, т. VI. Санкт Петербург, 1908.

Тодорова, О. Една хипотеза около причините за ликвидирането на Търновската патриаршия.- Българският петнадесети век. С., 1993.

Трифонов, Ю. Унищожаването на Търновската патриаршия и заместването ѝ с автономно митрополитство-архиепископство.- Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. XXII–XXIII. С., 1907.

Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през XV-XIX в. В. Търново, 2007.

Cecconi, E. Studi storici sul concilio di Firenze, t. I. Firenze, 1869.

Ducas. Istoria turko-bizantina (1341-1462). Ed. V. Greku. Bucureşti, 1958.

Dujcev, I. A propos de la biographie de Joseph II patriarche de Constantinople.- Medieoevo bizantino-slavo, t. I. Roma, 1965.

Laurent, V. Les origines princieres du patriarche de Constantinople Josef II (+ 1439).- Revue des etudes Byzantines, 13, 1959.

Laurent, V. Isidor de Kiev et la metropole de Monembasie.- Revue des etudes byzantines, 17, 1959, 150-157.

Les regestes des actes de Patriarcat de Constantinople, VI. Les actes de patriarche de 1376 a 1410. Ed. J. Darrouzes, Paris, 1989.

Павлов, Пл. Щрихи към портрета на Вселенския патриарх Йосиф II (1416–1439) – Acta Musei Varnaensis, III / 1. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.) Междунар. конференция в чест на 70-год. на проф. Ал. Кузев (2002). Варна, 2005.

“ПОВЕСТТА ЗА ЗАГАДЪЧНАТА БЪЛГАРСКА ЦАРКИНЯ ПЕРСИКА” И БЪЛГАРО-РУСКИТЕ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК.

> *“Когато българското царство изобилстваше с всякакви честити блага, тогава в него властвуваше много славен цар по име Михаил. Понеже той беше украсен с пълнолетие, близките му боляри почнаха да го подканят да встъпи, както е според християнския обичай, в законен брак. Преславният този и на лице прекрасен монарх послуша съветите им заповяда да му потърсят с най-голямо старание равна нему девица както по добродетели, така и по хубост на лицето (...) Година след брака и веселието царица Александра роди дъщеря по име Персика. И детето, пазено от Бога, почна бързо да расте (...) И наистина Персика беше хубава като зеница и подобна на нея нямаше по целия свят ..."*

* * *

Горният малък откъс е от една почти забравена от учените, на практика непозната за широката публика “повест” или “приказна история”, чиято главна героиня е “царкинята Персика”. Повече от столетие т.нар. *“Повест за българската царкиня Персика” (“Чудото на Пресвета Богородица за царкинята Персика, дъщерята на цар Михаил Български”)*, един интересен книжовен паметник, продължава да бъде в периферията на нашата литературна и историческа наука. “Повестта за Персика” (за улеснение по-нататък съкратено: ПП) наистина е смущавала и продължава да провокира изследователите със своя сюжет, с липсата на близък паралел в средновековната византийска и българска литература и най-вече с модерната си и непозната през българското средновековие лексика.

Дълго време след откриването и публикуването на ПП тя е приемана за късна руска преработка на неизвестен български прототип. Руските учени само “подхвърлят” тази хипотеза, като обръщат внимание повече на литературните особености на творбата. Смятаният отначало за сигурен български произход вълнува отделни българските учени, а Й. Иванов без особени колебания я включва в състава на средновековната българска белетристика. Малко по-конкретно на ПП се спира Ив. Дуйчев, според когото "... *повестта (...) отразява някаква латинска подложка и има за най-далечна основа неизвестен засега български текст*". По повод на ПП В. Гюзелев пише, че тя е "*първата оригинална българска историческа повест*". Същевременно, макар и инцидентно, съществува мнението, че ПП е с източен (индийски?) произход, т.е. че е преминала в старата българска литература, подобно на други творби (напр. "Варлаам и Йоасаф" и "Стефанит и Ихнилат"), с посредничеството на византийската.

След обстойното изследване на сръбския учен П. Попович върху сюжета за "Богородичното чудо с девойката без ръце" в началото на XX в. (останало на практика неизползвано у нас), и, особено, след конкретните наблюдения на руската изследователка В. Кузмина, днес ПП определено се приема за късна руска творба, и то създадена в контекста на типичната "*Допетрова*" (преди епохата на император Петър I Велики, 1682–1725) белетристична литература. В. Кузмина, безспорно най-добрият познавач на творбата, отнася появата ѝ към началото на XVIII в., а становището ѝ се приема и в по-новите български изследвания върху тази проблематика. Както обаче стана дума, мнението за средновековния български произход на ПП, макар и незащитено с някакви по-сериозни аргументи, продължава да присъства в научната литература.

И така, тезите за произхода на ПП могат да бъдат обобщени като: I. *Средновековна българска (Търновска?)* от XIII – XIV в. и II. *Руска* (краят на XVII – началото на XVIII в.). От гледна точка на съвременната литературна наука няма спор, че убедително аргументирана и практически доказана с конкретен книжовен материал и специални проучвания е втората теза. Към тези две тези би могла да бъде прибавена и една хипотеза (по-скоро вариант на втората теза), която може да бъде наречена условно: III. *Руско-българска (Московско-Охридска?)*, като хронологически я свържем с изводите на В. Кузмина. Естествено, при особеностите на *ПП* едва ли може да се претендира за сигурен резултат. Дори и посочените съображения да се окажат недостатъчни или, в една или друга степен, погрешни, най-малкото си струва да проследим онези мотиви, които са насочили неизвестния автор към България. Така или иначе, едва ли е въпрос на случаен избор, че именно България е страната, в която се развива този, както се оказва, твърде популярен средновековен сюжет.

Разбира се, най-привлекателно е мнението за средновековната българска природа на *ПП*, особено ако свържем появата ѝ с онези закономерни и същевременно така неясни светски тенденции, с наченките на градски културен живот във Второто българско царство. Понастоящем обаче тази теза е най-слабо аргументираната, защитниците ѝ (доколкото има такива) не привеждат някакви нови доводи в подкрепа на своите твърдения, не познават (или пък не приемат) конкретните проучвания върху този жанр през късното средновековие. И все пак, хипотезата за българския средновековен произход на повестта (най-вече на някакъв неин първообраз) си заслужава да бъде по-детайлно развита, най-малкото защото подобен опит въобще не е правен. Нека в духа на изложените по-горе разсъждения се спрем на срещащите се в *ПП* сюжетни елементи, персонажи и топоси, които евентуално биха могли да отразяват предполагания от Ив. Дуйчев "неизвестен засега български текст", т.е. да се свързват по един или друг начин с българското средновековие. Те, както ще видим, са безспорно полезни и за нашия цялостен анализ, независимо от въпроса за датировката на нашата повест.

Да започнем с "българското царство" (в руския текст *"болгарская монократория")*, т.е. със самата българска държава. От една страна, въвеждащият пасаж ("Когато българското царство изобилстваше с всякакви честити блага...") напомня писаното в т.нар. "Български апокрифен летопис" от края на XI – началото на XII в. Същевременно обаче понятието "монократория" не се среща сред известните ни държавно-правни термини за държава в българската, а и във византийската практика.

"Цар Михаил Български", в чийто образ почти всички изследователи виждат алюзия за първия български християнски владетел Борис-Михаил (852–889). Именно той е винаги на първо място в Помениците на българските царе, присъства трайно в книжнината, живописта и пр. Очевидно с него е контаминиран и загадъчният "Михаил каган" в апокрифите

"Персика", чието име остроумно се свързва с дъщерята на Борис-Михаил, монахинята "рабиня Божия Пракси" от една приписка в Чивидалското евангелие от края на IX в. Съобразно характерната практика монашеското име да запазва първата буква на светското, както и предвид факта, че Пракси е внучка на хан Персиан I (836–852), твърде вероятно е тази Борис-Михаилова дъщеря наистина да се е казвала Персика, Персиана и т.п. Ако творбата е например търновска, то можем да търсим и евентуална контаминация "Света Параскева / Петка Търновска" – "Персика".

"Рим", където дълги години учил "кралевич Евгений", е достатъчно силно свързан с епохата на Борис-Михаил, както и с по-късни периоди от българското средновековие. Според "Апокрифния летопис" там завършил живота си св.цар Петър (927–969). Излишно е да напомняме за унията от 1204 г., сключена от цар Калоян (неговият син Василий е изпратен да учи в Рим!) и продължила до 1232 г., както и за контактите с Папството при царете Калиман I Асен (чиято майка е била католичка!), Георги I Тертер (може би католик по рождение, доколкото куманската миграционна "вълна", от която произхожда, е дошла през католическа Унгария), Иван Александър (неговата майка, деспотица Кераца, е приела католицизма; католичка е била и царица Анна, съпругата на Иван Срацимир).

"Африканското царство", откъдето идва мащехата Люция, също има място в средновековната ни книжнина, и то като християнска земя. Според т.нар. "Разумник-указ" там бил "престолът на св. Марко". Достатъчно известни и почитани са били и някои светци от Африка като Максим Изповедник, Киприан Картагенски и т.н. Разбира се, средновековната представа за "Африка" не съвпада с днешната, а с античната и най-вече с някогашния византийски Картагенски екзархат.

"Пефлагонското кралство" заема съществено място в ПП, а "Пефлагония", както личи от текста, е едновременно и "кралство" (страна, област), и едноименен град. За автора Пефлагонското кралство е автономно в териториално-политически смисъл, има свои граници и т.н. *"Пефлагонският крал Кир"* обаче е "подвластен" на цар Михаил Български. Той тръгва заедно с царя и другите "подвластни крале" на война, изпълнява заповедите на цар Михаил, не се противопоставя, а се ласкае от осиновяването на собствения му син от сюзерена цар Михаил. *"Пефлагонският кралевич Евгений"* заедно с другите кралски синове се явява пред царя по негово "повеление". Въобще, макар и обособено, "Пефлагонското кралство" е подчинено на "Българското царство" и се явява част от него.

Едва ли авторът би поставил произволно Пафлагония в България, доколкото малоазийската област е достатъчно позната и в руската книжнина. Отговорът може би е пределно прост – така понякога наричали Пелагония (гр. Битоля с неговата област, а и тази част на югозападна Македония като географско пространство). В публикувания от Й. Иванов обширен Зографски поменик от XVI–XVII в., където навсякъде "вместо Пелагония стои Пефлагония, което показва само средновековна маниерност на преписвачите да се покажат учени. Преписвачът се е повел по името на малоазийската област Пафлагония". Ето и няколко показателни примера: *"Пефлагония. Българска земля: село Гвоздово, Хайватово, Пазар, Тиквеш, град Прилеп..."*; *"Пефлагония. Българска земля: град Велес, село Дедино..."*; *"Пефлагония. Българска земля: град Битоля..."* и т.н.

Изборът на царска съпруга е представен в добре познатия византийски маниер ("конкурс за красавици"), прилаган докъм края на X в., вкл. при женитбата на Роман II (959–963) с прочутата Теофано, която пък е героиня и на старобългарската творба "Кръчмарката Теофана". Учението на героинята започва, *"... когато царкиня Персика стана на шест години"* – възрастта, приета за най-подходяща във Византия и България. Проекциите му са възпитанието във *"... всяко любомъдрие външно и още повече духовно"*, както и в духа на "Божественото писание".

Ако обобщим нашите наблюдения, то наистина бихме могли да търсим в *ПП* средновековна българска основа. Същевременно трябва да признаем обаче, че голяма част от посочените примери имат обяснение и без да е задължителна пряката връзка със средновековната българска книжнина.

Както стана дума, след изследването на П. Попович върху сюжета за Богородичното чудо с безръката девойка и статиите на В. Кузмина конкретно върху на *ПП*, специалистите са единодушни за обвързаността на това интересно литературно произведение със сборника *"Амартолон сотирия"* ("Спасение на грешните") на Агапий Критски. Той е публикуван за първи път на новогръцки през 1641 г., след което претърпява 15 издания, като е преведен на църковнославянски през 1686 г. в Света гора от хилендарския монах Самуил Бакачич. Нов превод е извършен от монасите Йоан Дамаскин и Евтимий в Московския Чудов манастир в периода 1693–1705 г. Сюжетната основа, която наистина е западноевропейска (италианска), прониква в българската, сръбската, влахо-молдовската, украинската и руската литература и фолклор, като най-важните примери в това отношение са показани и изследвани още от П. Попович. Така Богородичното чудо с безръката девойка (най-често Мария), жертва на коварна мащеха, става основа и за *ПП*. Естествено, неизвестният автор, подобно на други свои събратя, променя някои имена, сюжетни моменти и т.н., като достига до най-високо равнище на оригиналност спрямо другите варианти на въпросния сюжет. Това се дължи на по-късната поява на *ПП* със закономерното влияние на новия куртоазно-авантюрен стил, просвещенската дидактичност и пр. В тази връзка В. Кузмина заключава, че "*...подобно на другите повести от първата половина на XVIII в., и в повестта за Персика събитията се разгръщат в различни страни (България, "някаква" държава от африканските страни, Пефлагония, Рим), съществено значение е отдадено на въпросите на възпитанието и просвещението*".

В късносредновековните "чудеса" от подобен тип, вкл. и в руските повести, деконкретизацията на географско-историческия фон е любим маниер. Техни герои са "цесарят Юлиан" и дъщеря му Олива, "франкският крал", "царицата на галите", "дъщерята на краля на Дакия" или на "Кастилия", "африканският цар Асириан" и т.н. Доколкото разполагаме с подобни сюжети, то непременно ще подчертаем, че единствено в *ПП* става дума за България. Това уникално само по себе си обръщане именно към България все пак изисква своето обяснение.

Дали *ПП* би могла да възникне в руска среда и с какво България би привлякла вниманието на неизвестния руски автор като "терен за действие" на неговите герои? Дори да се абстрахираме (от гледна точка на руските XVII и XVIII в.) от т.нар. Второ южнославянско (в основата си българско, най-вече търновско и атонско) влияние в средновековната руска култура и църквата (вкл. персоналната роля на дейци като Киприан, Григорий Цамблак и пр.), както и от оживените българо-руски контакти през XV–XVII в., дори и в някаква "абсолютно руска" среда "българската тема" не е била напълно забравена. Тя има своя проекция дори в такъв важен за тогавашното руско общество процес като известния Разкол. В този смисъл не можем да не обърнем внимание, че съществена част от известните преписи на ПП са в старообрядчески сборници. Нещо повече, за руския образован елит е било известно българското участие в руското покръстване, именно през XV–XVII в. се появяват версиите за българското потекло на първата руска княгиня-християнка *св. Олга-Елена*, за връзките на цар Симеон Велики с русите в Йоакимовата летопис и т.н., вкл. твърдението, че първият всеруски киевски митрополит е бил *св. Михаил "Болгарин."* "Българската тема" продължава да присъства и в късноруските летописни сводове. Навярно своето (косвено) влияние за присъствието на българското народностно име е оказвал и засиленият приток на т.нар. "българо-татарска" (волжско-българска) знат в редовете на московската аристокрация.

САМИ?! татарите не са българи. В тези „волжки българи“ руски вр. са измислени

Познатостта на България и "българския цар Михаил" може да бъде свързана с всичко изброено, но, което е особено важно за нас, и с конкретни паметници. Става въпрос за "*Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*", което през XVI–XVII в. е активно разпространявано в Московска Русия (известни са 14 негови преписа). Популярността му нараства многократно, когато през 1644 г. е отпечатано в т.нар. "Кирилова книга". Интригуващо е, че в едно свое обръщение към цар Иван Грозни известният интелектуалец *св. Максим Грек* (Михаил Триволис, родом от гр. Арта в Епир, който обаче може би е имал и български родови корени) съветва владетеля по-често да препрочита посланието на Фотий. Вероятно знаменитият руски цар е чел "Посланието", включено в големите Макариевски "Чети-минеи" от самата царска библиотека. Налице са и други свидетелства за популярността на Фотиевото послание, споменавано редом с "Беседата против богомилите" на презвитер Козма. Както виждаме, "цар Михаил Български" не е бил непознат на руския духовен и политически елит, което би позволило дори и на руски автор, нямащ преки връзки с България и българите, да го превъплъти в един от главните герои на своята повест.

И все пак, дори и посочените по-горе примери надали са можели да компенсират чисто хронологическата отдалеченост на автора от епохата на българското Средновековие. От друга страна, *ПП* българската конкретика не се изчерпва само с името на страната, нейния владетел и, евентуално, на дъщеря му. Както стана дума, налице са и други детайли, които изискват обяснение. Особен интерес представляват терминът "монократория" и названието "Пефлагония", и то в контекста на предлаганата тук версия за произхода на *ПП*. Те надали са можели да се появят и наложат трайно в съзнанието на "чисто" руски писател, а по-скоро са възможни при руски автор, българин по произход, или пък русин, контактувал с българи. Дали такава ситуация е възможна за времето, към което В. Кузмина отнася появата на ПП?

Редица обстоятелства показват, че това не само е възможно, но е и твърде вероятно, когато става въпрос за произведение с подобна "българска следа". През втората половина на XVII – началото на XVIII в. Русия, нейната столица Москва, културни и църковни центрове като Киев, Вологда, Нежин и др. са посещавани многократно от български (или служещи в българските земи) църковни дейци, вкл. с най-висок ранг. Става дума за охридски архиепископи (наричани тогава и "патриарси на цяла България"), техни митрополити и епископи, търновски митрополити и техни подчинени епископи, митрополити и епископи на българските епархии в състава на Печката (Сръбската) патриаршия, игумени на български манастири, църковни и светски лица и от трите диоцеза (Цариградския, Охридския и Печкия), в които попадат българските земи през XV–XVIII в., и т.н.

Търновската митрополия през XV – XVIII в., макар и в състава на Вселенската патриаршия, притежава обширна епархиална територия, относителна финансова стабилност и висок престиж – както в рамките на патриаршията, така и в останалия православен свят. Още Ю. Трифонов навремето обърна внимание, че търновският предстоятел не е "обикновен" митрополит, а "пречестен екзарх на цяла България" – свидетелство за признанието към бившата българска патриаршия. Както бе показано от Ив. Тютюнджиев, тя е възприемана нерядко като реално най-престижната катедра в диоцеза на Цариград. В очите на русите търновският митрополит е *"властител на цялата българска земя"*, а в някои гръцки документи е редом с двете автокефални църкви на Балканите – Охридската архиепископия-патриаршия (*"... на Първа Юстиниана и цяла България"*) и Печката (Сръбската) патриаршия. Търновската митрополия поддържа широки международни връзки, като нерядко се явявала свързващо звено между Русия, Цариград, Йерусалимската патриаршия и т.н. И все пак, в твърде беглата конкретика на *ПП "търновска следа"* практически не може да бъде открита.

Връзки с руските земи през XVII–XVIII в. осъществява и Печката патриаршия. Особено важно в случая, е, че тази "сръбска" активност към Русия е свързана преди всичко с етнически българските епархии на тази балканска православна църква. В персонален план именно тук виждаме личност от голям мащаб като митрополит *Михаил Коласийски* (Кюстендилски) – безспорно най-ярката фигура в историята на руско-балканските църковни връзки през XVII в., особено в периода 1651–1666 г. Михаил Коласийски е в близки отношения с цар Алексей Михайлович, с висши представители на руския духовен и политически елит, с монашеството в Троицко-Сергиевската лавра и т.н. Освен това Москва е посещавана от скопския митрополит

Симеон (1646 г.), както и от други български предстоятели от Печкия диоцез, от Хилендарския (българо-сръбски) манастир в Света гора и т.н.

И все пак, независимо от активните връзки на Търново и Печ (респективно Кюстендил, Скопие и пр.) с Русия, с оглед на проникването на българската тема в *ПП* най-вероятна изглежда "охридската връзка". Именно архиепископията в Охрид е с най-ярко изявена българска природа (вкл. с неколцина архиепископи от български произход!), с най-висок статут от гледна точка на църковната йерархия в земите, населявани от българите, както и с регламентирано влияние в близките до Русия княжества Влашко и Молдова.

От средата на XVII в. може да се наблюдава истинско "охридско нашествие" към Москва. Руската столица е посещавана от архиепископите *Харитон* (особено активен през 1643–1651 г.), *Дионисий* (пристигнал в 1653 г., вече свален от охридския престол, живял години наред в Русия и Влахия, починал към 1665 г.), *Атанасий II* (1658), *Мелетий II* (живял след 1680 г. в Русия). През същия период в Москва за различни периоди от време пребивават редица епископи и митрополити от Охридската църква: гребенските епископи (на дн. *Гревена*, сега в Гърция) Сергий (1645 г.) и Висарион (1652 г.), корчанският Гаврил (през 1646–1647 г., умрял и погребан в руската столица), костурският митрополит Киприан (1651 г.), архимандрит Калиник от Успенския манастир, вероятно отново в епархията на Гребена (1644 г.), на следващата година в Москва е и игуменът на същия манастир, Серапион, както и Дамаскин, игумен на костурския манастир "Св. Никола", и др. Споменатият погоре Гаврил Корчански носи на руския цар грамоти от името на вселенския патриарх Партений и на охридския архиепископ Харитон, както и от игумена на манастира "Рождество на Св. Богородица" край Корча (сега в Албания).

Особено интересен е случаят с бившия архиепископ *Мелетий II*. Той напуска охридския престол през 1677 г., а през 1680 г. с препоръка на цариградския патриарх Партений заминава за Молдова и Малорусия (Украйна). Шест години живее в гр. Нежин и служи в църквата "Св. Архангел Михаил". На 6 август 1686 г. е официално приет от руския цар Алексей Михайлович. Живее известно време в Троицката лавра, но по здравословни причини се завръща в Украйна. По-късно е разследван е от руските църковни власти, тъй като продължава да се нарича "патриарх", дори е обвинен в укриване на наложена епитимия. Обвиненията се оказват несъстоятелни, но все пак на Мелетий е забранено да се представя за патриарх. Още по-драматичен е случаят с бившия архиепископ *Филотей*, който пристига в Москва през 1721 г. и е назначен от Петър I за смоленски епископ. Бидейки авантюрист по природа, той води прахоснически живот, поради което през 1725 г. е свален от руския Свети синод.

Могат ли изброените по-горе сюжетни детайли, названия, топоси и пр. да ни улеснят при аргументирането на нашата "*московско-охридска хипотеза*" за възникването на *ПП*? Нека се вгледаме в някои от тях.

Терминът "монократория", както бе отбелязано, не е характерен за средновековна България, включително и за Второто българско царство. Не е невъзможно, когато в *ПП* се говори за "*Българска монократория*", той да отразява именно по-особеното място на охридския ("на цяла България") диоцез – т.е. да се явява своеобразен държавно-политически еквивалент на Охридската (Българската) архиепископия-патриаршия. Ив. Снегаров убедително прави извода, че "*... през XVII и XVIII в. (...) Охридският диоцез бил смятан за обособена църковно-географска величина*", поради което за него използвали понятието "*klíma*" ("страна", "земя"). В редица документи се изтъква, че територията на архиепископията е *"тази наша страна"*, *"тази някога почитана и славна страна на славната Първа Юстиниана"* – такава спрямо *"чужди и други страни..."* Както пише бележитият наш църковен историк, Охридският Свети синод *"... е искал да подчертае, че областта на Охридската църква е естествено разграничена от тая на Цариградската патриаршия и поради това има неотемливо право за духовна самостойност"*. Така разсъждава и друг съвременник, българският католически архиепископ Петър Богдан (1601–1674), пишейки, че Охрид е столица на България, при все че му е добре известно столичното положение на Търново в миналото. Според друга католическа релация от същото време Охрид е традиционната столица на българското царство, докато Търново е престолнината на българите във времето на османското завоевание.

Както бе посочено по-горе, Битоля-Пелагония е схващана и като идентична с “Пефлагония” отново през XVII-XVIII в. “*Пефлагонското кралство*” би могло да бъде съответстващият аналог на тази митрополия на Охридската архиепископия, една от водещите, при това наричана почти неизменно “Пелагонийска”.

"*Цар Михаил Български*", колкото и странно да изглежда, през XVII–XVIII в. е свързван повече с “*Долната земя Охридска*”, отколкото със забравената Плиска. По-голямата част от паметниците, в които се споменава името като първия християнски владетел на България (жития, поменици и др.), са именно от българския Югозапад. Някъде са се извършвали и контаминации ("смесването” на княз Борис-Михаил с византийския император Михаил VIII Палеолог), както е вероятно при поменика на Слепченския манастир, отново в Битолско. Единствено в днешна Македония са съхранени негови портрети, каквито са тези в манастирите “Св. Наум” на Охридското езеро и “Трескавец” край Прилеп. В манастира “Трескавец” в края на XIX в. руският учен Милюков е виждал надпис за *“св. цар Михаил”*. Загадъчното *“сказание”* за неговия баща, кан *Персиан I* (836–852), четено някога от хърватския книжовник Юрий Крижанич (отново през XVII в.), каквото и да е представлявало само по себе си (проблем, който заслужава самостоятелно проучване), вероятно също е било запазено нейде в диоцеза на Охридската архиепископия. Това обстоятелство е още по-интересно предвид връзката между имената “Персиан” и “Персика”.

И така, колкото и труден да си остава въпросът за появата на *“Чудото на Пресвета Богородица с царкинята Персика, дъщерята на цар Михаил Български”*, такъв е един от възможните пътища за проникването на този интригуващ български мотив в руската белетристика от края на XVII – началото на XVIII в. Сама по себе си повестта свидетелства за продължаващото културно “излъчване” на отдавна поробената България към навлизащата в “модерните времена” Русия.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б. Ст. Руско-южнославянски книжовни връзки. София, 1980.

Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII – XIV в.). София, 1985.

Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978.

Дуйчев, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981.

Иванов, Й. Старобългарски разкази. София, 1935.

Иванов, Й. Български старини из Македония. София, 1930 (1972).

Изборник: Повести Древней Руси (Сост. и примечания Л.А. Дмитриева и Н.В. Понырко). Москва, 1987.

Йонова, М. Белетристиката в системата на старата българска литература. София, 1992.

Кузьмина, В.Д. Источник повести о царевне Персике.- Труды отдела древнерусской литературы, т. XIV, 1958.

Кузьмина, В.Д. Вопросы сравнительно-исторического изучения сюжета в восточнославянской и южнославянской литературной и устной традиции (невинногонимая безрукая пащерица).- В: VI Международный съезд славистов. Москва, 1968.

Овчаров, Н. История и археология на Вардарска Македония. София, 1996.

Павлов, Пл. “Повестта за българската царкиня Персика” и българо-руските връзки през XVII и XVIII в.- Българистични проучвания, т. 3. В. Търново, 1998, с. 197-212.

Памятники литературы Древней Руси, кн. 6 (Конец XV – первая половина XVI вв.) Москва, 1984, кн. 8 (Вторая половина XVI в.). Москва, 1984.

Поповић, П. Приповетка о девојци без руку. Београд, 1905.

Русская повесть XVII в. (Сост. М.О. Скрипиль, ред. И.П. Еремин). Ленинград, 1954.

Сиповский, В.В. Русские повесты XVII – XVIII в. Санкт Петербург, 1905.

Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия-патриаршия, т. II. София, 1930 (1995).

Старобългарска литература. Енциклопедичен речник (Под ред. на Д. Петканова). В. Търново, 2003.

Шахматов, А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт Петербург, 1908.

Павлов, Пл. "Повестта за българската царкиня Персика" и историческата памет за княз Борис-Михаил.- "Тангра" (Сб.в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев). София, 2006, 203-216. Също: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/persika.htm